

TANULMÁNYOK

A TULAJDONOSI HÁLÓZATOK EVOLÚCIÓJA ÉS KÜLFÖLDI TULAJDON MAGYARORSZÁGON*

David STARK–VEDRES Balázs

Columbia University
2960 Broadway New York, NY 10027, USA; e-mail: dcs36@columbia.edu

Central European University
H-1051 Budapest, Nádor utca 9.; e-mail: vedresb@ceu.hu

*„A társadalmi struktúrákat gyakran az időbeliség ellentétéként,
vagy legalábbis ezekkel össze nem függő módon mutatják be,
ami részben a strukturalizmus befolyásának köszönhető.
A társadalmi időnek a hálózati térhez hasonlóan sokkal inkább
a struktúra részét kellene képeznie.”
(White 1992: 77)*

Abstract: To model, from its inception, inter-enterprise network formation and its interaction with foreign investment across an entire epoch of rapid and profound economic transformation, we gathered data on the complete ownership histories of 1,696 of the largest Hungarian enterprises from 1987 to 2001. We develop a social sequence analysis to identify distinctive pathways whereby firms use network resources to buffer uncertainty, hide or restructure assets, or gain knowledge and legitimacy. During this period, networked property grew, stabilized, and involved a growing proportion of foreign capital. Cohesive networks of recombinant property were robust, and in fact integrated foreign investment. Although multinationals, through their subsidiaries, dissolved ties in joint venture arrangements, we find evidence that they also built durable networks. Our findings suggest that developing economies do not necessarily face a forced choice between networks of global reach and those of local embeddedness.

Összefoglaló: Tanulmányunkban a magyarországi vállalatközi tulajdonosi hálózatok történeti evolúcióját vizsgáljuk. Volt-e valamilyen kapcsolat a kilencvenes évek elején tapasztalt

* A tanulmány angol nyelvű változata az *American Journal of Sociology* 111(5) számában jelent meg, és 2009-ben elnyerte az *Amerikai Szociológiai Társaság* Szervezetek, Foglalkozások és Munka szekciójának legjobb publikációért járó Richard W. Scott díját. A tanulmány alapjául szolgáló kutatáshoz a *National Science Foundation* SES-01-36995 jelű ösztöndíja nyújtott kutatási támogatást. Köszönettel tartozunk a *Russell Sage Foundation*, és a *Santa Fe Institute* támogatásáért is. Kritikáikért és javaslataikért szeretnénk köszönetet mondani Bruszt Lászlónak, Gil Eyalnak, Amanda Damarinnak, Geoff Fougere-nek, Gábor R. Istvánnak, William McAllisternek, Harrison White-nak és különösen Peter Bearmannek és Monique Girard-nak.

hálózati tulajdonformák és a később dominánssá váló külföldi tulajdon között? Igaz-e az a feltételezés, hogy a külföldi tulajdonosok felszámolták, vagy legalábbis elkerülték a hazai tulajdonosi hálózatokat? Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatához 1 696 magyar nagyvállalat teljes tulajdonosi történetét gyűjtöttük össze 1987 és 2001 között. A tulajdonosi hálózatok történeti pályáit a hálózatelemzés és a szekvencia-elemzés új kombinációjának segítségével azonosítottuk. A vizsgált időszakban a hálózatokba rendezett tulajdon nagysága növekedett, stabilizálódott, és egyre nagyobb arányban tartalmazott külföldi tőkét. A rekombináns tulajdonformák kohézív hálózatai robosztusak voltak, és – a várakozásokkal ellentétben – integrálták a külföldi beruházásokat. Bár a multinacionális cégek leányvállalataik önállósodásával felbontották a vegyesvállalatokon keresztül létesített kapcsolatokat, arra is találunk bizonyítékot, hogy külföldi cégek tartós hazai hálózatokat építettek. Eredményeink arra engednek következtetni, hogy az átalakuló gazdaságoknak nem feltétlenül kell választaniuk a globális és a helyi beágyazottságú hálózatok között – a külföldi tulajdon jól megfér a hazai hálózati tulajdonnal.

Keywords: network dynamics, sequence analysis, ownership, postsocialism, foreign direct investment

Kulcsszavak: hálózati dinamika, szekvencia elemzés, tulajdonviszonyok, poszt-szocializmus, külföldi beruházások

BEVEZETÉS

A gazdasági szervezeteknek napjainkban fel kell venniük a versenyt az átalakuló globális gazdaság kihívásaival. A piacok változékonyak, a technológiai változások gyorsak, a tőkejavak mobilitása pedig egyre inkább globálissá válik. A gazdaságsszociológusok rámutattak, hogy ilyen szélsőségesen bizonytalan környezetben a vállalatok stratégiai szövetségeken alapuló hálózatok keretei között kooperálnak (Kogut et al. 1992; Kogut–Walker 2001; Powell–Smith-Doerr 1994; Powell et al. 2001; Stuart 1998, 2000; Uzzi 1997). A politikai gazdaságtan és a fejlődésszociológia terén folyó, új kutatások hasonló módon hálózatos szervezetcsoportokból indulnak ki. Függetlenül attól, hogy a figyelem középpontjában a „fejlesztési társulások” (Evans 1995), a „globális árucikkek” (Gereffi–Fonda 1992), vagy a transznacionális hálózatokként értelmezett multinacionális vállalatok új koncepciója (Ghoshal–Bartlett 1990; Hedlund 1993) áll, a hangsúly a korlátozottan racionális szereplők döntéshozói szerkezetéről áttevődik azon kapcsolatok struktúrájára, amelyekbe a szervezetek beágyazódtak (Morgan et al. 2001). A kutatások azt sugallják, hogy a fenntartható fejlődés nagyobb valószínűséggel alakul ki ott, ahol a külföldi cégek leányvállalatai beágyazódnak a befogadó gazdaság hálózati kapcsolataiba, mivel a helyi és a külföldi szereplők is egyaránt felismerik, hogy az üzleti hálózatok stratégiai erőforrásnak tekinthetők (Andersson et al. 2002; Bair–Gereffi 2003; Dicken et al. 1994). A fejlődésgazdaságtan szakterületén új napirendi pont alakult ki, mely a korábbi, nemzetgazdaságok globális beilleszkedését vizsgáló kérdéstől eltérően azt feszegeti, hogy a külföldi beruházások beágyazódtak-e – és ha igen, milyen módon – a befogadó gazdaságok helyi hálózataiba.

Jelen dolgozat is ehhez a kutatási irányhoz járul hozzá azzal, hogy elemzi a szervezetközi tulajdonosi kapcsolatok országos hálózatának fejlődését a közvetlen külföldi tőkeberuházások (FDI) viszonyában. Összeegyeztethető-e a tőkeberuházások magas szintje a vállalkozói tulajdonosi hálózatok létezésével egy fejlődő gazdaságban? Elemzésünket egy stratégiaileg megválasztott környezetben végeztük, melyre (1) egy adott helyzetben rendkívül magas külföldi tőkeberuházási szint volt jellemző, és ahol (2) az üzleti környezetben tapasztalható rendkívüli bizonytalanságra reagálva a belföldi cégek szervezetközi tulajdonosi hálózatokat alakítottak ki. Ezek a viszonyok jellemezték a poszt szocialista magyar gazdaságot 1987 és 2001 között. Esetünkben egy nemzetgazdaságot valaha érő egyik leggyorsabb és legkiterjedtebb átalakulásról beszélhetünk. A szóban forgó időszak alatt a magyar gazdaság intézményei a tervgazdaságból a piaci koordinációba való, alapvető átszervezésen mentek keresztül. A tulajdonosi rendszer hasonlóképpen átalakult: amint látni fogjuk, adatainkból kimutatható, hogy a nagyvállalati szektorban az állami tulajdon aránya 98 százalékról 15 százalékra esett vissza, míg a külföldi tulajdonban lévő nagyvállalatok aránya az 1987-es, mindössze 1 százalékról 2001-re 50 százalék fölé emelkedett.

A közvetlen külföldi tőkeberuházások és a kialakuló hálózati szerkezetek interakciójának elemzéséhez adatokat gyűjtöttünk a legnagyobb magyar vállalatok közül 1696 cég 1987 és 2001 közötti, teljes tulajdonlási történetéről (a részleteket lásd később, az adatokról szóló alfejezetben). Ez az időkeret széles körű számadást tesz lehetővé a gyors és mélyreható gazdasági átalakulásról attól a pillanattól kezdve, amikor lehetővé vált a cégek részvénytársaságként való bejegyzése, felölelve a magántulajdon, a piaci koordináció és a külföldi befektetések intézményesülését. Időkeretünk így teljességgel magába foglalja azt a periódust, amelynek során a vállalatokat privatizálták és új szabályozási kereteket alakítottak ki (szabályozva ezzel – többek között – a bankrendszert, a csődeseeményeket, a számvitelt, a szerződéskötést és a vállalatkormányzást). Így tehát a korai évektől kezdve modellezni tudjuk a hálózatok kialakulását egy teljes gazdasági átalakulás során.

Célunk az, hogy szociológiai leírást készítsünk egy történelmi fordulatról. A hálózatelemzők hozzászoktak ahhoz, hogy térbeli kifejezésekben gondolkodjanak a hálózati jellemzőkről; ehhez mi a hálózati tulajdonságokról való, időbeli gondolkodást is hozzátesszük. Ha a struktúrát változó társadalmi időszakok és társadalmi terek együtteseként vesszük szemügyre, akkor elfogadhatóvá válik az a lehetőség, hogy az államszocializmusból való kiszabadulás és a külföldi befektetők megjelenésének összefonódása több, különböző időbeli jellemzőkkel rendelkező utat is bejárhat.

A folyamatok vizsgálatához az elemző eszközök olyan, innovatív kombinációját fejlesztettük ki, amelynek segítségével össze tudjuk hangolni a társadalmi hálózatelemzés szerkezetközpontú beállítottságát a szekvenciaelemzés történeti irányultságával. Ahelyett, hogy madártávlatból szemlélnénk a terepet, a talajhoz közel fogunk dolgozni, követve a vállalatok nyomait (szó szoros értelemben a nyomok szálait), amint azok kapcsolatokat alakítanak ki, szakítanak szét vagy formálnak át más cégekkel. Erre a célra egy, a társadalomtudományokban új módszert fogunk használni: a szekvenciaelemzést, mely lehetővé teszi, hogy mintákat azonosítsunk be sok ezernyi nyom között. A kapott ösvények nem egyirányúak, és koordinátaik sincsenek előre kijelölve. A poszt szocialista gazdaságok alakját nagyszámú vállalati stratégia interakci-

ója alakítja ki és formálja át újra és újra, miközben a cégek próbálnak fennmaradni a rendszerváltás és a globalizáció sűrűjében.

Főbb eredményeinket röviden megelőlegezve: elemzésünk először is azt jelzi, hogy a közvetlen külföldi tőkeberuházások magas szintje összeegyeztethető a vállalatközi tulajdonosi hálózatok fennmaradásával. A globalizáció és a hálózati beágyazottság újratermelődése nem feltétlenül tekinthető két, kölcsönösen szembenálló folyamatnak. Másodsor, azt az eredményt kapjuk, hogy a tulajdonosi hálózatokban való részvétel szignifikánsan lecsökkenti a bevételek volatilitását. A hálózati kapcsolatok tompítják a bizonytalanságot a periódus alatt; erőforrás-jellegük mind a poszt-szocializmus változékony viszonyai közötti navigálásban, mind a gazdaság nemzetköziesedésével együtt járó, újfajta bizonytalanság kezelésében megmutatkozik. Harmadsor, úgy találjuk, hogy a „rekombináns tulajdon” (Stark 1996) hálózati formái robotsztusak az időszak folyamán. Különösen a rekombináns tulajdon egyik, kohéziós hálózati szerkezettel jellemzett változata valószínűsíti leginkább a külföldi beruházások bevonását. Az államszocializmusból származó örökség-jellegesen túlmutatóan ezek a hálózati formák egy nemzetköziesedett gazdaság kihívásaira adott, életképes szervezeti reakciónak tekinthetők. Negyedszer, arra az eredményre jutottunk, hogy a külföldi, multinacionális cégek leányvállalatai nem csupán a meglévő hálózati struktúrákhoz kapcsolódnak, hanem maguk is aktívan részt vesznek a hálózat létrehozásában és növelésében. 2001-re a külföldi tőkének mindössze 30 százaléka működött olyan leányvállalatokban, amelyek sosem képezték egyetlen tulajdonosi hálózat részét sem. Magyarországon a külföldi beruházások és a hálózatok fejlődésének folyamata összefonódik.

Az első részben körvonalazzuk a szóban forgó esetet – a magyar gazdaság viszonyait az államszocializmus összeomlása után, a vállalatközi hálózatok ezt követő megjelenését, az állami tulajdon alkonyát és a külföldi beruházások előretörését. Ezután bemutatjuk elméleti és módszertani hozzájárulásunkat, mely során modellezni próbáltuk a hálózati viselkedést, együttes figyelmet fordítva a térbeli és időbeli jellemzésre. A tanulmány lényegét alkotó módszertani innováció a szekvenciaelemzés és a hálózatelemzés eszközeinek összekapcsolása, mely a változó hálózati pozíciók szekvenciaelemzését eredményezi.

A második részben az adathalmaz jellemzése után szemléletesen bemutatjuk a magyar gazdaság külföldi és hazai tulajdonban lévő, illetve hálózatos és izolált részarányának változását. Mivel a hálózatelemzés idáig gyakrabban állította, mint ahányszor tesztelte azt a tételt, hogy a hálózatok csökkentik a bizonytalanságot, ezért elemzésünkben helyet kaptak olyan modellek is, melyekkel konkrétan tesztelhető, hogy a hálózatokban való részvétel előidéz-e a bevételek stabilitását. Annak érdekében, hogy a szervezeten belüli hálózatok kialakulásának makroszerkezeti végeredményeket magyarázó, mikroszintű folyamatait beazonosíthassuk, a harmadik részben tovább finomítjuk a modellt, és az elemzés egységévé a szekvenciákat tesszük. Definiáljuk a helyi hálózati topográfiák állapotterét – a szekvenciák építőköveit – és leírjuk azokat az optimális illesztési műveleteket, amelyekkel a cégeket a szóban forgó hálózati térben megjelenő szekvenciaminták hasonlóságai alapján csoportosíthatjuk. Ezután bemutatjuk és kitérjük a helyi topográfiák hálózati terén át vezető, tipikus pályákat. Felismerve azt, hogy a relációs erőforrások különböző szervezési célokat is szolgálhatnak, értelmezni fogjuk a hálózati tulajdonságok időbeli mintáit és megpróbáljuk megérteni a magyar

vállalatvezetők és a külföldi beruházók kölcsönösen összefüggő viselkedését. Egy nemzetgazdaság átalakulása nem egy globális logika szerint működő, szimpla folyamat, hanem számos, egymásba fonódó folyamat eredménye.

A KÜLFÖLDI TULAJDON ÉS A HAZAI HÁLÓZATOK TALÁLKOZÁSA

A vállalatközi tulajdonosi hálózatok megjelenése

Kelet-Európa és az egykori Szovjetunió posztszocialista gazdaságai kimondottan alkalmas laboratóriumot szolgáltatnak a hálózatok kialakulásának tanulmányozásához egy gyors és kiterjedt gazdasági változásokkal jellemzett időszakban. Az államszocializmusból való kiszabadulás után a posztszocialista vállalatok rendkívül bizonytalan politikai, gazdasági és intézményi környezettel szembesültek. A szocialista gazdaságok közötti kereskedelmet szabályozó, régi KGST-szövetség felbomlásával a cégek kereskedelmi partnereik nagy részét elveszítették. Szó szerint egy hónapon belül kellett új szállítókat és új ügyfeleket keresniük, és mindezt egy szélsőségesen összetett intézményi környezetben kellett végrehajtaniuk. Az újonnan megválasztott demokratikus kormányok lebontották a szocialista tervapparátust és ambiciózus privatizációs programokat indítottak. A kormányzati ügynökségek az egyik hónapról a másikra hoztak új szabályozási kereteket a bankrendszer, a csődeljárások, a számvitel, a szerződés-kötés, a közvetlen külföldi tőkeberuházások és a vállalati igazgatás területén. Az állami tulajdonban maradó, a frissen privatizált és az induló új vállalatok mind ugyanazzal a kihívással néztek szembe: hogyan navigáljanak az új szabályozási környezet útvesztőjében, ahol az egymásnak ellentmondó rendelkezések és ezek következtelen betartatása félreérthetővé tette, hogy milyen szabályok vannak érvényben.

Az 1990-es évek közepén David Stark (1996) írásában arra az intuíción alapozott, hogy a szervezetközi kapcsolatok eszközként szolgálhatnak ahhoz, hogy a vállalatok megbirkózzanak egy rendkívül bizonytalan környezettel. Egymást kiegészítő kutatási módszerek (etnográfiai terepmunka, kormányzati ügynökségek dokumentumainak vizsgálata, illetve a 200 legnagyobb magyar vállalat és 25 legnagyobb bank 1994-es tulajdonosi nyilvántartásainak elemzése) révén Stark a kapcsolatok szervezésének egy jellegzetes együttesét azonosította be, amelyet *rekombináns tulajdonnak* nevezett el. Stark bemutatta, hogy a vállalatközi tulajdonosi hálózatok a bizonytalanságra adott válaszként születtek, és alkalmat adtak a kockázatok megosztására (lásd még Johnson 1997; McDermott 1997, 2000; Róna-Tas 1998; Spicer et al. 2000; Böröcz 2001; Vedres 2000). Meredek sziklafalat megmászni készülő, kötelekkel egymáshoz rögzített hegymászókhoz hasonlóan a posztszocialista cégek a kereszttulajdonlasi hálózatokat használták biztosítókötélként.

Stark tanulmánya a rekombináns tulajdonosi hálózatok két jellegzetes formáját határozta el. Az elsőt olyan folyamatok eredményezték, ahol állami tulajdonban lévő vagy nemrég privatizált nagyvállalatok bolygóvállalatokat választottak le magukról (melyek közül néhány továbbra is meglehetősen nagy volt, és megteremtette saját bolygóvállalatait). Ennek eredményeképpen központosított, csillag alakú hálózatok jöttek létre a legnagyobb cégekkel a közepén. E vertikális kapcsolatok mentén a vállalatok úgy csoportosították át eszközeiket és forrásaikat, hogy számukra előnyösen al-

kalmazkodjanak a változó környezethez. A rekombináns tulajdonosi hálózatok második típusába olyan sűrűbb hálózatok tartoztak, melyek struktúrája decentralizált volt. A hierarchikus típussal ellentétben a rekombináns tulajdon kohézív hálózataiban a vállalatok nem elsősorban az eszközök elrejtésével és az adósságaik elsüllyesztésével voltak elfoglalva, hanem előre menekülve rugalmas vállalkozói kombinációkat igyekeztek létrehozni.

Stark hangsúlyozta, hogy a rekombináns tulajdon a teljesítmény növelése nélkül javíthatja a vállalatok túlélési esélyeit. Néhány cég (a köz- és a magántulajdon határainak elmosásával) azért diverzifikálta erőforrás-portfolióját, hogy az eszközök privatizálása mellett a kötelezettségeket is közösségi (és ezzel elmosódó körvonalú) tulajdonba helyezhesse (Stark 1996: 1012–1015). Hasonlóképpen, az üzleti csoportok hálózatai nem csak a kockázat szétterítésének, hanem a kockázat leválasztásának is eszközei voltak egy olyan környezetben, ahol a hitelképességi és adósságelengedési gyakorlat erősen át volt politizálva (Stark 1996: 1009–1012). Így a hálózatba kapcsolt eszközök előmozdíthatták a produktív átszervezést, de – amint azt Stark bemutatta – arra is alkalmat biztosítottak, hogy a cégek kihasználják a szabályozásban rejlő kétértelműségeket és államilag finanszírozott banksegélyek és adósságelengedési programok során az adófizetőkre hárítsák a kötelezettségeket.¹

Amikor Stark a rekombináns tulajdonnal kapcsolatos kutatását végezte a külföldi tulajdoni részesedés szintje alacsony volt, és az újonnan bevezetett, de még nem intézményesült szabályozások miatt is meglehetősen nagy volt a bizonytalanság. Azóta az átmenet bizonytalanságai (legalábbis a gazdaság intézményrendszerét illetően) lényegében megszűntek, viszont a külföldi tulajdon dominánssá vált: a magyar gazdaság napjainkban e tekintetben talán a világ egyik leginkább globalizálódott gazdasága. Mi történt ez idő alatt a szervezetközi tulajdonosi hálózatokkal?

Lehetséges forgatókönyvek

A posztoszocialista környezetbe áramló külföldi tőke és a helyi hálózati formák irodalmában legalább három lehetséges forgatókönyvet különböztethetünk meg. Az első lehetőség szerint a rendszerváltás sokkhatása olyan korai mintákat hoz a hálózatok alakulásában, amelyek egy ponton túl szinte korlátok nélküli hálózatnövekedést eredményeznek. Az üzleti csoportok nem csak azért lesznek erősek, mert erős és sűrű kapcsolatokkal kötődnek egymáshoz, hanem azért is, mert a politikai osztállyal is milyen gyökerező kapcsolatokat ápolnak. Ezek a belföldi hálózatok azután kizárhatják a külföldi tőkét, sőt, talán még a kevés kezdeti külföldi befektetőt is ellehetetleníthetik. A gazdaság hálózatba kapcsolt és izolált, illetve külföldi vagy belföldi tulajdonban lévő, relatív arányait tekintve ez az a szélsőséges eset, amikor majdnem minden vállalat része a hálózatnak és hazai tulajdonos irányítása alatt áll. Még a viszonylag alacsony arányú külföldi beruházások is csak a belföldi üzleti csoportokba ágyazottan működhetnek. Ez a hálózati kizorításon alapuló forgatókönyv érvényes lehet a mai

1 Az évtized közepén Stark a következőket jegyezte meg: „A kötelezettségek centralizált kezelése nem fog a végtelenségig folytatódni, de az új, paternalisztikus körülmények között kialakult vállalatszerkezési gyakorlatok valószínűleg erősen útfüggők lesznek.” (Stark 1996: 1012)

orosz gazdaság fejlődésellenes irányvonalaira, amit Burawoy (1996; Burawoy–Krotov 1992) és mások (Johnson 1997; Zon 1998) már lényeglátóan elemeztek.

A második lehetőség az, hogy a külföldi tulajdon rendkívül magas szintje véget vet a vállalatközi tulajdonlás hálózati jelenségének. Ez a forгатókönyv Hanley, King és Tóth (2002) érveléséhez áll legközelebb, akik Stark szemléletmódját vitatva amellet érveltek, hogy a vállalatközi tulajdonosi hálózat átmeneti és gyorsan múló jelenség, amely csak az államszocializmus összeomlását közvetlenül követő időszakra korlátozódik. Hanley és társai szerint a vállalatközi tulajdonosi kapcsolatokat az új magántulajdonosok számolják fel tiszta és egyértelmű tulajdonosi jogaik gyakorlása közben – különösképpen a külföldi befektetők, akik, a szerzők véleménye szerint, erős és egyértelmű irányításra vágnak, amelyet csak zavarnának a tulajdonosi hálózat kapcsolatai. A külföldi befektetők megjelenése előtt létrejött vállalatközi tulajdonosi kötelékek felbomlanak majd, amint a külföldiek megvetik lábukat a privatizációs folyamat során.² Továbbá, adottnak véve a külföldi cégek erős mintateremtő képességét (mely a bőséges erőforrás-ellátottságból ered – mind pénzügyi, mind vezetői, mind ideológiai téren), e vállalatok ódzkodása a hálózati kapcsolatoktól gyorsan elterjed majd a gazdaság egészében. A külföldi multinacionális cégek közvetlen intézkedései és közvetett, demonstratív magatartása szélsőséges esetben egy olyan gazdaságot eredményezhetnek, amely éppen az első forгатókönyv ellentéte: szinte egyetlen vállalat sem kapcsolódik hálózatokba.

A harmadik forгатókönyv egy szegregált, duális gazdaságról szól, ahol a növekvő külföldi tulajdoni részesedés radikálisan elválasztja egymástól a külföldi és a hazai vállalatokat. E nézet szerint a külföldi beruházások „katedrálisokat építenek a sivatagban” (Grabher 1994; Hardy 1998; Pavlinek–Smith 1998; Uhlir 1998). A tengeri olajfúró-tornyokhoz hasonlóan ezek a platformüzemek félkész részegységeket importálnak, amelyeket helyben összeszerelnek, majd kivisznek az országból. Míg Hanley és társai 2002 pozitívan szemlélik a közvetlen külföldi tőkeberuházások tovagyűrűző hatásait, addig a duális gazdaság modelljében éppen a tovagyűrűző hatások hiánya jelenti a probléma gyökerét (Comisso 1998).³ A közvetlen külföldi tőkeberuházások érintetlenül hagyják a belföldi gazdaságot, így fenntartják annak alulfejlettségét. Ez a forгатókönyv, amikor a külföldi beruházók nem alakítanak ki hálózati kapcsolatokat, és a belföldi cégek hálózatai csak belterjesen növekednek (Zysman–Schwartz 1998), egy szélsőségesen szegregált, duális gazdaságot idéz elő, melyben a közvetlen külföldi tőkeberuházások túlnyomó részben izoláltak, a hazai vállalatok pedig többségükben hálózatokba kapcsolódnak.

2 Hanley és társai (2002) úgy érvelnek, hogy a szervezetközi hálózatok csupán az államszocialista korszak maradványai, és nincs okunk azt feltételezni, hogy új kapcsolatok fognak kialakulni. Gondolatmenetük szerint a hálózati kapcsolatok számának a megszakított kapcsolatok számával szigorúan csökkennie kell, mivel új kapcsolatok kialakulása valószínűtlen.

3 Míg Hanley és társai (2002) munkájában a hálózati kapcsolatok hiányának mint jó viselkedési modellnek pozitív hatása van, amely gyorsan eloszlatja a szektorok közötti különbségeket, addig a duális gazdaság nézőpontjából a kapcsolatok hiánya állandósítja a gazdaság szegregáltságát – ebben az értelemben rosszindulatúan, mivel radikális szétválasztó jellege lehetetlenné teszi a szektorok közötti pozitív hatásokat.

Adataink segítségével felrajzolhatjuk a magyar gazdaság (1) hálózatos és külföldi, (2) hálózatos és belföldi, (3) izolált és külföldi, illetve (4) izolált és belföldi tulajdonú részarányait. Az eredmények, melyeket a teljes időszakra nézve a következő fejezet tartalmaz, a három forgatókönyv közül egyikkel sincsenek összhangban: 2001-ben a nagyvállalati tőke nagyjából egyenlő részben oszlott meg a négy kategória között. A belföldi hálózatok nem szorították ki a közvetlen külföldi tőkeberuházásokat, és a multinacionális cégek sem szüntették meg, vagy kerültek el a hálózatokat. Ugyanakkor Magyarország nem is egy szélsőségesen szegregált, duális gazdaság. Ez a makroszintű tulajdonszerkezet arra enged következtetni, hogy a fenti forgatókönyvekben ismertett mechanizmusokon kívül más folyamatok is szerepet játszanak. A kihívást így azoknak a folyamatoknak a megértése jelenti, amelyek során a külföldi tőke egy része integrálódott, míg másik része izolált maradt, illetve bizonyos hálózati képződmények fennmaradtak külföldi tőke nélkül, míg más hálózatok a külföldi beruházók részvételével fejlődtek ki. Összegezve, a kérdésünk az, milyen mikroszintű folyamatok alakították ki ezeket a makroszerkezeti végeredményeket?

A kérdés megválaszolásához el kell vetnünk a dichotóm kifejezésekkel dolgozó makroszerkezeti modelleket (például, hogy a külföldi és a belföldi irányítású cégek a hálózaton „belül” vagy „kívül” vannak), és át kell térnünk a helyi hálózati struktúrák konkrét formáját vizsgáló, mikrofolyamatokon alapuló modellekre. Vagyis különböző topográfiájú hálózati szerkezeteket fogunk megvizsgálni, és számba vesszük azt a lehetőséget is, hogy a topográfiák jelentése nem feltétlenül rögzített, hanem az időbeli kontextustól függően változhat.

Tulajdon – hálózati és időbeli tulajdonságokkal

A posztoszocialista tulajdonszerkezeti átalakulást vizsgáló tanulmányok általában a tulajdonosi kategóriák (állami tulajdon, magántulajdon, külföldi tulajdon stb.) szempontjából elemzik a tulajdonszerkezetben bekövetkezett átfogó változásokat. Míg makroszerkezeti forgatókönyveink hasonlóan kategorikus megközelítést alkalmaznak, a mikrofolyamatokon alapuló modellek a tulajdon szerkezetét annak hálózati tulajdonságai alapján vizsgálják. Némi szójátékkal azt is mondhatnánk, hogy a tulajdon tulajdonságait szeretnénk megérteni – azaz az egymással kölcsönös kapcsolatban álló tulajdonok (vagyonelemek) szerkezeti tulajdonságait (jellemzőit).

A hálózati tulajdonságokat az egyes vállalatok szemszögéből vizsgáljuk, és abból indulunk ki, hogy a hálózati kapcsolatok stratégiai erőforrások (Kogut–Walker 2001). Nem feltételezzük, hogy minden cég azonos stratégiai irányultsággal bír, vagy hogy a vállalatok azonos módon vesznek részt a hálózati kapcsolatokban. A globális hálózati tulajdonságokat (például az elérési utak hosszát vagy a fokszámok eloszlását, lásd Barabási et al. 1999; Kogut–Walker 2001; Powell et al. 2005; Watts 1999) vizsgáló modellekkel ellentétben bennünket a helyi hálózati szerkezetben bekövetkező eltérések érdekelnek, amelyek különböző helyi hálózatszerveződési stratégiákat tükröznek. A vállalatok beágyazottságának tényét megállapító, makroszerkezeti forgatókönyvek használatán túl minőségi különbségeket is keresünk majd a beágyazottság típusában. Eltérő hálózati tulajdonságok eltérő hálózati viselkedést tükröznek. Azaz a különböző alakú – például méretben vagy összetartó erőben eltérő – helyi konfigurációk más-más szerve-

zési logikát fejeznek ki. Amint azt látni fogjuk, a posztszocialista Magyarországon a hálózati stratégiák tényleg sokszínűek: a vállalatok hálózati kapcsolataikat például az eszközök elrejtésére vagy átszervezésére használhatják, vagy a tudás megszerzésére, a legitimáció növelésére, az alapanyagok és a piacok biztosítására és így tovább.

A hálózat tulajdonságai azonban nem csak a hálózati tér különböző pontjain lehetnek eltérőek, hanem időben is változhatnak. A kapcsolatokat kialakító és megszüntető cégek (és a hálózati térben őket körülvevő vállalatok) folyamatosan átforgatják a hálózati tulajdonságokat, és eközben jellegzetes szekvenciákat követnek. Így a társadalmi hálózatelemzésben ma már megszokottak számító topográfiai jellemzőkön túl megvizsgálunk olyan időbeli tulajdonságokat is, mint például az időzítés, a változás üteme, útfüggőség, bezáródások, fordulópontok stb. Csakúgy, mint ahogy korábban arra voltunk kíváncsiak, hogy egy adott cég környezetében a hálózati tulajdonságok milyen eltérő alakzatai figyelhetők meg, most a társadalmi idők változataira koncentrálnak. A hálózati időknek és a hálózati tereknek – együtt és külön-külön is – szervezőerejük van: lehetővé teszik a hálózati kapcsolatok erőforrásként való felhasználását, és egyben korlátozzák is a felhasználás módját. Amellett érvelünk, hogy a helyi struktúrák különböző sorozatainak tanulmányozása az egyik módszer a hálózatfejlődés jellegzetes pályáinak beazonosítására.

Melyek azok a relációs útfüggő folyamatok, amelyek által bizonyos cégek bezárják magukat egy-egy hálózati pozícióba? Bizonyos hálózati szerkezetek tartósak lehetnek, de gátolhatják is a fejlődést. Vannak-e például olyan pályák, amelyek védik a cégeket a bizonytalanságtól a korai posztszocialista időszakban, később azonban akadályozzák a külföldi befektetők bevonását? Milyen típusú pályák korai kialakulásában vesznek részt külföldi beruházók? Vannak-e olyan, szervezetközi hálózatokba később bekapcsolódó pályák, amelyekben részt vesznek külföldi befektetők?

Találunk-e bizonyítékot rekombináns tulajdonosi hálózatok túlélésére? Ezek vajon mennyire tartósak vagy átmenetiek? Hogyan kapcsolódik felbomlásuk vagy szilárdságuk a külföldi beruházások időzítéséhez és mintáihoz? Ezek a kérdések közvetlenül Hanley és társai 2002-ben megfogalmazott kritikáját célozzák, mely szerint a rekombináns hálózatok átmenetiek voltak és 1997 után nem maradtak fenn. Mivel adataink a hálózati történetek olyan hat évét is tartalmazza, melyek Stark kilencvenes évek közepén írt tanulmányát megelőzik, ezért a rekombináns tulajdonosi hálózatok két változatának ideiglenességével kapcsolatos kérdésekre is választ tudunk adni. Mikor jelennek meg az eszközök elrejtésére és forrás-menedzsmentre lehetőséget adó csillag alakú hálózatok? A kohézió vajon fokozatosan alakul ki csillag alakú képződményekből, vagy különálló fejlődési pályát követ?

Ha találunk bizonyítékot rekombináns tulajdonváltások tartósságára, akkor feltehetjük azt a kérdést, hogy a külföldi befektetők kívül maradtak-e ezekből a formákból? A hierarchikus szállítói hálózatokkal való hasonlóságuk miatt vajon vonzóbbnak találják-e a külföldi tulajdonosok a csillag alakú hálózatokat, vagy éppen hogy elkerülik őket, mint a vállalatvezetői opportunizmus képződményeit? Tartózkodnak-e a külföldi befektetők az összetartó, sűrű struktúrákba való bekapcsolódástól, mivel óvakodnak a beágyazottsággal együtt járó, kusza viszonyoktól, vagy éppen hogy vállalkozói szellemiségük miatt kedvelik ezeket a struktúrákat?

Nem tételezzük fel modellünkben, hogy a hálózatokat csak a hazai vállalatok alakítják, és a külföldi szereplők csak követik az eseményeket, akiket vonzanak vagy ta-

szítanak különböző hálózati tulajdonságok. Épp ellenkezőleg, a külföldi befektetők (potenciálisan) aktív, cselekvő szerepet vállalhatnak a hálózatépítésben és átszervezésben. Semmi nem indokolja, hogy ne használjanak hálózati erőforrásokat, miközben egy fejlődő piacon próbálják megvetni lábukat. A külföldiek számára a tulajdonosi hálózatépítés eszköz lehet ahhoz, hogy növeljék jelenlétüket vagy piaci előnyöket szerezzenek. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy az üzleti hálózatok szervezőelvé összhangban van a multinacionális cégek szerkezetével és működésével. Annak érdekében, hogy a földrajzi és kulturális távolságokat átívelő vállalatszervezés kihívásaival megbirkózzanak, a multinacionális vállalatok egyre inkább hálózatokként szerveződnek (Ghoshal–Bartlett 1990; Morgan et al. 2001). Rugalmasabbá és alkalmazkodóképesebbé válhatnak azáltal, hogy a leányvállalatoknak nagyobb döntési szabadságot adnak és szervezetközi kapcsolatokba ágyazzák őket (Buckley–Casson 1998). Hedlund (1993) megfogalmazására támaszkodunk itt, aki azt találta, hogy a multinacionális vállalatok inkább heterarchikusak, mint hierarchikusak.

A fentiek alapján azt várjuk, hogy a külföldi befektetők közös vállalatok formájában alakítanak ki hálózati kapcsolatokat belföldi vállalatokkal. Közös vállalat alapítása azt jelenti, hogy a külföldi befektető (közös tulajdonlás formájában) szoros hálózati kapcsolatot létesít egy helyi céggel annak érdekében, hogy legitimitást szerezzen belföldi gazdasági szereplők, kormányzati döntéshozók és helyi tisztviselők szemében (Kogut 1988; Yiu–Makino 2002; Zaheer 1995). Ez az erős kötés hozzájárulhat helyi tudás megszerzéséhez is, különösen amikor a szabályozói környezet idegen, a belföldi piacok kultúra-specifikusak például jellegzetes ízlések, eljárások formájában a reklám, marketing, csomagolás stb. terén (Kogut 1991), vagy ahol az infrastruktúrájának (például közművek, szállítás stb.) sajátos, helyi vonásai vannak. Azt várjuk, hogy a külföldi tulajdonosok közös vállalkozások keretein belül tulajdonosi kapcsolatokat alakítanak ki a magyar cégekkel – különösen a gazdasági átalakulás korai szakaszában (a kilencvenes évek közepéig). E kapcsolatok közül néhány hosszan tartó lesz; sok azonban csak ideiglenes, amely megszakad, mihelyt a legitimitás megteremtődik, a szabályozói bizonytalanságok mérséklődnek, a helyspecifikus tudás elsajátítása megtörténik és a vállalat zökkenésmentesen működik.

Azt várjuk továbbá, hogy a külföldi tulajdonlás csillag alakú szállítói csoportok kialakulásához vezet majd. Az államszocialista gazdaság összeomlása előtt is létező cégektől eltérően a külföldi vállalatok viszonylag elszigeteltebb és atomizáltabb szereplői a gazdaságnak; mindazonáltal az ő helyük is megvan a termékek és erőforrások láncolatában. A külföldi tulajdonosok dönthetnek úgy, hogy termelési tényezőik egy részét magyar cégekkel létesített tulajdonosi kapcsolatokon keresztül biztosítják, és ezzel olyan üzleti csoportok kiépítésébe kezdenek, amelyhez hasonlóak hazájuk üzleti gyakorlatának is szerves részét képezik (Podolny 1994).⁴ A szóban forgó üzleti

4 A Kelet-Európában beruházó multinacionális vállalatok anyaországaiban a szervezetközi hálózatok szerves részét képezik az üzleti gyakorlatnak. Számos tanulmányban bemutatták ezen hálózati kapcsolatok fontosságát az *Egyesült Államokban* (Fligstein–Brantley 1992; Galaskiewitz 1985; Glasberg–Schwartz 1983; Granovetter 1985, 1994; Mizuchi–Galaskiewitz 1994), *Japánban* (Gerlach 1992; Lincoln et al. 1992, 1996), *Koreában* (Biggart–Guillen 1999), *Kanadában* (Buckley 1997), *Németországban* és *Nagy-Britanniában* (Windolf–Beyer 1996) és *Nyugat-Európa* más részein (Stokman et al. 1985; Erramilli 1996; Hennart–Larimo 1998) bemutatták, hogy az anyaország jellegzetes eljárásai befolyásolják a befogadó országban alkalmazott tulajdonosi formákat.

csoporthoz tovább fennmaradhatnak, mint a közös vállalatok, biztosítva az inputok zavartalan áramlását a külföldi leányvállalatokhoz (Granovetter 1994). Mindezen túl a közös vállalkozások a kialakuló csoportok magjai is lehetnek. Míközben azonban a diadikus struktúrákból más hálózati formákba (és vice versa) való átalakulást elemezzük, tudatában leszünk annak a lehetőségnek, hogy egy adott elmozdulás a tanulmányozott időszak alatt különböző jelentéstartalommal bírhat.⁵

Történeti hálózatelemzés

Egy alapvető gazdasági átalakulás szociológiai vizsgálatához új eszközt fejlesztettünk ki: a hálózatelemzés és a szekvenciaelemzés szintézisét. A hálózatelemzés dinamizálását célul tűző új törekvésekre építve (Brudner–White 1997; Powell et al. 2001; Snijders 1990, 2001; Stuart 1998; Watts 1999) segítségül hívjuk a szekvenciaelemzést – azt a frissen kifejlesztett kutatási segédeszközt, amely a történetíráshoz hasonlóan lehetővé teszi a történelmi folyamatok eseményekből építkező tanulmányozását, ugyanakkor a társadalomtudományok absztrakciós szintjét is megőrzi (lásd különösképpen Abbott–Hrycak 1990; Abbott 1992, 1995). Az időt leegyszerűsítő, „előtte-utána” dichotómia helyett a strukturált idő feltárása a cél: a változások eltérő ütemeit, útfüggőségeket, fordulópontokat, bezáródásokat és kontingenciákat. A számos, párhuzamos folyamat kibontakozásának tanulmányozásához a szekvenciaelemzés olyan módszertant kínál, amellyel igen részletesen és pontosan nyomon követhetők a társadalmilag értelmezhető szinten zajló események. A szekvenciák építőköveit ezek az események – az állapotterben lejátszódó, előre nem feltételezett, de az elemzés során felszínre kerülő változások – jelentik. White mottóként idézett kihívását elfogadva – miszerint a társadalmi időnek éppen annyira a struktúra részévé kell válnia, mint a hálózati térnek – egy történelmibb szemléletű hálózatelemzéshez való hozzájárulásunk nem csupán annyi, hogy az elemzésbe bevesszük az időt mint változót, hanem az, hogy felismerjük az idő változatosságát.

A szekvenciaelemzés gyökerei a biológiában, a genetika területén találhatók, a módszert a szociológiában többnyire egyéni pályafutások vizsgálatához alkalmazták (Abbott 1995; Abbott–Hrycak 1990; Blair-Loy 1999; Stovel et al. 1996; és különösen Giuffrè 1999, aki a szekvencia- és hálózatelemzés kombinálásával tanulmányozta a művészek pályafutását). A két megközelítés egyesítését azzal az alapkonceptióval kezdjük, amely mindkettőben közös: a jelentést az összefüggés-környezet adja (Abbott 1997). Egy hálózatelemző számára egy adott kapcsolat nem jelent semmit önmagában. A kapcsolódás értelmezéséhez az elemzőnek ismernie kell annak elhelyezkedését a társadalmi térben. A hálózatelemzésben a struktúra – a környezet – topológiai. A szekvenciaelemzők, és általánosabban véve a történetiszociológusok számára egy adott esemény nem jelent semmit önmagában. Egy cselekedetet, egy eseményt, egy társadalmi képződményt vagy egy viszonyt csak időbeli környezetében

5 A közös vállalkozások létrejöttének oka lehet például a legitimáció megszerzése és/vagy belföldi szállítók fellelése. E szükségletek bizonyos időszakokban szembetűnőbbek, máskor kevésbé; továbbá a legitimáció azelőtt is megszerezhető, hogy a külföldi befektetők a belföldi vállalkozásokat nyugodt szívvel megbízható, integrált szállítókká nyilvánítanak. A tisztán legitimációs igénnyel alapított, korai közös vállalatok nagyobb valószínűséggel bomlanak fel, míg a később létrehozott közös vállalatok nagyobb eséllyel alakulnak át szállítói csoportokká.

lehet értelmezni. Az általunk kifejlesztett elméleti megközelítésben a struktúra egyszerre topológiai és időbeli. Nekünk egy kapcsolat jelentését a hálózat-topológiai és időbeli környezetek metszéspontjában kell meghatározni.

A két lépésnél (a tulajdonosok tulajdonosai) hosszabb elérési utak kis jelentőségűek: míg a tulajdonos tulajdonosa fontos lehet, addig a tulajdonos tulajdonosának tulajdonosa már csekély befolyást gyakorol egy posztszocialista vállalat életére. Ennek megfelelően a helyi hálózati konfigurációk alakjaira fogunk koncentrálni, és a vizsgált cég, illetve a közeli hálózati szomszédok kapcsolataiból építkezünk. Néhány elemi dimenzióból kiindulva egy klaszterező algoritmus alkalmazásával (a részleteket lásd később, az állapot-térről szóló részben) véges számú, jellegzetes helyi hálózati tulajdonságot azonosítunk. Ezután egy adott vállalat minden egyes működési évében rögzítjük a cég helyi topográfiájában elfoglalt pozícióját. Így ahelyett, hogy a tanulmányunk által átfogott tizenöt év mindegyikében egy-egy megfigyeléssel rendelkezni a globális hálózat topográfiai tulajdonságairól, az elemzést összesen 18.073 mikro-topográfián végezhetjük el (azaz: egy hálózati pozíció minden egyes cégre működésének minden egyes évében).

Ezek a helyi topográfiák képezik időbeli elemzésünk építőköveit. Történeti-topográfiai elemzésünk alapját 1.696 cég hálózati történetének rekonstrukciója alkotja. Minden vállalat minden egyes működési évében feljegyeztük azt a pozíciót, amelyet a cég a lehetséges mikro-topográfiák állapotterében elfoglalt. Az eredményül kapott pozíciósorozat az adott cég hálózati története. Természetesen, néhány vállalat története valószínűleg hasonlítani fog egymásra (nem azért, mert összekapcsolódnak, hanem azért, mert a hálózati pozíciók hasonló sorozatával rendelkeznek), ugyanakkor valamennyire mindegyikük egyedi lesz. A genetikai szekvenciák elemzéséből átvett és módosított, optimális illesztési algoritmus segítségével azonosítani a jellegzetes szekvenciákat – a tipikus pályákat – a helyi topográfiák állapotterében

ADATOK ÉS TRENDEK

Adatbázisunk az átalakuló gazdaságok változó tulajdonszerkezetét vizsgáló szakirodalomban példátlanul széleskörű.⁶ Az összegyűjtött adathalmazban Magyarország legnagyobb vállalatainak teljes tulajdonosi története szerepel az 1987 és 2001 közötti időszakban. Definíció szerint nagyvállalatnak tekintünk minden olyan céget, amely az évente (bevétel szerint) rangsorolt 500 legnagyobb vállalat listáján 1987 és 2001 között bármelyik évben szerepel. Ez a szabály összesen 1 843 céget eredményez. Egy

6 A régióban a vállalkozói hálózatokat kutató, hasonló projektek kevesebb vállalatra, kisebb mélységben és rövidebb időszakra terjednek ki. Tóth (1998) két, 300 vállalatból álló mintát használt (bevétel és exportmennyiség alapján a legnagyobb vállalatokét). Leíró statisztikáiban szerepeltek a magyar vállalati tulajdonosok, de a tulajdonosi kapcsolatok hálózatát nem szerkesztette meg. Ferligoj és társai (2001) a legnagyobb szlovén vállalatok tulajdoni és igazgatótanácsi összefonódáson alapuló hálózatát elemezték 1997 és 2000 között. Mintájuk azonban csak a legfelső 150 céget tartalmazta. Mindkét fenti tanulmány keresztmetszeti volt. A kelet-európai régió kivül számos tanulmány vizsgál paneladatokat. Kogut és Walker (2001) például a német gazdaság 550 legnagyobb vállalata közötti kapcsolatokat tanulmányozta 1994 és 1997 között (vagyis egy olyan átrendeződési időszakban, amely nem független a posztszocialista tapasztalatoktól, azonban határozottan eltérő politikai-gazdasági viszonyok között zajlott le). Keister (2001) 535 kínai céget vizsgál 1988 és 1996 között. Az ő adatai között 40 olyan megnevezett és korábban már beazonosított üzleti csoport szerepel, amelyekben egy adott cég adott csoporton belüli helyét 1985-től kezdve listákon rögzítették.

Magyarországhoz hasonló, kis ország esetén ez a vállalatsokaság a teljes foglalkoztatás több, mint egyharmadát, a GDP felét és az exportbevételek elsöprő többségét lefedi (Figyelő 2002).

Kutatócsoportunk a tulajdonosi adatokat közvetlenül a 20 hivatalos cégbíróság nyilvántartásából gyűjtötte össze, ahol a magyar cégeknek kötelező tulajdonosaikat bejegyezni. A cégbíróságoktól minden cégre a következő adatokat rögzítettük: saját tőke ezer forintban, a cég 25 legnagyobb tulajdonosának neve és az általuk birtokolt százalékos vállalati részesedés nagysága. Arról is vannak adataink, hogy a céget mikor alapították, illetve mikor nyújtott be csőd-, felszámolási vagy egyéb más okból megszűnési kérelmet, azaz: mikor zárták le a vállalat aktáját a cégbíróságon. Az 1 843 cégből 147 vállalkozás tulajdonosi nyilvántartása hozzáférhetetlen volt, illetve kevés vagy semennyi információt sem tartalmazott a tulajdonszerkezetről. Végül adathalmazunk 1 696 vállalat teljes tulajdonosi történetét tartalmazza. Bármely hónapban pontosan meg tudjuk határozni az adataink között szereplő bármely cég tulajdonosait és az általuk birtokolt eszközök százalékos arányát.

Hálózati adatbázisunkban a kapcsolatokat úgy definiálunk, mint azt a tulajdonosi érdekeltséget, amellyel sokaságunk egyik vállalata rendelkezik a sokaság másik vállalatában. A definíció a legnagyobb magyar vállalatok közötti közvetlen kapcsolatokra korlátozódik (amelyek legalább egyszázalékos tulajdonosi érdekeltséget képviselnek). Nem tartozik ide például számos olyan tulajdonosi érdekeltség, amelyet ezek a cégek kisebb vállalkozásokban birtokolnak, továbbá azok a kapcsolatok sem, amelyek két vállalat között egy közös tulajdonos révén alakulnak ki – mint ahogyan azt a tágabban értelemben definiált affiliációs hálózatok megengedik (Kogut–Walker 2001; Wasserman–Faust 1994). Mindebből az következik, hogy vállalatsokaságunkban az állam, illetve egy külföldi tulajdonos tulajdonosi érdekeltsége nem képez szervezatközi kapcsolatot. A tulajdonosi szerkezet összetételi jellemzőinek meghatározásához a tulajdonosokat típus szerint is lekódoltuk, a tulajdonosok nevének segítségével négy kategóriát alakítva ki: állam, magyar cég, magyar magánszemély és külföldi tulajdonos.

A vegyes gazdaság változó arányai

Adatbázisunk lehetővé teszi a tulajdonosi makroszerkezet változó összetételének ábrázolását az átalakuló és globalizálódó magyar gazdaság tizenöt évében. Ez idő alatt az állam és a külföldi beruházók tulajdonosi részesedései radikálisan megváltoztak.⁷ 1987-ben a sokaságban szereplő nagyvállalatok összes tőkeértékének 97 százaléka állami tulajdonban volt. 2001-re a nagyvállalati tőkének mindössze 15 százaléka maradt állami kézben. Ezzel szemben 1987-ben a tőkének csak 1 százalékát birtokolták kül-

7 Az alábbiakban ismertetett eredmények a következő számítási módszeren alapulnak: minden egyes cégre (ezer forintban) feljegyeztük, hogy a különböző típusú tulajdonosok mekkora tőkével rendelkeztek. Egy adott évre egy tulajdonosi típus részesedését úgy számoltuk ki, hogy összegeztük a vállalatokban birtokolt tőkéjének értékét, és ezt elosztottuk a nagyvállalatok adott évre vonatkozó teljes tőkeértékével.

földiek, ez a részesedés azonban a tanulmányozott időszak végéig lineárisan⁸ növekedett, és az összes nagyvállalati tőke 50 százalékát tette ki 2001-ben.⁹ A harmadik jelentős tulajdonostípust a belföldi cégek képviselik. 1987-ben a hazai cégek tulajdonosi részesedése csupán 2 százalék volt, ám ez 1991-re 21 százalékra emelkedett és 2001-ig ezen a szinten maradt. Bár magánszemélyek számos nagyvállalatban rendelkeznek tulajdonosi érdekeltséggel, összesített részesedésük a teljes nagyvállalati tőkének mindössze 2,5 százalékát tette ki az időszak alatt.

Hogyan befolyásolta a tulajdonosváltás gyorsasága és mértéke a hálózati kapcsolatok fejlődését? Történeti vizsgálatunk első évében, 1987-ben egy kialakuló, de igen kicsi hálózatot találunk mindössze 54 céggel, melyek a teljes nagyvállalati tőkének mintegy 10 százalékát képviselik. 1988-ban elfogadták azt a törvényjavaslatot, amely lehetővé tette az állami tulajdonban lévő vállalatok számára a gazdasági társasággá alakulást. Ezzel, és a politikai rendszerváltás kezdetével a hálózat növekedése is lendületet kapott. 1989 végére már kétszáznál is több cég vett részt hálózati struktúrákban, ami a nagyvállalati tőkének 31 százalékát tette ki. Két éven belül a nagyvállalati tőke 62 százalékát fedi le az a 400-nál több cég, amely hálózati kapcsolatokkal rendelkezik. A hálózatba kapcsolt cégek száma 1995-ben éri el csúcspontját, ekkor 561-en vannak. 1998 után a hálózati kapcsolatok csökkenő tendenciát mutatnak, de 2001-re a legalább egy közvetlen hálózati kapcsolattal rendelkező vállalatok száma még mindig 454, ami a teljes tőkeérték 52 százaléka.

Bár a gazdaság hálózatos része összehúzódik, a tranzíciós irodalom érveivel ellentétben azonban a hálózati szegmens nem bomlik fel. Sőt, bizonyítékunk van arra nézve, hogy egy adott kapcsolat erőssége növekedett. Időszakunk első éveiben egy átlagos hálózati kapcsolat 20 százalékos tulajdonosi érdekeltséget jelentett egy vállalatban. 2001-re az átlagos kapcsolaterősség 36 százalék, ami inkább a hálózat konszolidációjára és nem felbomlására utal.

Idáig azt vizsgáltuk, hogy a hálózatos szegmens hogyan terjed ki, majd húzódik össze egy olyan időszakban, amikor a külföldi tulajdonosok teljes részesedése növekszik. Megállapítottuk, hogy 2001-ben a tőkének megközelítőleg 50 százalékát külföldiek birtokolják. Azt is kimutattuk, hogy a tőke 50 százaléka olyan vállalatokban van, amelyek legalább egy szállal kötődnek a szervezetközi tulajdonosi hálózathoz. Most az tehát a kérdés, hogy e két szegmens milyen mértékben fedi át egymást, illetve mennyire szegregált. Magyarországra vajon duális gazdaság jellemző-e, ahol a külföldi szegmens izoláltan, a belföldi pedig hálózatban működik?

A magyar vegyesgazdaság formálódó alakjáról úgy kaphatunk képet, ha kiszámítjuk, hogy a külföldi és belföldi tulajdonban lévő nagyvállalati tőke milyen arányban kapcsolódik hálózatba, illetve mennyire működik izoláltan. Definíciónk szerint *jelentős tulajdonosok* azok, akik egyértelműen dominánsak, vagy legalábbis koalíciós part-

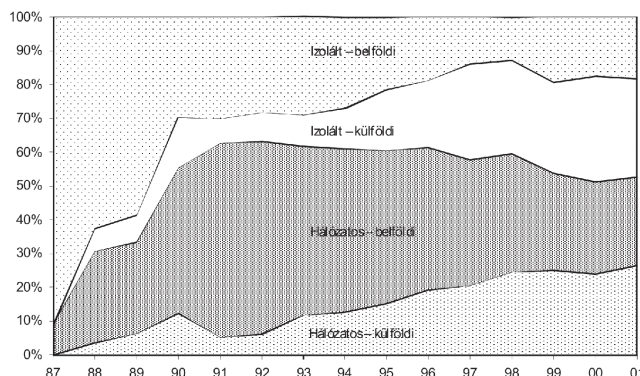
8 A linearitás teszteléséhez regressziós egyeneseket illesztettünk a csökkenő állami és növekvő külföldi tulajdon trendjeire. A lineáris trendvonal R^2 értéke 0,97 az állami tulajdon és 0,98 a külföldi tulajdon esetén. Bár az átalakulás következményeit tekintve radikális volt, időzítését tekintve viszont egyenletes. Hanley és társaival (2002) ellentétben ezek az eredmények azt jelzik, hogy a növekvő globalizációs dinamika nem az állami preferenciák és a privatizációs kampányok változásainak függvényeként alakult.

9 Európa természetesen a poszt-szocialista országoktól eltekintve is jelentős tulajdonszerkezeti átalakulások terepe volt. Olaszországban az állami tulajdon például 23 százalékról 3 százalékra csökkent – ám ez negyven év alatt következett be, 1960-tól 2000-ig (Aganin–Volpin 2003).

terek a tulajdonosok között. Amennyiben egy vállalatnál meghatározható a domináns tulajdonos, akkor a többi, tulajdonosi érdekeltséggel rendelkező szereplőt nem nevezük jelentős tulajdonosnak. A cégek eloszlását a tulajdonosi koncentráció/elaprózottság dimenziójában Ward-féle klaszterelemzéssel állapítottuk meg, melynek során a cég első, második, harmadik, negyedik és ötödik legnagyobb tulajdonosa által birtokolt részesedés alapján jellemző tulajdonosi mintákat kerestünk a vállalat működésének egyes éveiben. Mivel nagyvállalati sokaságunkban az elaprózott tulajdon rendkívül ritka, egy kétklaszteres modellel megfelelően leképezhető a tulajdonosi szerkezet. A vállalati évek 45 százalékát domináns tulajdonosi szerkezet jellemzi. Ebben az első klaszterben a domináns tulajdonos átlagosan a részvények 98 százalékát tartja kézben, míg a második tulajdonos kevesebb, mint 2 százalékot birtokol. A klaszterben a második tulajdonost nem soroltuk a jelentős tulajdonosok közé. A második klaszter olyan koalíciós struktúrát képvisel, amelyben az első tulajdonos átlagosan a részvények 51 százalékával, a második tulajdonos pedig 25 százalékával rendelkezik. Így ebben a koalíciós klaszterben a cégek első vagy második tulajdonosát soroltuk a jelentős tulajdonosok közé.

Ezek után minden, 1987 és 2001 közötti évre ki tudjuk számolni a nagyvállalati tőkehányadok megoszlását a következő négy kategória között: (1) a hálózattól izolált és belföldi tulajdonban lévő cégek, (2) a hálózattól izolált és jelentős külföldi tulajdonossal rendelkező cégek, (3) hálózati kapcsolattal rendelkező és belföldi tulajdonban lévő cégek, (4) hálózati kapcsolattal és jelentős külföldi tulajdonossal rendelkező cégek.

Egy szegregált, duális gazdaságban a vállalati tőke túlnyomó többsége két kategória között oszlana meg: a hálózatos belföldi (H-B) és az izolált külföldi (I-K) között. Az 1. ábrán bemutatott eredményeink azt jelzik, hogy Magyarország nem egy szegregált, duális gazdaság. 2001-ben a tőke az alábbi módon oszlott meg a négy kategória között: izolált belföldi, 18 százalék; izolált külföldi, 29 százalék; hálózatos belföldi, 26 százalék; és hálózatos külföldi, 26 százalék. Bár a legnagyobb kategóriát az izolált, külföldi tulajdonban levő vállalatok alkotják, a vegyes gazdaság ezen szegmensében mindössze három százalékponttal található több tőke, mint a hálózatos, külföldi tulajdonban levő cégekben.

1. ábra A nagyvállalati tőkeérték megoszlása: belföldi vagy külföldi, illetve izolált vagy hálózatos szegmens

Az 1. ábrán a magyar vegyesgazdaság változó alakja látható nagy vonalakban a tanulmányozott időszak alatt. A hálózatos külföldi és hálózatos belföldi szegmensek összege a gazdaság hálózatos részének gyors növekedését és stabilizációját mutatja, amiről korábban már esett szó. Az ábrán az is jól látszik, hogy a hálózatos külföldi szegmens 1991 és 2001 között stabilan növekedett, míg végül a hálózatos tőkeálmány felét képviselte.

Az 1. ábra azt is szemlélteti, hogy 1991-től kezdve alternatív forgatókönyveket is el lehetett volna képzelni. A különböző komponensekben észlelhető korai trendek szelektív kivetítésével egészen eltérő várható kimeneteket kaphatunk. 1989 és 1991 között például a hálózatos belföldi szegmens 27 százalékról 57 százalékra növekedett. E drámai növekedés szelektív kivetítése azt sugallhatná, hogy a hálózatba szerveződött belföldi cégek a külföldi beruházókkal együtt kiszoríthatják az egyéb tulajdonosi formákat, ami talán az orosz gazdaság fejlődésellenes irányvonalainak felelne meg (Burawoy–Krotov 1992; Johnson 1997). Hasonlóképpen, az 1989 (8 százalék) és 1990 (15 százalék) között a nagyvállalati tőkerészesedés tekintetében közel megduplázódó izolált külföldi szegmens növekedéséből szelektíven egy olyan gazdaság létrejöttét is előrevetíthetjük, amelyet külföldiek urálnak, és ahol a belföldi hálózatos tulajdonformák eltűnnek (Hanley et al 2002). Az izolált külföldi és a hálózatos belföldi szegmens magas növekedési rátája indokolhatta volna a szegregált, duális gazdaság kialakulását jövőendő előrejelzéseket (Comisso 1998).

Hálózati részvétel és a bevételek volatilitása

Eredményeink – miszerint a hálózatos tulajdon részesedése növekedett, majd stabilizálódott; a kapcsolatok erőssége növekedett; és a külföldi tulajdonlás összegegyeztethető a szervezetközi tulajdonosi hálózatokkal – mind azt sugallják, hogy a hálózati kapcsolatoknak gazdasági jelentőséget is tulajdoníthatunk. Érvelésünk szerint az egyik ilyen mikroszintű mechanizmus a kapacitások és erőforrások átcsoportosítása oly módon, hogy az átrendeződési időszakokban a megrendelések mennyisége stabilizálódjon és az átszervezés költségei csökkenjenek. A hálózatos cégek kínálatának jellemző vonásai közé tartozik a zavarokkal szembeni nagyobb ellenálló-képesség, a megrendelések átirányítása hálózatban fölös kapacitásokkal rendelkező cégekhez, és fejlettebb készség az új szervezeti erőforrások meghatározására. A kockázat megosztása csökkenti a nagy és hirtelen fellendülések és növekedés lehetőségét, ugyanakkor csillapítja a váratlan visszaesést is. Azt várjuk, hogy a hálózathoz kapcsolódó cégek hosszabb stabilitási időszakokkal és kevésbé ingadozó bevételekkel néznek szembe, mint azok a vállalatok, amelyek sosem vettek részt hálózatokban. Ebben a részben ezeket az állításokat teszteljük.

A japán szervezetközi hálózatokról és vállalati teljesítményről írt tanulmányukban Lincoln és társai (1996) bemutatták, hogy az erős üzleti csoportokhoz tartozó cégek éves jövedelmezősége alacsonyabb ingadozást mutat (lásd még Miner et al. 1990). A magyar gazdaságban azonban a tanulmányozott időszak jelentős része alatt olyan ritka a nyereségesség, hogy ez a mutató nem alkalmas a vállalatokat megkülönböztető teljesítményjelző szerepére (Major 1999). Ehelyett egy megfelelőbb teljesítménymutatót, a cégek bevételi rangsorában elért helyezést használjuk. A jelentősebb felfelé és lefelé

történő mozgásokat az alábbi, öt kategóriába való besorolással rögzítjük: a vállalat lehet (1) az első 50-ben, (2) az első 100-ban, de az első 50-en kívül, (3) az első 200-ban, de az első 100-on kívül, (4) az első 500-ban, de az első 200-on kívül és (5) az első 500-on kívül. Egy adott cégnél a stabilitást úgy mérjük, hogy az ugyanazon besorolási kategóriában eltöltött, leghosszabb stabil periódus éveinek számát osztjuk a cég működésének években kifejezett időtartamával. A bevételek volatilitásának méréséhez két bináris változót képezünk, amelyek a felfelé vagy lefelé való mobilitást rögzítik, amennyiben egy adott cég a bevételi rangsorban valaha is legalább egy kategóriával feljebb vagy lejjebb került.¹⁰

Varianciaanalízis segítségével teszteltük azt a hipotézist, hogy a hálózatos tulajdonlás stabilabb bevételáramlást idéz elő, mint az izolált tulajdonforma. Eredményeink azt mutatják, hogy azok a cégek, amelyek legalább egy évben legalább egy szervezeten belüli kapcsolattal kötődtek egy tulajdonosi hálózathoz, szignifikánsan nagyobb stabilitást mutattak a bevételi rangsorban, mint azok a vállalatok, amelyek mindig is izoláltan működtek. Míg az időszak folyamán az izolált cégek leghosszabb stabil periódusának a teljes vállalati működési időhöz viszonyított aránya átlagosan 0,22 volt, addig a hálózatos cégeknél ez a mutató 0,29-en állt ($F = 37,49$; $p = 0,000$).

Logisztikus regressziós modellek segítségével azt a valószínűséget is megbecsültük, amennyivel annak az esélye különbözik, hogy egy hálózatos, illetve egy izolált cég legalább egy kategóriával feljebb vagy lejjebb kerül a bevételi rangsorban (az eredményeket lásd az 1. táblázatban). A hálózatban való részvételt jelző változón kívül a modellbe a cégek működésének években mért időtartamát is bevettük, amely a bevétel-ingadozásnak való kitettséget mutatja. Azt az eredményt kaptuk, hogy a hálózatos cégek esetén mind a felfelé, mind a lefelé való elmozdulás valószínűsége szignifikánsan alacsonyabb.

1. táblázat Logisztikus regressziós modellek arra a valószínűsége, hogy egy cég valaha is felfelé vagy lefelé mozdult el a bevételi rangsor kategóriái között. A cellák együtthatókat tartalmaznak

	Lefelé való elmozdulás a bevételi rangsorban	Felfelé való elmozdulás a bevételi rangsorban
χ^2	42,033**	34,909**
Hálózatos cég	- 0,293*	- 0,318*
Működési idő években	0,106**	- 0,098**
Konstans	- 0,355*	2,416**

Megjegyzés: *: $p < 0,05$; **: $p < 0,01$.

Bevételváltozási modelljeink azt jelzik, hogy a hálózati kapcsolatok a bizonytalanság mérséklésének eszközei, hosszabb stabilitási időszakokat idéznek elő, valószínűt-

10 Mivel a csődeljárások évekig tarthatnak, és így látszólag stabil időszakokat eredményeznek (ahol a bevételek vízszintes vonalként húzódnak, amíg a cég a csődbíróságon van), ezért elemzésünkbe csak azokat a vállalatokat vettük be, amelyek a mai napig fennmaradtak. A csődesemények gyakoriságát tekintve az izolált és a hálózatos cégek között nem találtunk szignifikáns különbséget ($\chi^2 = 1,21$; $p = 0,270$).

lenebbé teszik a felfelé való mobilitást, ugyanakkor csökkentik a bevételi rangsorban való visszaesés valószínűségét is.

A HÁLÓZATFEJLŐDÉS SZEKVENCIAELEMZÉSE

Topográfia-szekvenciák

Az állapotér. Vizsgálatunkat mostantól kifinomultabb modellekkel folytatjuk, melyek a szekvenciákat tekintik az elemzés alapegységének. Abból a megfigyelésből indulunk ki, hogy egy adott cég nem egyszerűen csak a hálózaton kívül vagy belül van, de hálózati beágyazottságának lokális tulajdonságai is eltérőek lehetnek. Az első lépésben ezeket a helyi topográfiákat fogjuk definiálni. Ezek alkotják azt a hálózati állapotot, amelyben a cégek időben mozoghatnak. Az állapotot alkotó elemek meghatározásakor nem előre meghatározott kategóriákból indulunk ki. Ehelyett inkább azokat a dimenziókat rögzítjük, amelyek mentén a vizsgált cég hálózati topográfiai változhatnak. A célunk itt most ezen dimenziók kifejtése, majd később a dimenziókombinációk klasztereiből való építkezés, és ezáltal a jellegzetes helyi hálózati topográfiák beazonosítása.

Az első dimenzió a vizsgált cég hálózatának mérete, amit gyakorlati szempontból itt a cég ego-hálózatában található társcégek számával azonosítunk. A helyi hálózati tulajdonságok második dimenziója a kohézió. Egy adott méretű ego-hálózat több-kevesebb kapcsolatot tartalmazhat a vizsgált vállalat társcégei között. Egy topográfia kohézióját gyakorlatiasan úgy közelítjük meg, mint a társcégek között húzóó, legfeljebb kétlépéses utak számát. Egy adott céget körülvevő topográfia elemzéséhez társcégeinek ego-hálózatát is figyelembe kell vennünk. Harmadik dimenzió az összes társ cég ego-hálózatának átlagos mérete, a negyedik pedig ezen ego-hálózatok kohéziós útvonalainak átlagos száma.

E négy változó együttállásaiból származtatható, jellegzetes topográfiák azonosításához a Ward-féle hierarchikus klaszterelemzést használjuk (Ward 1963). A klaszterelemzés alapesetei az egyes cégek (négy dimenzió által meghatározott) hálózati topográfiai a különböző években. Az elemzés során 18 073 hálózati topográfiával dolgoztunk. A Ward-féle klaszterelemzés akkor rendezzi ezeket a topográfiákat egy csoportba, ha a négy dimenzió mentén hasonló minták jellemzik őket. A következő táblázatban láthatók a klaszterelemzésből levezetett, jellegzetes helyi hálózati topográfiák (2. táblázat).

2. táblázat Jellegzetes helyi hálózati topográfiák

Topográfia	N	Nem izolált cégek közül százalékban	Ego-hálózat átlagos statisztikái	Ábra
I. Izolált elem	12 378	–	Méret: 0,00 Kohézió: 0,00 Alterek mérete: 0,00 Alterek kohéziója: 0,00	
D. Diád	1 260	22,12%	Méret: 1,00 Kohézió: 0,00 Alterek mérete: 1,00 Alterek kohéziója: 0,00	
P. Kiscsillag-periféria	1 985	34,86%	Méret: 1,22 Kohézió: 0,00 Alterek mérete: 3,34 Alterek kohéziója: 0,00	
L. Nagycsillag-periféria	280	4,92%	Méret: 1,05 Kohézió: 0,00 Alterek mérete: 12,10 Alterek kohéziója: 0,00	
S. Csillagközpont	543	9,53%	Méret: 3,37 Kohézió: 0,00 Alterek mérete: 1,35 Alterek kohéziója: 0,00	
C. Összetartó csoport	899	15,79%	Méret: 2,84 Kohézió: 0,46 Alterek mérete: 6,82 Alterek kohéziója: 1,20	
G. Erősen összetartó csoport	728	12,78%	Méret: 2,71 Kohézió: 2,40 Alterek mérete: 9,91 Alterek kohéziója: 8,55	
Összesen	18 073	100,00%		

Megjegyzés: a fehér csomópont jelzi a vizsgált céget az ego-hálózatban.

A hálózati pozíciók szekvenciaelemzése. A magyar nagyvállalatok tulajdonosi hálózatának átalakulását a cégek hálózati pályafutásán keresztül elemezzük. A vizsgált tizenöt év mindegyikére minden egyes vállalat hálózati történetét az illető cég ego-hálózatának kategóriáival jellemezzük. A 3. táblázatban egy példát láthatunk egy vállalat hálózati történetére.

3. táblázat Példa egy cég hálózati történetére

Kód	1	1	1	1	3	3	4	4	6	6	6	3	3	2	2
Év	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	00	01

Ez a vállalat izolált céggént kezdi, majd négy év után egy csillag alakú környezet részévé válik. 1993-ban a csillaghálózatból nagycsillag lesz, amelynek a vizsgált cég a periferiáján helyezkedik el. Két év után a vállalat környezete összetartó csoporttá alakul át. 1998-ban a cég ismét egy kiscsillag periferiájára kerül. Az időszak végére, 2000-től a csillag egy diáddá zsugorodik.

A példában bemutatotthoz hasonló módon állítottuk össze az 1 696, vizsgált cég hálózati pályafutását, ahol az egyes hálózati történeteket az évente kódolt hálózati pozíciók sorozata képviseli. Adatbázisunk így 1 696 szekvenciából áll, melyek 15 éven keresztül futnak. A következő lépésben össze kell hasonlítanunk egymással ezeket a szekvenciákat, és be kell azonosítanunk a jellegzetes pályákat. Ezt egy optimális illesztési algoritmus segítségével valósítjuk meg.

A szekvenciák optimális illesztésének módszerét a történet-szociológia a természettudományokból vette kölcsön. A természettudományokban az optimális illesztés használatához általában nem társul időbeliség, a szekvenciák ugyanis jellemzően térbeliek. A módszer egyik fő felhasználási területe a DNS-elemzés. A DNS-molekulák nagyon hasonlónak számítanak, még akkor is, ha a molekuláris szekvencia egyes nagyobb darabjai fordított sorrendben állnak (Sankoff–Kruskal 1999). A vektorhasonlóságon alapuló mutatókkal ellentétben az optimális illesztésnek vannak bizonyos előnyei a történeti keretben való alkalmazás során, ám Wu (2000) és mások (Levine 2000) is joggal kritizálták amiatt, hogy a módszer érzéketlen az idő folyásának irányára. Például, egy cég, amely nyolc évig izoláltan működik, majd 1995-ben hálózati taggá válik a következő hét évre, radikálisan más pályát fut be, mint egy olyan vállalat, amelyik az első hét évben a hálózat tagja, és 1995-től izolálódik. Mivel az alapértelmezett optimális illesztési algoritmus ezt a két esetet egy csoportba sorolja, ezért az időérzékenység maximalizálásának érdekében változtattunk a módszer paraméterein. (Az optimális illesztési elemzésben használt, módosított paraméterekről az A Függelék tartalmaz részletes információkat.)

Az optimális illesztés futtatása után az eljárás eredményeként kapott távolságmátrixban hierarchikus klaszterelemzés segítségével határoztunk meg szekvencia-klasztereket. A szokásos klaszterező eljárások közül Ward módszerét választottuk, mivel ez biztosította a legjobb illeszkedést.¹¹ Az eredményül kapott klaszterek olyan szekvenciákat tartalmaznak, melyek egymáshoz közel, ugyanakkor más klaszterek szekvenciáitól nagyobb távolságra vannak.

A hálózati pozíciók szekvenciáinak bemutatása és értelmezése előtt megjegyezzük, hogy azt a hipotézist is teszteltük, miszerint a hálózat átalakulása esetünkben csupán egy véletlen folyamat eredménye. A hipotézis hihetőnek tűnik, különösen akkor, ha az intézményi átalakulás ütemét tekintjük. A vállalatok ad hoc kapcsolatok kialakításához folyamodhatnak (baráti kötelékre, munkatársi viszonyra vagy a pusztán vélet-

11 A következő öt algoritmusból származtatott klaszterezések illeszkedését hasonlítottuk össze: *single link*, *complete link*, *average link*, Ward-féle (négyzetösszegek növekedésén alapuló) hierarchikus klaszterezés és CONCOR megosztó klaszterezés. A 13 klaszterbe történő csoportosítás során a módszerek sorrendben az alábbi R^2 -eket eredményezték: 0,014; 0,144; 0,349; 0,590 és 0,411. Mivel a hasonló szekvenciákat tartalmazó csoportok azonosítása során Ward módszere illeszkedik legjobban az adatokra, ezért ezt használjuk. A képzett klaszterek az adatok értelmes egyszerűsítésének tekinthetők: a klaszteren belüli és a klaszterek közötti távolságok összehasonlításakor a T-próba –231,300-as értéket eredményezett.

lenre alapozva), amennyiben radikális bizonytalansággal szemben kell sürgősen lefedezniük magukat. Hasonlóképpen, az a feltételezés is hihető, hogy egy új tulajdonos megjelenésével a hálózati kapcsolatok véletlenszerűen szakadnak meg. A véletlenszerű hálózati változás hipotézisének kiértékeléséhez szimulációkat futtattunk, amelyekből arra a következtetésre jutottunk, hogy a hálózati kapcsolatokban megfigyelt változások nem egy véletlen folyamat eredményei. (A részleteket lásd a *B. Függelékben*.)

A pályák értelmezése és folyamatok azonosítása

A szekvenciaelemzésünk eredményeképpen kapott pályák kimutatták, hogy a rekombináns tulajdonosi hálózatok mindkét formája – a csillag alakú, leválasztott struktúrák és az összetartó csoportosulások is – többnyire mind a mai napig fennmaradtak. A csillag alakú struktúráknak kevesebb, mint egynegyede bomlott fel 2001-ig, míg az összetartó rekombinátorok esetén ugyanez az arány jóval kisebb, mindössze egynolcad.

A rekombináns tulajdonformák robusztus struktúrák, melyek az egész időszakot túléltek, ám jelentős különbség tapasztalható közöttük a külföldi tőke bevonását illetően. Azokon a pályákon, amelyeken a leválasztott utódvállalatok csillag alakú szerkezetekben rögzültek, szinte alig jelentek meg külföldi befektetők. Bár a teljes tőkeállománynak mintegy 11 százaléka ezeken a pályákon mozog, a hálózatos külföldi tőkének csak hozzávetőlegesen 4 százaléka található itt. Ezzel szemben a szorosan összekapcsolódó rekombinátorok már a kilencvenes évek elejétől kezdve nagy mennyiségű külföldi tőkét vonzottak. 2001-re ezek képviselték a nagyvállalati tőke 23 és a hálózatos külföldi tőke 48 százalékát.

A rekombináns szervezeti formák állandósága mellett két másik, jelentős hálózatépítési folyamatra is bukkantunk, melyek mindegyike szorosan kötődik a külföldi tulajdonosok részvételéhez. E két folyamatban olyan cégek játszanak szerepet, amelyek lényegesen kisebbek, mint a rekombináns tulajdonformákban összekapcsolódó vállalatok. Az első folyamat elején a külföldi tulajdonosok közös vállalatokon keresztül ideiglenesen bekapcsolódnak a hálózatba, ezek a vállalkozások azonban később izolált, külföldi leányvállalatokra bomlanak fel. Az ilyen, ideiglenes hálózatokban résztvevő cégek a tőkeállomány 11 százalékát képviselik. A második folyamat tartós hálózatok kiépítésével jár; ezeket a kis hálózati struktúrákat (jellemzően diádokat vagy kiscsillagokat) szervező, külföldi leányvállalatok kezdeményezik. Ez a csoport a nagyvállalati tőke 16 százalékát teszi ki.

A 4. táblázat bemutatja a tizenhárom, jellegzetes vállalati történetet, illetve pályát a helyi hálózati topográfiák terében. Minden egyes pályához megadunk egy tipikus hálózati pozíciósorozatot, amely a legjobban jellemzi a klaszterben lévő cégek történetét. (A részleteket lásd a *C. Függelékben*.)

A cellaértékek (1-től 7-ig) a 2. táblázatban definiált állapotter helyi hálózati környezeteknek felelnek meg. A vállalati történeteket a szekvenciamintákban található hasonlóságuk alapján hat pályacsoportra osztva mutatjuk be. A pályák elterjedtségének egyik mércéje lehet az ott levő cégek száma; de a gazdasági jelentőségüket jobban jelzi részesedésük a nagyvállalati populáció teljes tőkeállományából – a 2001-es adatokat

szintén feltüntettük a táblázatban. Magyarország vegyes gazdaságának 1. ábrán bemutatott makroszerkezetét felidézve a 4. táblázat az egyes pályák 2001-es részesedését is tartalmazza a vegyes gazdaság négy szektorában: a hálózatos külföldi, a hálózatos bel-földi, az izolált külföldi és az izolált bel-földi szegmensben.

4. táblázat A pályák tipikus hálózati pozíciósorozatai 1987 és 2001 között, illetve ezek részesedése a tőkeállományból tulajdonostípus és hálózati részvétel szerint 2001-ben

Pályák	N	Tipikus hálózati szekvenciák ^a															Tőkecsoportokból való részesedés 2001-ben	
		87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	00	01	Összes	Hálózatos-külföldi
<i>Csillag rekombinátorok</i>																		
1	34	I	I	I	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	7.1	1.4
2	106				P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	3.8	3.0
<i>Kohézió rekombinátorok</i>																		
3	70		I	I	P*	P	C	C*	C	C	C	C	C	P	P	P	18.2	36.1
4	44				C	C	G	G	G	G*	G	C	C	C	C	C	4.9	12.2
5	65				C	C	C	G	G	G	G	G	G*	G	I	I	3.6	0.6
6	56	I	I	I	I	I	I	I	I	L	L	C	C	G	G	G	7.0	6.7
<i>Zöldmezős csoportok</i>																		
7	63				P	P*	P	P	P	P	P	I	I	I	I	I	3.4	0.0
8	97					D	D*	D	D*	I	I	I*	I	I	I	I	4.2	0.3
9	70					P*	P	P	P	P	D	D*	D	D	D	D	3.9	8.6
<i>Második hullám</i>																		
10	136	I	I	I	I	I	I	I	I	D*	D	D	D	P	P	P*	9.1	21.6
11	101											D*	D*	P	P	P	3.3	8.7
<i>Izoláltak</i>																		
12	854						I	I	I	I	I	I*	I	I	I	I	30.7	0.0
Összesen	1696																100.0	100.0

Megjegyzés: a: A cellákban a 2. táblázatban szereplő hálózatos topográfiák láthatók. Rövidítések: I=Izolált elem; D=Diád; P=Kiscsillag periféria; L=Nagycsillag periféria; S=Csillagközpont; C=Összetartó csoport; G=Erősen összetartó csoport. Csillagok azokat az éveket jelölik, ahol a külföldi tőkebeáramlás az adott évben a pálya teljes tőkéjének legalább 20 százalékát tette ki.

Csillag rekombinátorok. Az első, két pályát tartalmazó csoportban összesen 140 cég van, melyek történetük során nagyrészt állandó pozíciót foglaltak el csillag alakú környezetekben. Tipikus szekvenciák a csillagközpontként (S-S-S-S) vagy kiscsillag-perifériaként (P-P-P-P) eltöltött, hosszú periódusok. Ezek a pályák azt a folyamatot jelzik, amely során az állami vállalatok a rendszerváltás időszaka alatt és közvetlenül utána bolygóvállalatokat választottak le magukról: 1990-re az 1. és 2. pálya mentén mozgó cégek többsége csillag vagy csillagperiféria volt.

A korai posztoszocialista időszak magas intézményi bizonytalansága alatt az első pályacsoport vállalatai által követett irányvonal összhangban van az eszköz-forrás menedzsment manipulációival, a bolygóvállalatok leválasztásával, a kockázatok szétterítésével, illetve kiküszöbölésével oly módon, hogy az eszközök és források áthelyezésével ki lehessen használni az állami finanszírozású adósságelengedési programok előnyeit. Az egész populációt tekintve természetesen nem marad minden cég kiscsillag pozícióban vagy annak perifériáján, ha egyszer ott kezdte pályafutását. Néhányuk elszakad (esetleg diád szerkezetben), másokat eladnak (így azok izoláltakká is válhatnak), még mások összetartóbb környezetekbe is átkerülhetnek. Ha ez történik, a cégek hálózati története más szekvenciákat mutat, és ebben az esetben nem ebbe a pályacsoportba kerültek volna. A lényeg az, hogy ezen a két pályán a cégek nem szakadtak el, és többségükben nem váltak összetartóbb kapcsolatok részesévé. Azaz ezen a

két pályán az útfüggőség egyértelmű bizonyítékát tapasztaljuk: miután a vállalatok az intézményi bizonytalanság éveiben létrehoztak egyfajta hálózati mintát, az egész időszakra bezáródtak ebbe, és a szervezeti környezet változásának hatására sem léptek ki belőle.

Hogyan boldogultak ezek a vállalatok? Az mindenesetre elmondható róluk, hogy fennmaradtak. De vajon sikeresek voltak-e? 2001-re ez a 140 cég (vagyis a nagyvállalati populáció közel 8 százaléka) a populáció teljes tőkeállományának 10,9 százalékát tette ki. Ez a magyar gazdaság szerény, ám nem elhanyagolható hányadának számít. Vajon zsákutcába vezet-e ez az út? Egyáltalán nem. Úgy tűnik, a magyar gazdaságban útfüggő pályák is megférnek, amit az az eredmény is mutat, hogy a csillagközponti (1.) pályán mozgó cégek teszik ki a hálózatos belföldi nagyvállalatok tőkeállományának több mint negyedét. Vonzóak-e vajon ezek a cégek a külföldi beruházások számára? Szinte egyáltalán nem. A 4. táblázatban látható számok alapján 2001-ben alig történt külföldi beruházás ebben a szegmensben. Eredményeink valójában arra engednek következtetni, hogy a külföldi befektetők elkerülték ezeket a cégeket. Az állam árnyékában létrehozott és valószínűleg kétes mesterkedést is elősegítő kapcsolatok megvédték a vállalatokat az államszocializmusból való kiszabadulás bizonytalanságaitól. Az útfüggő kapcsolatokba bezáródott cégek azonban egyben ki is zárták magukat a külföldi befektetőkkel való együttműködésből.

Kohézív rekombinátorok. Az első pályacsoport jelenléte önmagában véve a duális gazdaság forogatókönyvéhez szolgáltat bizonyítékot: a belföldi cégek hálózatba kapcsolódnak, a külföldiek pedig távol maradnak ettől. Ezt a forogatókönyvet azonban elvethetjük, ha megvizsgáljuk a második pályacsoportba tartozó cégek hálózati történetét. Itt ugyanis jelentős külföldi részesedést találtunk a rekombináns tulajdon sűrűbb hálózataiban.

A 3. pálya mentén mozgó cégek hálózati történetének első része – csakúgy, mint az első csoport esetén – leválasztott vállalatok és állami konglomerátumok kialakulásának folyamataira utal. Miközben az állami tulajdonban lévő vállalatok divízióiból és üzemegeiből különálló cégeket alakítottak ki, a tulajdonosi csillagok mérete is növekedett. Az első csoport pályáival ellentétben azonban itt kapcsolatok létesültek a leválasztott vállalatok között is, így a szerkezet kohézív lett. Ezek a cégek kohézív hálózatokban maradtak 1998-ig, amikor is a legnagyobb vállalatok közül néhány külföldi tulajdonosok kezébe került, akik a leválasztott leányvállalatok hálózatának konszolidálásával átalakították a cégek tulajdonosi hálózatát.

A 4. pálya vállalatai alapításuktól kezdve kohézív környezetek részét képezték. Vagyis gazdasági társaságként való megjelenésükkor máris sűrű tulajdonosi hálózatokban vettek részt. Sőt mi több, a kohézió egyre erősödött: 1992 és 1997 között a cégek túlnyomó többsége erősen kohézív csoportok tagjaként működött. Az erős kohézió azonban nem akadályozta a külföldi befektetők részvételét: 2001-re ezek a cégek a teljes tőkeállomány 4,9 százalékát, viszont a hálózatos külföldi tőke 12,2 százalékát képviselték.

Ezen két pálya mentén mozgó cégek megfelelnek azoknak a vállalatoknak, amelyeket Stark (1996) jellegzetesen rekombináns tulajdonosi hálózatok részeként jellemezett. Összehasonlítható, cégbíróságokról gyűjtött 1994-es adatok, és egy ezt kiegészítő, 1993-94-es etnográfiai kutatás alapján Stark kutatásai arra engedtek következtetni, hogy az állam árnyékában való mesterkedésen túl ezek a hálózati kapcsolatok

az eszközök aktív átszervezését is lehetővé tették. Vagyis a rekombináns tulajdon együtt járhat az erőforrások kreatív újrafelismerésével és rekombinációjával a hálózati kapcsolatok mentén. Az a régebbi kutatás rendkívüli gyorsaságú változások időszakában zajlott, így nyitott kérdés maradt, hogy ezek a hálózati tulajdonformák nem csak egy tisztavirág életű folyamat pillanatképei-e. Eredményeink, amelyek tizenöt évet át-fogó adatgyűjtésen alapulnak, azt jelzik, hogy ez a szervezeti forma nem csak az átalakulás viharos éveire korlátozódott, hanem robotszuszak bizonyult, sőt, még jelentős mennyiségű külföldi befektetést is vonzott. 2001-re a külföldi ellenőrzés alatt álló magyarországi tőkeállomány egynegyede e két pálya mentén mozgó vállalatokban volt.

A 3. és 4. pálya alapján úgy tűnhet, ha a külföldi tulajdon megjelenik a kohézív rekombináns formáknál, ez konzerválja a struktúrákat. Azonban az 5. pálya arra mutat példát, hogy némely kohézív vállalati hálózatok esetén a külföldi tulajdon megjelenése nyomán nem sokkal a hálózat szétesik. Ezen a hálózati pályán olyan cégeket találunk, amelyeket a külföldi tulajdonos csoportjukról leválasztott jellemzően kisebb méretű cégekről van szó.

A 6. pálya érdekes kontrasztot ad a többi kohézív rekombináns történettel. Míg az eddigi pályák cégei az átmenet kora szakaszában alakítottak kohézív hálózatokat, a 6. pálya cégei ezt meglehetősen későn, tipikusan 1997-ben tették. Az ezt megelőző történetük során többnyire teljes állami tulajdonban voltak, hálózati kapcsolatok nélkül. Ez a késői hálózatosság azonban messze nem látszik annyira vonzósnak a külföldi befektetők számára, mint a korábban kezdődő rekombináns pályák. A rekombináns tulajdon tekintetében a történelem nem ismételte önmagát: ami a kilencvenes évek elején vállalkozói előremenekülés volt, a kilencvenes évek végén anakronisztikus, defenzív stratégiaként ismétlődött ezen a pályán.

Zöldmezős csoportok. Az eddigi pályákon olyan cégek történeteit láttuk, amelyek a gazdasági átalakulás előtt is léteztek már, szocialista nagyvállalatként. Ebben a pályacsoportban három olyan tipikus hálózati történetet látunk, amely újonnan alapított cégekről szól. Ezeknek a cégeknek jó része külföldi alapítású, más részük belső magáncég, amely hamar külföldi befektetőket is talál. Egy tipikus posztoszocialista tranzíciós megközelítésben (például Hanley et al. 2002) ilyen cégek nem lennének tulajdonosi hálózatok valószínű szereplői. Ám a külföldi befektetőket is érintették a posztoszocialista bizonytalanságok, sőt ezek csak hozzáadódtak a külföldi befektetők kívülállóságából származó általános bizonytalanságokhoz. Az ilyen bizonytalanságok kezelésének kézenfekvő eszközei a szervezeti tulajdonosi hálózatok, ezért nem meglepő, hogy ezeken a pályákon a cégek a kezdetektől hálózatokba rendeződnek.

A 7. és 8. pálya a külföldi beruházások klasszikus mintázatát mutatja: a hálózatok a kezdeti megtelepedés eszközei, amelyeket az idegen terep kiismerése után a tulajdonosok felszámolnak. Sok vegyesvállalatot találunk ezeken a pályákon, ahol a külföldi tulajdonos kivásárolta belső társát. A 9. pálya ezzel szemben arra utal, hogy lehetnek tartós magánhálózatok is: a külföldi tulajdonban lévő cégek tartósan beágyazódhatnak a hazai tulajdonosi hálózatba. Ezen a pályán olyan, jellemzően külföldiek által alapított, közepes méretű cégeket találunk, amelyek rögtön egy csillag alakzat perifériáján kezdték hálózati pályafutásukat. A kezdeti bizonytalanságok után azonban ezek a cégek nem léptek ki a hálózatból, hanem tipikusan egy diád, vállalatpáros formájában működtek tovább.

A hálózatépítés második hulláma. Bár a tulajdonosi hálózatok többsége a gazdasági átalakulás kezdetekor jött létre, ebben a pályacsoportban a késői hálózatossodásra találunk példát. Az 1., 3., és 6. pályához hasonlóan a 10. pálya története is állami tulajdonú vállalatokkal kezdődik. A 6. pályához igen hasonló mintázatot követve, ennek a pályának a cégei is állami tulajdonban voltak, és a többi vállalattal nem kapcsolódtak hálózatba, majd a privatizáció eseménye egybeesett a hálózatba való bekapcsolódással. Amíg a 6. pálya cégei sűrű csoportok tagjai lettek külföldi tulajdon nélkül, a 10. pályán lévő cégeket éppen az új tulajdonossá váló külföldi szereplők kapcsolták belföldi tulajdonosi hálózatba.

A 11. pálya története az összes pálya közül a legrövidebb: itt találjuk sokaságunk legfiatalabb cégeit. Ezek a vállalatok tipikusan külföldi alapításúak, és a kezdetektől hálózatba kapcsoltak. Eleinte csak diádok tagjai, később már csillag alakú struktúrák perifériái – tehát a kis méretű hálózat amiben működésüket kezdték, növekszik. A kis, csillag alakú csoportok ebben a tekintetben biztosíthatják az elszámoltathatóságot a külföldi központ felé, és a tulajdonosi viszonyok egyértelmű hierarchiájának segítségével megkönnyíthetik az üzleti működést. A külföldi beruházók ennek a két pályának az esetében nem konszolidálják, hanem éppen hogy kiterjesztik cégeik hálózatait. 2001-re ezek a pályák a hálózatoss külföldi tulajdon 30 százalékát képviselték.

Míg a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején a belföldi hálózatok fejlődésének gazdasági környezetét szélsőséges intézményi bizonytalanság jellemezte, addig a külföldi kezdeményezésre kialakuló üzleti csoportok fejlődésének kontextusa a piaci kockázatvállalás. A külföldi tulajdonosok ezeken a pályákon ugyanúgy viselkednek, mint saját hazai gazdasági környezetükben: üzleti csoportokat hoznak létre piaci előnyök biztosítására. Az általuk alapított csoportok a hazai, rekombináns tulajdonból eredő üzleti csoportokkal versenyeznek. Vállalatvezetőkkel és tanácsadókkal folytatott interjúinkban számos utalást találtunk egyfajta hálózati versenyre: a kilencvenes évek végére a hazai és külföldi hálózatok azért versenyeztek, hogy melyik csoport tud megnyerni magának egy értékes beszállítót, bankot, kereskedelmi vállalatot. A külföldiek által alapított csoportok tehát egy racionális üzleti stratégia részei, amennyiben annak környezete egy hálózatoss irányban fejlődő piacgazdaság.

Izolált vállalatok. Az utolsó pálya azokat a cégeket tömöríti, amelyek sosem vettek részt tulajdonosi hálózatokban. Ezen a pályán a vállalatok az átlagosnál kisebbek, és viszonylag későn is kezdték meg működésüket. Bár a populáció vállalatainak mintegy fele ezen a pályán mozog, de az itt lévő cégek a teljes tőkeállománynak csak 30,7 százalékát képviselik. A cégek átlagos mérete 44 százaléka azon vállalatok méretének, amelyek a hálózat részét képezik vagy képezték.

Amint a 4. táblázat vastagon szedett számai is jelzik, az örökösen izolált cégekbe történő külföldi beruházások 1997-ben megerősödtek. Összehasonlításképpen, a populáció egészét tekintve a külföldi beruházások növekedése az időszak alatt szinte tökéletesen lineáris volt. A teljes populációban tapasztalt linearitás elfedi az egyes pályák szintjén megjelenő, kiugró pontokat. Míg az izolált pályán mozgó cégekbe történő külföldi beruházás 1997-ben (egy kormányzati politikában bekövetkezett, jelentős váltást követően) lendült fel, addig a többi pályára jellemzően más időzítéssel érkeztek a külföldi befektetők. Az összetartó rekombinánsok esetén több, korai fellendülés látható, a csillag alakú, leválasztott szerkezetekben egyáltalán nem tapasztalható

fellendülés, a közös vállalkozások és tartós kiscsoportok pedig pedig ezektől is eltérő hangsúlyokat mutatnak.

Arra az eredményre jutottunk, hogy a külföldi beruházások időbeli jellege pályánként eltérő. Tulajdonosi kapcsolatokat létrehozó tevékenységként a külföldi beruházások jellemzően nem a kormányzati politika változásainak függvényében alakulnak, hanem a cégszintű hálózati erőforrások szervezésének relációs folyamataihoz kapcsolódnak szoros szálakkal.

KÖVETKEZTETÉSEK: A GAZDASÁGI ÁTALAKULÁS TÖRTÉNETSZOCIOLÓGIÁJA

A „vegyes gazdaság” kifejezéssel a politikai gazdaságtan művelői általában az állami és a magántulajdon elegyére hivatkoznak. Ezek a kategóriák továbbra is értelmesek maradnak, de érdemes elgondolkozni azon, hogy mennyire képezték a hidegháborús, a kapitalizmus és a kommunizmus globális harcából kiinduló gondolkodásmód szerves részét. Ebben az összefüggésben maga a „vegyes gazdaság” kifejezés arra a valós lehetőségre mutatott rá, hogy egy adott nemzetgazdaság olyan jellemzőket vehet fel a tényleges gyakorlatban (piacokat és tervezést, magán- és közösségi tulajdont), amelyeket az ideológiai lövészárcok mindkét oldalán nem csak hogy antagonisztikusnak, hanem egymást kölcsönösen kizárónak is festettek le.

Ebben a tanulmányban is használjuk a „vegyes gazdaság” kifejezést. Mi azonban nem az állami és a magántulajdon keverékére utalunk vele, hanem egy olyan gazdaságra, amelyben keverednek a külföldi és belföldi, illetve a hálózatos és izolált cégek. Ugyanakkor másfelől nézve, bár a kifejezésnek új tartalmat adtunk, szándékainkban jelentős átfedés van a korábbi érvrendszerekével, ami jelen helyzetben a globalizációs diskurzus során felmerülő, vagy-vagy típusú választások korlátait jelenti. A mai magyar vegyes gazdaság vizsgálatában elért eredményeink azt mutatják, hogy a fejlődő gazdaságoknak nem feltétlenül kell választaniuk a globális kiterjedésű és a helyi beágyazottságú hálózatok között. Egy fejlődő gazdaságban megfér egymás mellett a külföldi beruházások magas szintje és a szervezeten belüli tulajdonosi hálózatok újratermelődése. Ráadásul a külföldi befektetéseknek és a hálózati struktúráknak nem kell radikálisan elválniuk egymástól, hanem ténylegesen integrálódhatnak is.

Mennyire jellegzetesek vagy általánosíthatóak a magyar eredmények? Vajon más posztoszocialista gazdaságok is hasonló profilt mutatnak? Az orosz nagyvállalati szektor vajon elsősorban hálózatos és belföldi? Hogyan oszlanak meg a Baltikumtól a Balkánig a régió országainak vállalatai a hálózatos belföldi, hálózatos külföldi, izolált belföldi és izolált külföldi kategóriák között? Eredményeink motiválják a fejlődő világ különböző részeivel való összehasonlítást. A gazdasági fejlődés szociológiájának új napirendje a külföldi beruházások és a hálózatfejlődés interakciójának vizsgálatát igényli a tizenöt éves magyar időszakhoz hasonlóan (lásd az 1. ábrát) olyan országokban is, mint Argentína, Brazília, Vietnám, a Fülöp-szigetek és Dél-Afrika. Egyszóval, a magyar vegyes gazdaság formálódó alakját felrajzoló módszertanunk szilárd alapot teremt a fejlődő gazdaságok további összehasonlító kutatásához.

Bár a vegyes gazdaságok terminológiája hasznos a makroszerkezeti áttekintésekhez, mi mellett érveltünk, hogy a gazdasági átalakulás mikrofolyamatainak megérté-

séhez inkább relációs, és nem kategorikus fogalmakra van szükség. Szemléletmódunk ezt példázza, amikor a tulajdonviszonyok átalakulását nem csupán az államiból a magántulajdon felé történő, egyszerű átmenetként, hanem a hálózati tulajdonságok átszerveződéséként értelmezzük. Hasonlóképpen, ahelyett, hogy egyszerű összetételekben gondolkodnánk (vagyis olyan egységekben, amelyek különváló és jól azonosítható részekből állnak), gondolatrendszerünk olyan összetételeken alapul, amelyekben az egységek maguk is kombinálódnak és alkotó szerepet játszanak.

Ennek fényében a rekombináns tulajdonnal kapcsolatos felfedezéseink különösen tanulságosak. A tanulmányt motiváló kérdés nem annyira a nemzeti tulajdonminták tartósságára, hanem inkább azok alkalmazkodási képességeire irányult. A hálózatok erőforrásokat és lehetőségeket biztosítanak a belföldi és külföldi szereplőknek a struktúrák átalakítására. Amint Powell és társai (2003) bemutatják, a szervezetközi kapcsolatok nem csak reagálnak az intézményi környezetekre, de át is alakítják azokat (lásd még Padgett 2001). A tulajdonviszonyok átalakulási pályáit vizsgáló tanulmányunkban arra az eredményre jutottunk, hogy a legösszetartóbb rekombináns hálózati mintázat vonzza a legnagyobb valószínűséggel a külföldi befektetőket. Ez az eredmény azt mutatja, hogy hiba lenne a rekombináns tulajdonosi hálózatokat csupán az államszocializmus maradványaként, a cselekvést gátló vagy a változásnak ellenálló, reakciós vagy hátratekintő erőkként jellemezni. A hálózati struktúráknak, mint bármely más, társadalmi szerkezeti és intézményi elemnek, új célokat és jelentést lehet adni. A rekombináns tulajdon kohéziós pályái pontosan egy ilyen alkotó újrafogalmazást mutatnak (Padgett 2001; Sabel–Zeitlin 1997). A pályák kezdetben lehetőséget nyitnak az eszközök átszervezésére, és később – ahogyan jelen tanulmány is bemutatja – a külföldi befektetők bevonására. Magyarország átalakulása államszocializmusból a felzárkózó piacgazdaságok közé nem a szervezetközi tulajdonosi hálózatai *ellenére* történt, hanem részben ezen hálózatok *miatt*.

A drámai politikai és gazdasági változásokat, mint például azokat, amelyek a múlt század utolsó évtizedében zajlottak le Kelet-Európában, könnyen kisajátítják maguknak nagyívű narratívák (Tilly 1984) – a szocializmus és a kapitalizmus, a közösségi és magántulajdon, a tervezés és a piacok, a belföldi és külföldi tőke összecsapásáról szóló elbeszélések. Ezekben a grandiózus történetekben a bizonytalanság helyére előrejelezhető pályák kerülnek, és a Történelem nagy erői – például a piac, az állam, a racionalizálás, a magántulajdon – helyettesítik a helyi cselekvőket, akik alkalmazkodnak, stratégiákat alkotnak és egy tényleges játéktéren kapcsolatba lépnek egymással.

Kelet-Európa esetében a nagyívű narratíváknak két változata jelent meg: egy előre- és egy visszatekintő verzió. Az előretekintő változatban az elemzők optimális kimeneteket jeleznek előre (ez a „még nem” tudománya) és annak fényében értékelik a cselekedeteket és a szereplőket, hogy azok mennyire közelítenek ezekhez az előre meghatározott célokhoz. Elemzési szempontból a módszerrel nem az volt a baj, hogy a tranzitológusok a kristálygömbjeikbe meredtek, hanem az, hogy a gömböket a magasba tartották, és az akkori jelenkort e torzító lencsén keresztül szemlélték. A visszatekintő változatban a valódi szereplők céljainak, stratégiáinak és cselekedeteinek utólagos kiolvasásához az elemző szakmai tekintélyét éppen az adja, hogy már ismeri a történéseket. Cselekedeteiket most azon események torzító lencséjén keresztül elemzik és ítélik meg, amelyekről az elemzők „tudják, hogy megtörténtek”. Mindkét válto-

zattal az a baj, hogy elfedi azt a tényt, hogy a szereplők az adott szituációkban valódi bizonytalanságok mellett működtek.

Kutatásunkban a kihívást az jelentette, hogy a történelmi adatok elemzésekor ne tévesszük szem elől a helyi szereplőket és az őket körülvevő bizonytalanságot. A Közép-Kelet-Európa gazdaságait átalakító emberek cselekedetei érthetőbbé válnak, ha tudatosítjuk magunkban azt a tényt, hogy a szereplők nem tudták és nem is tudhatták, hogy mi fog történni. Ráadásul, ha figyelembe vesszük, hogy nem csak a játékszabályokat, de maguknak az érvényben levő játékoknak a lényegét is bizonytalanság övezte (az összetett játékok párhuzamos lejátszásáról lásd Stark 1990; Padgett–Ansell 1993), akkor beláthatjuk, hogy az egyidejű történések mibenlétéről sem alakulhatott ki erős konszenzus. Ezeket csak később alkották meg a fejlődést kutató elbeszélések a kudarcokról, sikertörténetekről és sikertelen kezdési kísérletekről szóló nyelvezetükkel.

A nagyívű narratívák helyett tehát a talajhoz közel dolgoztunk. A tulajdonszerkezeti átalakulások vizsgálata során a vállalatok szintjére koncentráltunk, arra a terepre, ahol az átalakulások lezajlottak és még most is zajlanak. A történelem kommentálásánál ambiciózusabb célkitűzésként 1 696 cég történetét jegyeztük fel. Pontosan azért, mert a társadalmi teret nem lehetett kitűzött koordinátákkal és közlekedési táblákkal előre kijelölni, mi magukat a szereplőket követtük, olvasva nyomaikból, amelyeket a játéktéren való mozgáskor, sőt, annak átformálásakor hagytak. A globalizáció tényleges folyamatainak tanulmányozásához a helyi topográfiákat vizsgáltuk: egy előre ismert pálya helyett a cselekvők nyomaiból azonosítottunk többféle pályát. A konkrét, magyarországi helyzet feltárása során kifejlesztettünk egy általánosabb módszert a történet-szociológia számára: a változások időszakainak szociológiai vizsgálatához a hálózati terek társadalmi idejének elemzésére van szükség.

IRODALOM

- Abbott, A. (1992): From Causes to Events. *Sociological Methods and Research*, 20: 428–455.
- Abbott, A. (1995): Sequence Analysis: New Methods for Old Ideas. *Annual Review of Sociology*, 21: 93–113.
- Abbott, A. (1997): Of Time and Space: The Contemporary Relevance of the Chicago School. *Social Forces*, 75:1149–1182.
- Abbott, A.–Hrycak, A. (1990): Measuring Resemblance in Sequence Data: An Optimal Matching Analysis of Musicians' Careers. *American Journal of Sociology*, 96: 144–185.
- Aganin, A.–Volpin, P. (2003): History of Corporate Ownership in Italy. *Finance Working Paper, European Corporate Governance Institute*, 17.
- Andersson, U.–Bjorkman, I.–Forsgren, M. (2002): *Explaining Subsidiary Network Embeddedness: The Impact Of Headquarters Control Mechanisms*. Uppsala: Uppsala University.
- Bair, J.–Gereffi, G. (2003): Upgrading, Uneven Development, and Jobs in the North American Apparel Industry. *Global Networks*, 3: 143–169.
- Barabási, A.L.–Albert, R.–Jeong, H. (1999): *Scale-free Characteristics of Random Networks: The Topology of the World Wide Web*. University of Notre Dame.

- Biggart, N.W.–Guillen, M.F. (1999): Developing Difference: Social Organization and the Rise of the Auto Industries of South Korea, Taiwan, Spain, and Argentina. *American Sociological Review*, 64: 722–747.
- Blair-Loy, M. (1999): Career Patterns of Executive Women in Finance: An Optimal Matching Analysis. *American Journal of Sociology*, 104: 1346–1397.
- Böröcz, J. (2001): Change Rules. *American Journal of Sociology*, 106: 1152–1168.
- Brudner, L.A.–White, D.R. (1997): Class, Property, and Structural Endogamy: Visualizing Networked Histories. *Theory and Society*, 26: 161–208.
- Buckley, F.H. (1997): The Canadian Keiretsu. *Bank of America Journal for Applied Corporate Finance*, 9: 46–56.
- Buckley, P.J.–Casson, M.C. (1998): Models of the Multinational Enterprise. *Journal of International Business Studies*, 29: 21–44.
- Burawoy, M. (1996): The State and Economic Involution: Russia through a Chinese Lens. *World Development*, 24: 1105–1117.
- Burawoy, M.–Krotov, P. (1992): The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry. *American Sociological Review*, 57: 16–38.
- Comisso, E. (1998): “Implicit” Development Strategies in Central and East Europe and Cross-National Production Networks. *Berkeley Roundtable on International Economy Working Paper*, Berkeley: University of California.
- Dicken, P.–Forsgren, M.–Malmberg, A. (1994): The Local Embeddedness of Transnational Corporations. In Amin, A.–Thrift, N. eds.: *Holding down the Global: Possibilities for Local Economic Prosperity*. Oxford: Oxford University Press, 23–45.
- Erramilli, K.M. (1996): Nationality and Subsidiary Ownership Patterns in Multinational Corporations. *Journal of International Business Studies*, 27: 225–248.
- Evans, P.B. (1995): *Embedded Autonomy : States and Industrial Transformation*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Ferligoj, A.–Prasnikar, J.–Pahor, M. (2001): Ownership and Board Interlock Networks of the Largest Slovenian Firms. Unpublished manuscript. Ljubljana: Ljubljana University.
- Figyelő (2002): Kétszázak klubja 2001. *Figyelő Top 200*.
- Fligstein, N.–Brantley, P. (1992): Bank Control, Owner Control, or Organizational Dynamics: Who Controls the Large Modern Corporation? *American Journal of Sociology*, 98: 280–307.
- Galaskiewicz, J. (1985): Interorganizational Relations. *Annual Review of Sociology*, 11: 281–304.
- Gereffi, G.–Fonda, St. (1992): Regional Paths to Development. *Annual Review of Sociology*, 18: 419–448.
- Ghoshal, S.–Bartlett, Ch.A. (1990): The Multinational Corporation as an Interorganizational Network. *The Academy of Management Review*, 15: 603–625.
- Giuffre, K. (1999): Sandpiles of Opportunity: Success in the Art World. *Social Forces*, 77: 815–832.
- Glasberg, D.S.–Schwartz, M. (1983): Ownership and Control of Corporations. *Annual Review of Sociology*, 9: 311–332.
- Grabher, G. (1994): The Dis-Embedded Economy. The Transformation of East German Industrial Complexes into Western Enclosures. In Ash, A.–Thrift, N. eds.: *Globalization, Institutions, and Regional Development in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 177–196.
- Granovetter, M. (1985): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91: 481–510.

- Granovetter, M. (1994): Business Groups. In Smelser, N.J.–Swedberg, R. eds.: *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press, 453–475.
- Hanley, E.–King, L.–Tóth, I.J. (2002): The State, International Agencies, and Property Transformation in Postcommunist Hungary. *American Journal of Sociology*, 108: 129–167.
- Hardy, J. (1998): Cathedrals in the Desert? Transnationals, Corporate Strategy and Locality in Wrocław. *Regional Studies*, 32: 639–652.
- Hedlund, G. (1993): Assumptions of Hierarchy and Heterarchy, with Applications to the Management of the Multinational Corporation. In Ghoshal, S.–Westney, E.D.: *Organization Theory and the Multinational Corporation*. New York: Saint Martin's Press, 211–236.
- Hennart, J.-F. –Larimo, J. (1998): The Impact of Culture on the Strategy of Multinational Enterprises: Does National Origin Affect Ownership Decisions? *Journal of International Business Studies*. Johnson, J. (1997): Russia's Emerging Financial-Industrial Groups. *Post-Soviet Affairs*, 13: 333–365.
- Keister, L.A. (2001): Exchange Structures in Transition: Lending and Trade Relations in Chinese Business Groups. *American Sociological Review*, 66: 336–360.
- Kogut, B. (1988): Joint Ventures: Theoretical and Empirical Perspectives. *Strategic Management Journal*, 9: 319–332.
- Kogut, B. (1991): Joint Ventures and the Option to Expand and Acquire. *Management Science*, 37: 19–33.
- Kogut, B.–Shan, W.–Walker, G. (1992): The Make-or-Cooperate Decision in the Context of an Industry Network. In Nohria, N.–Eccles, R.G. eds.: *Networks and Organizations: Structure, Form and Action*. Boston: Harvard Business School Press, 348–365.
- Kogut, B.–Walker, G. (2001): The Small World of Germany and the Durability of National Networks. *American Sociological Review*, 66: 317–335.
- Levine, J.H. (2000): But What Have You Done for Us Lately? *Sociological Methods and Research*, 29: 34–40.
- Lincoln, J.R.–Gerlach, M.L.–Ahmadjian, Ch.L. (1996): Keiretsu Networks and Corporate Performance in Japan. *American Sociological Review*, 61: 67–88.
- Lincoln, J.R.–Gerlach, M.L.–Takahashi, P. (1992): Keiretsu Networks in the Japanese Economy: A Dyad Analysis of Intercorporate Ties. *American Sociological Review*, 57: 561–585.
- Major, I. (1999): The Transforming Enterprise: Company Performance After Privatization in Hungary Between 1988 and 1997. *Comparative Economic Studies*, 16: 61–110.
- McDermott, G.A. (1997): Renegotiating the Ties that Bind: The Limits of Privatization in the Czech Republic. In Grabher, G.–Stark, D. eds.: *Restructuring Networks in Postsocialism: Legacies, Linkages, and Localities*. Oxford: Oxford University Press, 70–106.
- McDermott, G.A. (2000): Network Restructuring and Firm Creation in East-Central Europe: A Public-Private Venture. Kézirat
- Miner, A.S.–Amburgey, T.L.–Stearns, T.M. (1990): Interorganizational Linkages and Population Dynamics: Buffering and Transforming Shields. *Administrative Science Quarterly*, 35.
- Mizruchi, M.S.–Galaskiewicz, J. (1994): Networks of Interorganizational Relations. In Wasserman, S.–Galaskiewicz, J. eds.: *Advances in Social Network Analysis*. Thousand Oaks, California: Sage Publications, 230–253.
- Morgan, G.–Kristensen, P.H.–Whitley, R. (2001): *The Multinational Firm: Organizing across Institutional and National Divides*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Padgett, J.F. (2001): Organizational Genesis, Identity, and Control: The Transformation of Banking in Renaissance Florence. In Rauch, J.–Casella, A. eds.: *Networks and Markets*. New York: Russell Sage Foundation, 211–257.

- Padgett, J.F.–Ansell, Ch.K. (1993): Robust Action and the Rise of the Medici, 1400–1434. *American Journal of Sociology*, 98 : 1259–1319.
- Pavlinek, P.–Smith, A. (1998): Internationalization and Embeddedness in East-Central European Transition: The Contrasting Geographies of Inward Investment in the Czech and Slovak Republics. *Regional Studies*, 32: 619–638.
- Podolny, J.M. (1994): Market Uncertainty and the Social Character of Economic Exchange. *Administrative Science Quarterly*, 39: 458–483.
- Powell, W.W.–Smith-Doerr, L. (1994): Networks and Economic Life. In Smelser, N.J.–Swedberg, R. eds.: *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- Powell, W.W.–White, D.R.–Koput, K.W. (2001): *Evolution of a Science-Based Industry: Dynamic Analyses and Network Visualization of Biotechnology*.
- Powell, W.W.–Koput, K.–White, D.R.–Owen-Smith, J. (2003): *Network Dynamics and Field Evolution: The Growth of Interorganizational Collaboration in the Life Sciences*. Stanford: Stanford University Press.
- Powell, W.W.–Koput, K.–White, D.R.–Owen-Smith, J. (2005): Network Dynamics and Field Evolution: The Growth of Interorganizational Collaboration in the Life Sciences. *American Journal of Sociology*, 110(4): 1132–1205.
- Róna-Tas, Á. (1998): Path Dependence and Capital Theory: Sociology of the Post-Communist Economic Transformation. *East European Politics and Societies*, 12: 107–131.
- Sabel, Ch.F.–Zeitlin, J. (1997): Stories, Strategies, Structures: Rethinking Historical Alternatives to Mass Production." In Sabel, Ch.F.–Zeitlin, J. eds.: *World of Possibilities: Flexibility and Mass Production in Western Industrialization*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–33.
- Sankoff, D.–Kruskal, J.P. (1999): *Time Warps, String Edits And Macromolecules: The Theory & Practice Of Sequence Comparison*. Stanford: CSLI Publications.
- Snijders, T.A.B. (1990): Testing for Change in a Digraph at Two Time Points. *Social Networks*, 12: 359–373.
- Snijders, T.A.B. (2001): The Statistical Evaluation of Social Network Dynamics. *Sociological Methodology*, 31(1): 361–395.
- Spicer, A.–McDermott, G.A.–Kogut, B. (2000): Entrepreneurship and Privatization in Central Europe: The Tenuous Balance Between Destruction and Creation. *Academy of Management Review*, 25: 630–649.
- Stark, D. (1990): Work, Worth and Justice. *Actes de la recherches en sciences sociales*.
- Stark, D. (1996): Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, 101: 993–1027.
- Stokman, F.N. –Ziegler, R.–Scott, J. (1985): *Networks of Corporate Power: A Comparative Analysis of Ten Countries*. Cambridge Cambridgeshire.
- Stovel, K. (2001): Local Sequential Patterns: The Structure of Lynching in the Deep South, 1882–1930. *Social Forces*, 79(3): 843–880.
- Stovel, K.–Savage, M.–Bearman, P. (1996): Ascription into Achievement: Models of Career Systems at Lloyds Bank, 1890-1970. *American Journal of Sociology*, 102: 358–399.
- Stuart, T.E. (1998): Network Positions and Propensities to Collaborate: An Investigation of Strategic Alliance Formation in a High-technology Industry. *Administrative Science Quarterly*, 43: 668–698.
- Tilly, Ch. (1984): *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russel Sage Foundation.
- Tóth I.J. (1998): Vállalkozások tulajdonosi kapcsolatai Magyarországon 1992–1996 között. *Közgazdasági Szemle*, 45: 591–615.

- Uhlir, D. (1998): Internationalization, and Institutional and Regional Change: Restructuring Post-communist Networks in the Region of Lanskrout, Czech Republic. *Regional Studies*, 32(7): 673–685.
- Uzzi, B. (1997): Social Structure and Competition in Interfirm Networks: The Paradox of Embeddedness. *Administrative Science Quarterly*, 42:35–67.
- Vedres, B. (2000): The Constellations of Economic Power: The Position of Political Actors, Banks and Large Corporations in the Network of Directorate Interlocks in Hungary, 1997. *Connections*, 23: 44–59.
- Ward, J.H.Jr. (1963): Hierarchical Grouping to Optimize an Objective Function. *Journal of the American Statistical Association*, 58: 236–244.
- Wasserman, St.–Faust, K. (1994): *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge, USA: Cambridge University Press.
- Watts, D. (1999): Networks, Dynamics and the Small-World Phenomenon. *American Journal of Sociology*, 105: 493–527.
- White, H.C. (1992): *Identity and Control*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Windolf, P.–Beyer, J. (1996): Co-operative Capitalism: Corporate Networks in Germany and Britain. *The British Journal of Sociology*, 47: 205–231.
- Wu, L.L. (2000): Some Comments on “Sequence Analysis and Optimal Matching Methods in Sociology: Review and Prospect”. *Sociological Methods and Research*, 29: 41–64.
- Yiu, D.–Makino, S. (2002): The Choice Between Joint Venture and Wholly Owned Subsidiary: An Institutional Perspective. *Organization Science*, 13: 667–683.
- Zaheer, S. (1995): Overcoming the Liability of Foreignness. *The Academy of Management Journal*, 38: 341–363.
- Zon, H. van (1998): The Mismatched Integration of Zaporizhzhya with the World Economy: Implications for Regional Development in Peripheral Regions. *Regional Studies*, 32: 607–618.
- Zysman, J.–Schwartz, A. (1998): Reunifying Europe in an Emerging World Economy: Economic Heterogeneity, New Industrial Options, and Political Choices. *Berkeley Roundtable on International Economy Working Paper*, Berkeley: University of California

A. MÓDSZERTANI FÜGGELÉK – AZ OPTIMÁLIS PÁROSÍTÁSHOZ HASZNÁLT PARAMÉTEREK –

Lawrence Wu (2000) nemrégiben azért kritizálta a szekvenciaelemzést, mert algoritmusai érzéketlenek az idő irányára (Wu 2000). Való igaz, a természettudományokból átvett optimális illesztési algoritmusba nincs beépítve az idő koncepciója. Ebben a függelékben röviden körvonalazzuk, miként módosítottuk az optimális illesztési algoritmust annak érdekében, hogy a módszer a lehető legérzékenyebb legyen az időrendiségre.

Az optimális illesztési elemzést kétféle paraméter módosításával alakíthatjuk át úgy, hogy az céljainknak leginkább megfeleljen. Az egyik paraméter az elemek beszúrásának, illetve törlésének költsége (az ún. *indel*-költség), a másik pedig az elemek cseréjének költsége (helyettesítési költségek) (Abbott–Hrycak 1990). Célunk e két paraméter beállítása oly módon, hogy kombinációjuk maximális időérzékenységet eredményezzen.

Kiindulásképpen az algoritmus általánosan használt változatát vesszük alapul (az úgynevezett leghosszabb közös alszekvencia módszert) (Sankoff–Kruskal 1999), és ezen próbálunk meg javítani. Szociológusok korábban már tettek javaslatokat az optimális illesztési algoritmus költségparamétereinek módosítására (Abbott 1995; Abbott–Hrycak 1990; Blair–Loy 1999; Stovel 2001; Stovel et al. 1996), de módszereken még nem tesztelték ezek hatását az időérzékenységre. Megvizsgáljuk ezeket a korábban felvetett módosítási javaslatokat, és végső költségtervünket úgy határozzuk meg, hogy az időérzékenységet maximalizáljuk.

Két szekvencia között az időbeli hasonlóságot egy illesztési együtthatóval mérjük, mely számlálójában összesíti azokat az egyezéseket, amikor a két szekvencia, a és b , ugyanazon évben ugyanabban az állapotban volt; nevezője pedig megegyezik a rövidebbik szekvencia hosszával. A mérőszám értéke egyet vesz fel, amennyiben a két szekvencia egyforma, vagy ha a hosszabb szekvencia teljes egészében tartalmazza a rövidebbet, és értéke nulla akkor, ha egyáltalán semmilyen egyezés sincs a két szekvencia között. A fordított időrendiséget egy második mutatószámmal mérjük, amely valójában az a szekvencia és a megfordított b szekvencia közötti illesztési együttható. Ezt a mutatót is a most ismertetett módon számoljuk ki. Ebben az esetben az egyes értékek azt jelentik, hogy a b szekvencia az a -nak tökéletes ellentéte. Célunk olyan költségparaméterek megtalálása az optimális párosításhoz, amelyek jutalmazzák az időrendi hasonlóságot, és büntetik a fordított időrendi hasonlóságot.

Különböző költségparaméterek mellett futtattunk le optimális illesztési elemzéseket, és mindegyikhez feljegyeztük az eredményül kapott diadikus távolságmátrixokat. Létrehoztunk egy diadikus adatbázist (a 848 szekvenciából összesen 359 128 diád alakítható ki), amelyben az egyik változó az optimális illesztési távolság, a másik pedig az illesztési és fordított illesztési együttható volt. Ezután lineáris regressziókat futtattunk, amelyekben a függő változóként az optimális illesztési együttható szerepelt, a független változók pedig az illesztési és fordított illesztési együtthatók voltak. Az 5. táblázatban láthatóak négy modell regressziós együtthatói. A modelleket a függő változó kiszámításának módja különbözteti meg: az optimális illesztési távolságokat az első modellben a leghosszabb közös alszekvencia módszerrel számoltuk ki; a másodikban ugyanazon konstans helyettesítési költség mellett megdupláztuk az *indel*-költséget; a

harmadikban emellett átmenet-gyakoriságokon alapuló, strukturált helyettesítésköltség-mátrixot használtunk; a negyedik, végleges modellben pedig még egy kicsivel megnöveltük az *indel*-költséget.

5. táblázat Az optimális illesztési távolságokra, illetve a szekvenciák közötti direkt és fordított párosításokra felírt, lineáris regressziós modellek

	1. modell Leghosszabb közös alszekvenciák	2. modell Magas <i>indel</i> - költség	3. modell Strukturált helyettesítésköltsé- g-mátrix	4. modell Végleges modell
<i>Optimális illesztési paraméterek</i>				
Indel-költség	1,00	2,00	2,00	2,01
helyettesítési-költség	Konstans = 2,00	Konstans = 2,00	Strukturált	Strukturált
<i>Lineáris regresszió</i>				
<i>N</i>	359 128	359 128	359 128	359 128
<i>R</i> ²	0,575	0,714	0,439	0,437
Konstans	22,790	25,355	19,726	19,753
Direkt párosítás	-18,346	-26,903	-20,882	-20,912
Fordított párosítás	-7,046	4,047	5,499	5,658

Megjegyzések: a) minden együttható szignifikáns a $p < 0,0001$ szinten.

Lineáris regressziós elemzésünk azt mutatja, hogy az optimális illesztési algoritmus alapváltozata (a leghosszabb közös alszekvencia módszer) valóban érzéketlen az időbeli sorrendre. A direkt és a fordított párosítás együtthatói is negatívak, ami azt jelenti, hogy az algoritmus az idő irányítottságától függetlenül kisebb távolságot regisztrál az egymáshoz hasonló szekvenciák között. Amint azt a második modell mutatja, a beszúrások és törlések költségének (*indel*-költség) megnövelése hathatósan növeli a módszer érzékenységet az időbeli sorrendre. A második modellben a direkt párosítások együtthatója negatív (az ugyanazon állapotokon egyforma időzítéssel áthaladó szekvenciák egymáshoz közelebb vannak), míg a fordított párosításoké pozitívvá válik, ami azt jelzi, hogy a megemelt *indel*-költség mellett az optimális illesztési algoritmus most már bünteti a szekvenciák fordított időbeli hasonlóságát, azaz nagyobb távolságot mér közöttük. Ugyanezt a felismerést Wu (2000) példájának nyelvezetére átfoglal-mazva azt mondhatjuk, hogy a második modellben a foglalkoztatottságból a munkanélküliségbe való átmenet szekvenciája most már különbözik a fordított irányú folyamatétól. A harmadik modellben egy átmenet-valószínűségekből származtatott, strukturált helyettesítésköltség-mátrixot használunk (a részleteket lásd alább). Ebben a modellben még kevésbé valószínű, hogy a fordított időrendű szekvenciák hasonló csoportba kerülnek (ugyanis itt a fordított illesztési együttható magasabb pozitív értéket vesz fel, mint az előző modellben).

Végleges (negyedik) modellünkben mind a helyettesítésköltség-mátrixot, mind az *indel*-költséget finomra hangoltuk. A helyettesítési költségeket a következőképpen határoztuk meg: két nem-izolált pozíció helyettesítésének költsége arányos azzal a rela-

tív gyakorisággal, amely az egyik pozícióból a másikba való átmenetet jellemzi a szekvenciák teljes adathalmazában. A helyettesítési költségek definiálásához először kiszámoljuk az átmenet-valószínűségeket:

$$p(x, y) = \frac{\sum_{t=1}^{T-1} N_{t,t+1}(x, y)}{\sum_{t=1}^{T-1} N_t(x)},$$

ahol x és y hálózati topográfiákat jelölnek. Ezután az átmenet-valószínűségekből a következő képlettel határozzuk meg a költségeket:

ahol a és b két szekvencia. A helyettesítési költségek nullától kettőig terjednek. Nulla költség csak akkor fordul elő, ha az egyik hálózati pozíció mindig a másikat követi, és viszont. Bár ez az eset nem túl valószínű, de a helyettesítési költségek általában is alacsonyak lesznek azon hálózati pozíciók között, amelyek nagyon gyakran követik egymást. E mögött az a feltételezés húzódik, hogy ha az egyik hálózati pozícióból relatíve könnyű átlépni a másikba, akkor ezeknek a pozícióknak viszonylag kis különbséget kell okozniuk két szekvencia között. Vagyis, ha két szekvencia között mindössze annyi eltérés van, hogy az egyik a t időpontban az a állapotban van, míg a másik ugyanebben az időpontban a b állapotban, akkor a kettő közötti távolságnak az a és b állapotok közti hasonlóság függvényében kell alakulnia – amit pedig az átmenet-gyakoriságokból olvashatunk ki (lásd a 6. táblázatot).

6. táblázat A hálózati pozíciók közötti átmenetek gyakorisága

	I	D	P	L	S	C	G
I	2687	167	192	35	19	43	42
D	138	849	79	2	44	8	4
P	167	71	1342	22	37	91	31
L	18	0	26	181	0	33	1
S	12	28	35	0	353	37	7
C	47	16	100	15	42	497	109
G	44	4	39	8	8	129	462

7. táblázat Helyettesítési költségek

	I	D	P	L	S	C	G	Nemlét
I	–	2.00	2.00	2.00	2.00	2.00	2.00	1.00
D	2.00	–	1.97	1.99	1.90	1.89	2.00	1.00
P	2.00	1.97	–	1.69	1.87	1.83	1.86	1.00
L	2.00	1.99	1.69	–	1.97	1.93	1.98	1.00
S	2.00	1.90	1.87	1.97	–	1.91	2.00	1.00
C	2.00	1.89	1.83	1.93	1.91	–	1.89	1.00
G	2.00	2.00	1.86	1.98	2.00	1.89	–	1.00
Nemlét	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00

Két olyan állapot van, melyek helyettesítésekor nem az átmenet-valószínűségekkel arányos költségeket használjuk: az izolált állapot és a nemlét állapota. Magas (maximális, vagyis 2) költséget társítunk az izolált állapot helyettesítéséhez. Mivel minket a hálózatban való részvétel módja érdekel, ezért különösen fontosak azok a pillanatok, amikor egy cég belép a hálózatba vagy kilép belőle. Az izolált állapot helyettesítését megdrágítottuk (2 nagyságú költséget rendelve hozzá), mert fontosnak tartjuk azt a különbséget, ami a hálózaton belüli, illetve kívüli állapot között van. Ha két szekvencia között mindössze annyi eltérés van, hogy az egyik a t -ik évben izolált, míg a másik a hálózat részét képezi, akkor ennek a különbségnek jelentősebbnek kell lennie, mint a hálózati részvétel bármely két formája közti differenciának. A nemlét állapotának helyettesítéséhez alacsony (1) költséget társítunk. Ezzel azt érjük el, hogy az algoritmus kevésbé tesz különbséget a cégek között működési idő szerint, ugyanakkor érzékenyebb lesz a hálózati pályafutás különbségeire. A végső helyettesítésköltség-mátrixot a 7. táblázat tartalmazza.

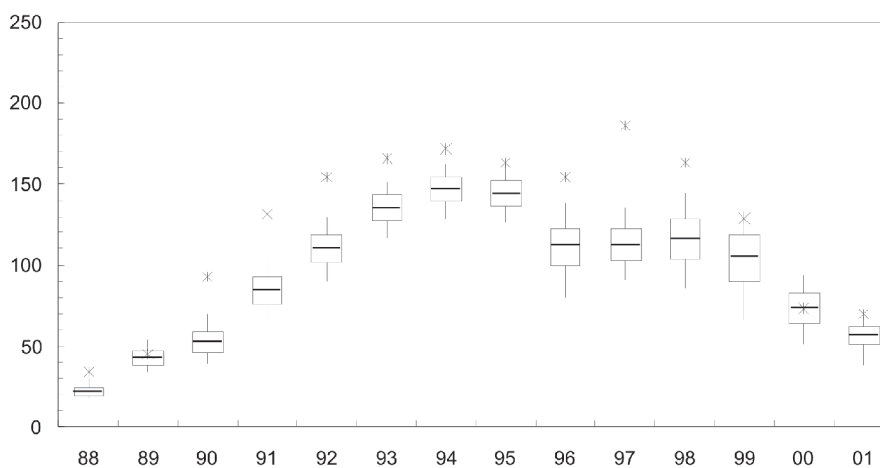
Az optimális *indel*-költség meghatározásához regressziós modelleket futtattunk a helyettesítési mátrixunkkal, miközben az *indel*-költséget 1 és 2,5 között változtattuk. Azt az eredményt kaptuk, hogy a fordított párosítás együtthatója akkor a legmagasabb (vagyis az algoritmus akkor a legellenállóbb a fordított időrendű szekvenciák összepárosításával szemben), ha az *indel*-költség 2,01. Amint az 5. táblázatban is látható, a 2,01-es *indel*-költséggel rendelkező, optimális illesztési modell fordított illesztési együtthatója 5,658. 2,00-ás és 2,02-es *indel*-költség mellett az együtthatók értéke 5,499, illetve 5,506. A 2,01-es *indel*-költség éppen egyenlő a maximális helyettesítési költség és az első és második legnagyobb helyettesítési költség közötti különbség összegével, ahogyan azt Andrew Abbott és Alexandra Hrycak (1990) javasolta.

B. MÓDSZERTANI FÜGGELÉK

– VÉLETLEN VÁLTOZÁS HIPOTÉZISÉNEK SZIMULÁCIÓS TESZTJE –

Hálózati szimulációkkal vizsgáltuk azt a hipotézist, hogy a hálózati változások csupán egy véletlen bolyongási folyamat eredményei lennének. Minden egymást követő év-párnál feljegyeztük a felbomlott és az újonnan létesült kapcsolatok számát. A hálózat változását úgy szimulálhatjuk az egyik évről a másikra, hogy véletlenszerűen felbontunk ugyanannyi kapcsolatot, mint amennyinek a felbomlását a valóságban megfigyeltük, és hasonlóképpen véletlenszerűen létesítünk ugyanannyi új kapcsolatot, mint amennyi ténylegesen létrejött. Ha a különböző helyi hálózati pozíciók gyakorisága nem különbözik szignifikánsan a megfigyelt adatokban és a szimulációkban, akkor nem vethetjük el azt a feltevést, hogy a hálózat változása az egyik évről a másikra véletlen folyamat eredménye volt.

1987 és 2001 között minden, egymást követő két év hálózati változásaira 1000 véletlenszerű szimulációt futtattunk, és összehasonlítottuk a következő helyi hálózati pozíciók szimulált és megfigyelt gyakoriságait: diád, csillagperiféria, csillagközpont és összetartó csoport. Az időszak alatt több összetartó pozíció és kevesebb csillagközpont volt, mint amennyit véletlenszerű változások hatására várnánk. A korai években (1989–1990) és az időszak legvégén több diád és csillagperiféria fordult elő, mint a véletlen szimulációban. Szemléltetésképpen a 2. ábrán minden egyes évre bemutatjuk az összetartó pozíciók szimulációból származó gyakoriságainak dobozdiagramját és a ténylegesen megfigyelt gyakoriságokat. 1989 és 2000 kivételével minden évre igaz, hogy a hálózati változások több kohéziót generálnak, mint amennyit egy véletlen bolyongást végző folyamattól várnánk.

2. ábra Kohézív hálózati topográfiák a megfigyelt és a szimulált adatokban.

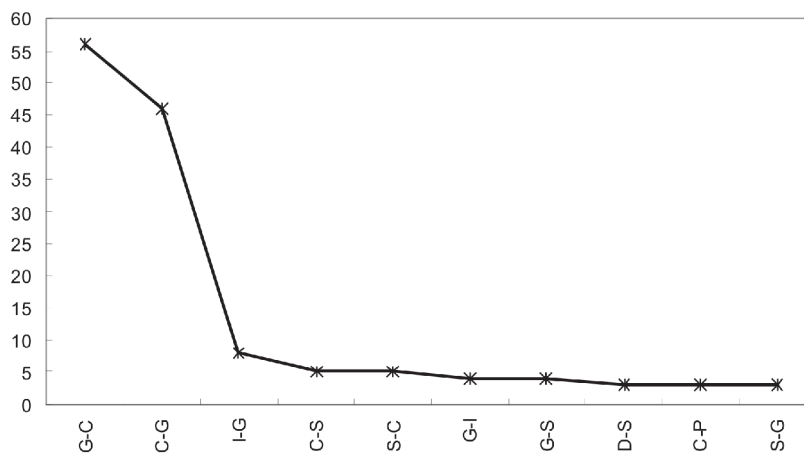
A csillagok a megfigyelt gyakoriságokat, a dobozdiagramok a szimuláció eredményeit jelzik.

A dobozok a középső két kvartilist, a függőleges vonalak alsó és felső végei az 5. és 95.

percentilist mutatják

C. MÓDSZERTANI FÜGGELÉK – IDEÁLTÍPIKUS SZEKVENCIÁK SZERKESZTÉSE –

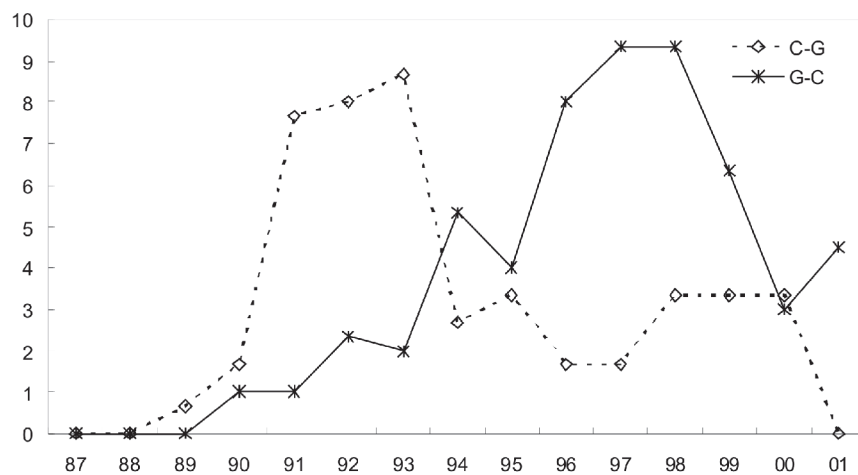
A klaszterezett szekvenciapályák bemutatására egy-egy ideáltípusú szekvenciát szerkesztettünk. Célunk az volt, hogy meghatározzuk az egyes pályák ideáltípusú szekvenciáinak jellegzetes állapotait, csakúgy, mint az ezen állapotok közötti átmenetek tipikus időzítését. Ehhez az átmenet-gyakoriságok elemzését kell elvégezni egy olyan ábra megszerkesztésével, amely csökkenő gyakorisági sorrendben ábrázolja az átmeneteket. A 3. ábra egy ilyen diagramra mutat példát, amelyet a 4. pályához készítettünk.

3. ábra A 4. pálya átmenet-gyakoriságainak diagramja

A függőleges tengely az átmeneti gyakoriságokat mutatja, a vízszintes tengelyen pedig az átmenetek listája található csökkenő gyakorisági sorrendben. A „G-C” például a G állapotból (erős kohézió) a C állapotba (kohézió) való átmenetet jelenti.

Ebből a diagramból a kiugróan nagy gyakoriságú átmeneteket választottuk ki a pálya jellemzésére. A 4. pályánál például a „G-C” (erős kohézióból a kohézióba) és a „C-G” (kohézióból az erős kohézióba) átmeneteket azonosítottuk. A jellemző átmenetek időzítésének meghatározásához az átmenet-gyakoriságokat évekre lebontva, hároméves mozgóátlagolással kisimítva ábrázoltuk. A 4. pályára ez a diagram a 4. ábrán látható. Ebben az esetben itt 1992-t választottuk a kohézióból az erős kohézióba való átmenet („C-G”) és 1997-et az erős kohézióból a kohézióba („G-C”) való visszaalakulás évének.

4. ábra Jellemző átmenetek időbeli gyakoriságai, hároméves mozgóátlagolással kisímitva

AZ ISKOLÁZOTTSÁG, A FOGLALKOZTATOTTSÁG ÉS AZ INGÁZÁS TERÜLETI ÖSSZEFÜGGÉSEI*

FORRAY R. Katalin–HÍVES Tamás

PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológiai Tanszék
H-7624 Pécs, Ifjúság útja 6.; e-mail: forray@ella.hu

Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet
H-1051 Budapest, Dorottya u. 8.; e-mail: hives@ella.hu

Abstract: Our aims were to reveal the correlation between employment data and the level of education, as well as with the economic nature in the sub-regions of Hungary. We examined the phenomenon of commuting to work, and its relationship with the educational level.

The social and economic conditions widely vary in the sub-regions, counties and regions, and the composition of the employed and unemployed persons also differ: even those with the same qualification have different chances to find a job in the various regions. Employment and thus, unemployment is impacted by geographical location and economic potentials rather than the education level. An exception to this rule is the situation of those holding an university and college degree, whose employment level is high even in the disadvantaged sub-regions.

The number of commuters has considerably increased in the past 15 years. In the suburbia of Budapest there is a clear correlation between the rate of commuters and the slowing rate of migration from the capital. The rate of those commuting to work from disadvantaged sub-regions is much lower than elsewhere. The highest rate of commuting is measured among the population with elementary school education. Typically, commuting remains within the boundaries of the countries.

Összefoglaló: Tanulmányunkban feltártuk az ország különböző térségeiben a foglalkoztatottsági adatok összefüggéseit a lakosság iskolázottsági szerkezetével és a lakóhely gazdasági jellegével. Vizsgáltuk továbbá a munkavállalási ingázást, és ennek összefüggését az iskolázottsággal.

Az ország kistérségeiben, megyéiben és régióiban igen eltérőek a társadalmi-gazdasági feltételek, eltérő a munkanélküliek és a foglalkoztatottak összetétele: adott végzettséggel rendelkező személyek azonos iskolázottság ellenére is más-más eséllyel találnak munkát az ország különböző területein.

A földrajzi elhelyezkedés, gazdasági lehetőségek befolyásolják a foglalkoztatottságot és a munkanélküliséget és kevésbé az iskolázottsági szint. Kivétel a felsőfokú végzettségűek, akiknek a foglalkoztatása egyenletesen magas szintű a hátrányos helyzetű kistérségekben is.

* Az OFA 6341/26 sz. támogatott kutatás.

A munkahelyre ingázók aránya jelentősen növekedett az elmúlt másfél évtizedben. A budapesti agglomerációban egyértelműen összefügg lassuló ütemben tovább folytatódó fővárosból kifelé irányuló vándorlással. A hátrányos helyzetű kistérségekből sokkal kisebb az ingázók aránya, mint máshonnan. Legmagasabb az ingázási arány az általános iskolát végzett népességben. Az ingázás elsősorban megyei keretek belül zajlik.

Keywords: employment, education, regions, migration

Kulcsszavak: foglalkoztatottság, oktatás, régiók, migráció

Közismert, hogy az iskolázottság magasabb szintje az embernek jobb esélyeket biztosít a munkapiacra, illetve, hogy a munkanélküliség elsősorban az igen alacsony vagy éppen csonka iskolázottsággal rendelkezőket sújtja. Manapság egyre gyakrabban halljuk azt a véleményt is, hogy a munkapiacra a szakmunkásokra van kereslet, sokkal inkább, mint az érettségizett munkaerőre. Továbbá, hogy túlképzés van diplomásokból, mert a gazdaság nem a magas képzettséget igényli. Az adatokat – és a fenti vélemények állandósulását – vizsgálva szembetűnő, hogy az érettségit adó középiskolák és a felsőfokú képzés iránti igények nem csökkennek. Kutatásunkban ezeket az összefüggéseket területi, egészen pontosan kistérségi szinten vizsgáltuk. Jelen tanulmányunkban nem tudunk kitérni a vizsgálódás valamennyi aspektusára, csak a címben jelzett összefüggést emeljük ki.¹

Kutatásunk alapvető célja volt, hogy feltárja és kimutassa az ország különböző térségeiben megfigyelhető foglalkoztatottsági és munkanélküliségi adatok összefüggéseit a lakosság iskolázottsági és életkori szerkezetével, a lakóhely gazdasági jellegével, urbanizáltsági szintjével. Célunk volt továbbá annak vizsgálata, hogy a munkavállalási ingázás milyen gyakoriságú, mely területeken és milyen térségekben történik. Közvetlen kutatási célunk “eurokonform” területi-társadalmi változók kialakítása, térképi ábrázolása, s ezek birtokában az ország társadalmának olyan leírása, amely az oktatásnak, mint az emberi erőforrás fejlesztésének a szokásos területi elemzéseknél nagyobb hangsúlyt ad. A kutatás során keletkezett térképek és statisztikai elemzések segítségével jobban áttekinthetővé, felmérhetővé válik a foglalkoztatás és a munkanélküliség milyenségét befolyásoló társadalmi-területi tényezők szerepe, súlya.

Területi elemzésünk egységül a *kistérséget* választottuk. Ez a terület a 4 NUT területi szintnek felel meg, lényegében egy központ és a körötte elhelyezkedő kisebb települések csoportja, amelynek történeti háttere a járás. A kistérségi rendszer az egész országot lefedő közepes méretű területi egységekből áll. Bár a kistérségek között nagy különbségek mutatkoznak, népesség számát a gazdaság erejét tekintve, mindemellett a kistérségi szintű elemzés sokkal pontosabb képet ad az ország térszerkezetéről, mint a megyei, ahol a megyén belül elmosódnak a különbségek (Forray–Kozma 2000a; Faluvégi 2008).

Abból a feltételezésből indultunk ki, hogy *a munkanélküliek végzettségi szerkezete statisztikailag fordítottan arányos a munkaerőpiac szükségletével*. A munkaerőpiac olyan gazdasági ágazatok, tevékenységek felé strukturálódott át, amelyek inkább felté-

1 Részletesebben lásd Forray–Híves 2008.

telezik a magasabb képzettségű munkaerő alkalmazását (Fóti–Lakatos 2004). Ezt az általános összefüggést szem előtt tartva úgy véljük, hogy a helyi munkaerőpiacot jellemzi az, ha inkább az alacsony vagy inkább a magasabb iskolázottságúak vannak a munkanélküliek között. Általában az alacsony iskolai végzettségűek körében a legmagasabb a munkanélküliség, a felsőfokú végzettségűek között a legalacsonyabb. Az iskolázatlanság nemcsak kevesebb tudást jelent, de az alkalmazkodóképesség, a tanulási képesség hiányát is (Enyedi 1993). Köztudomású az is, hogy az ország északkeleti térségében a legmagasabb, Budapesten és az ország nyugati felén a legalacsonyabb az állást nem találók aránya. Azonban sok esetben nem helyes ez a felületes megközelítés, jelentős kistérségi eltérések vannak, illetve előfordul az ország egyes területein, hogy az iskolázottsági szint növekedésével nő a munkanélküliek száma, s megjelent a diplomás munkanélküliség is Budapesten, természetesen ott, ahol a legmagasabb arányban vannak jelen a népességben.

ISKOLAI VÉGZETTSÉG

A népesség végzettségének összetétele *sok esetben nem felel meg a gazdaság elvárásának*. Optimális az lenne, ha az iskolarendszerben, és azon kívül, a szakmastruktúrában és a hálózatban bekövetkezett változások követnék a társadalom és gazdaság ártrendeződését, illetve támogatnák és segítenék a pozitív folyamatok kibontakozását. Az ország némely területén, kistérségében ez be is következett, ám az ország jelentős részében – ahol nem látni a gazdasági kibontakozás útjait –, a képzés rendszere és hálózata is bizonytalanságokkal küszködik (Forray–Híves 2005).

Külön hangsúlyt kapott a *pályakezdők munkanélküliségének* vizsgálata a megszerzett végzettség függvényében, területileg elemezve. A pályakezdők munkanélkülisége súlyos társadalmi probléma, a fiatalok körében elkeseredést és kilátástalanság érzését szüli, hogy nem találnak munkát a képzettségükkel (Forray 2008). Ugyanakkor viszont ez a munkavállalói csoport a legrugalmasabb, legkönnyebben átképezhető. Optimális esetben ezt a térség gazdasági szükségleteihez alkalmazkodó képzéssel vagy olyan átképzéssel lehetne elérni, ami a munkaadók számára olcsó, a munkavállalók számára pedig vonzó. Ám a probléma gyakran a tyúk vagy a tojás elsőbbbségének kérdéséhez hasonlít: hiába keresnek a térség iskolái a környező gazdaság munkaerő igényeihez alkalmazkodó, azt szolgáló képzést, ha nincsen a környéken prosperáló gazdaság, amelyet kiszolgálniuk lehetne, kellene. Az Európai Unióban nagy hangsúlyt kapnak területfejlesztési politikában a kistérségi fejlesztési programok, hiszen a munkaerőpiac helyi szinten igényli a képzett munkaerőt (Rechnitzer–Smahó 2005). A területfejlesztés egyik súlypontja éppen a képzés és a munkaerőpiac összehangolása lehet.

A népesség iskolázottsági szintje az elmúlt évtizedekben, így az 1990. évi népszámlálást követő években is folyamatosan emelkedett (Forray–Kozma 2000b). Folytatódott az iskolakötelezettségi korból kilépők körében az általános iskolánál alacsonyabb végzettségűek arányának csökkenése és a megfelelő korú népesség végzettségének növekedése minden iskolázottsági szinten.

1. táblázat A népesség iskolai végzettsége a megfelelő korú népesség százalékában 1949–2005

	1949	1960	1970	1980	1990	1996	2001	2005
Általános iskola első évfolyamát sem végezte el	4,8	3,2	1,9	1,1	1,2	0,7	0,7	0,5
1–7 osztályt végzett	74,6	64,0	46,7	32,8	20,7	14,1	11,2	7,8
Legmagasabb végzettsége általános iskola vagy szakmunkásképző	15,1	24,0	35,9	42,7	48,9	50,5	50,0	48,6
Legalább a teljes általános iskolai végzettség	20,6	32,8	51,4	66,1	78,1	85,2	88,8	91,7
Legmagasabb végzettsége érettségi	3,8	6,1	11,3	16,9	19,1	22,6	25,6	29,1
Legalább középszintű érettségi	5,5	8,8	15,5	23,4	29,2	34,7	38,2	43,1
Felsőfokú végzettség	1,7	2,7	4,2	6,5	10,1	12,1	12,6	14,0

Forrás: KSH-népszámlálások.

FOGLALKOZTATOTTSÁG ÉS AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉG

Az *ími-olvasni tudást* 1960-ig kérdezte a népszámlálás. Eredetileg – a 19. században – a legalább négy osztályos végzettség alternatívájaként szolgált. Az évtizedek alatt valamilyen szinten majdnem mindenki megtanult legalább ími-olvasni, a hagyományos analfabetizmus minimálisra csökkent. 1970-től a népszámlálások az iskolai végzettség teljes hiányával jellemezhetőek számát mutatják be. Bár legtöbbször idősek, még ma sem tűnt el teljesen az a réteg a fiatalabb korcsoportokban sem, amelynek tagjai nem végeztek semmiféle iskolát: a “0 osztályt végzettek” aránya 2005-ben országosan 0,5 százalékos volt.

A területi megoszlásuk alapján két szabályszerűség meglehetősen világosan megállapítható. Az egyik a fejlettség közismert északnyugat-délkeleti tengelye. Ez a tengely az analfabetizmus területi megjelenése során is meglehetősen biztonságosan kirajzolódik. Az Ormánság, a Zempléni-hegyvidék, valamint a Szamosköz kistérségei mellett az Észak-Alföld közepén találunk még magasabb előfordulási arányokat. Csaknem összefüggő azonban a kép, amelyet az Észak-Dunántúl igen alacsony analfabetizmussal jellemezhető térségei ellenpontosznak. A másik szabályszerűség a Dél-Alföld viszonylagos fejlettsége. Ez hosszabb folyamat eredménye, és azt jelenti, hogy az elmaradottság egy összefüggő régióján belül a dél-alföldi térségekben nem vagy csak alig találtunk analfabetizmust. A történeti háttérrel nem vizsgáltuk, ám valószínűleg összefüggésben van a tanyarendszerben nemzedékekkel korábban kezdeményezett és máig ható művelődési folyamatokkal – például olvasóköri –, melyek máig hatnak az írásbeliség presztízsére.

A teljesen iskolázatlan népességen belül nagyon kevesen dolgoznak, a foglalkoztatottak aránya a 15–60 éves korcsoporthoz viszonyítva rendkívül alacsony, országosan 15 százalék. Azonban jelentős területi különbségek figyelhetők meg. Míg a legmagasabb a teljesen iskolázatlan népesség aránya a borsodi, szabolcsi néhány somogyi és baranyai kistérségekben, addig az ilyen végzettséggel rendelkező foglalkoztatottak aránya Budapest környékén, Észak és Közép-Dunántúlon és néhány nagyvárosban a legmagasabb. Ebből következik, hogy ahol a legtöbb az írástudatlan, ott van számukra a legkevesebb munkalehetőség.

A *befejezetlen általános iskolát végzettek* mutató 1. térkép (lásd Függelék) jelentős egyenlenséget mutat, az ország észak-keleti kistérségeiben kétszer-háromszor maga-

sabb az arányuk, mint az észak-nyugatiiban. Észak-keleten csupán a megyeszékhelyeken alacsony az arány, mivel a nagyvárosi népesség sokkal iskolázottabb, mint a környező falusias, kisvárosi térségekben. Jelentős az alacsonyan iskolázottak aránya még Dél-Dunántúl egyes kistérségében is. Ha ezt a térképet összevetjük a foglalkoztatottságot ábrázoló 2. térképpel (lásd *Függelék*), még inkább egymás tükörképét kapjuk. Az ország észak-nyugati részén, a fővárosban és környékén ezen alacsonyan iskolázott népesség a teljes népességnek csupán 10-20 százalékát teszi ki, viszont körülbelül 70 százalékának van munkája is. Míg azokban a kistérségekben, ahol 25-34 százalék az alacsonyan végzetek aránya, állása viszont mindössze 38-50 százalékának van!! Azaz feltételezhető, hogy országunk társadalmi-gazdasági szempontból legfejlettebbnek számító részének gazdasága is fel tud szívni bizonyos arányú iskolázatlan munkaerőt (mi itt 8-15 százalékra becsültük az arányt). A rosszabb helyzetű térségekben – ahol a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági viszonyokat jelzi is, okozza is az igen alacsonyan iskolázottak viszonylag nagy aránya – a kevés munkahelyen is inkább a magasabban iskolázottak osztoznak. Bár ha a foglalkoztatottságot területileg az adott iskolázottsági csoportban vizsgáljuk, ez utóbbiakban jobbnak tűnik a nagyon gyengén iskolázottak részesedése. Lehet, hogy ez csökkenti a tanulási motivációkat is, hiszen ha kevesen is, de mégis munkához jutnak egyesek a viszonylag népes alacsonyan iskolázott csoportból.

Ha a legfeljebb *általános iskolát* végzettek arányát vizsgáljuk az ország különböző térségeiben, nem látszik annyira markáns regionális eltérés, mint az előzőekben. A főváros környékén, megyeszékhelyeken, és észak-nyugati országgrészben igen alacsony a népesség aránya. A foglalkoztatottsági arány e körben jelentős regionális különbséget mutat: két és fél-, háromszoros az eltérés az észak-nyugati és az észak-keleti kistérségek között. Kevesen dolgoznak még közülük Dél-Dunántúl és Békés megye néhány kistérségében is.

A *szakmunkás végzettségű* népesség az ország északnyugati részén tömörült. Ez ellentmond annak a tudásunknak, hogy itt magas az iskolázottabb lakosság aránya, és annak is ellentmond, hogy a szakmunkásképzés legtovább a borsodi iparvidéken és környékén állott fenn. Ebben a szakmunkás orientációjú helyi oktatáspolitikai hatása is érzékelhető, azonban a tényleges munkapiaci kereslet iránya is hangsúlyos. Különösen feltűnő, hogy a hagyományosan monostruktúrájú térségekben – pl. a volt borsodi iparvidéken vagy az agrár-rurális Dél-Alföldön – a szakmunkásképzőt végzettek gyakorisága átlag alatti. Foglalkoztatottságuk hasonló képet mutat: az észak-nyugati térségekben rendkívül magas a foglalkoztatottsági arányuk 75-83 százalék, miközben az észak-keleti térségekben, köztük a volt borsodi iparvidéken csupán 47-60 százalékuk tartozik e körbe. Az összefüggést úgy értelmezhetjük, mint a korábbiakat. Az ország fejlettebb, nyugati-északnyugati térségeiben a lakosság iskolázottsága kiegyenlítettebb, mint más térségekben, viszont a középfokú iskola nagy arányban szakmunkásképzést jelent, különösen az idősebb korosztályok esetében.

A szakmunkásképzés helyébe a kilencvenes évek folyamán az ország fejlett régióiban az érettségit adó középiskolázás lépett. A szakmunkásképzés összeomlása a fejletlenebb régiókban olyan űrt hagyott maga után, amelynek következtében ezekben a térségekben a középiskolázás általánossá válása kérdőjeleződhet meg, azaz tartóssá válhat a gyenge iskolázás a fiatalabb korcsoportokban is.

A *középiskolát végzettek (érettségizettek) aránya*, kétféleképpen is kiegészíti a szakmunkás végzettségük alkotta regionális képet (3. térkép, lásd *Függelék*). Egyfe-

lól az tűnik ki, hogy a társadalmi-gazdasági szempontból jobb helyzetben lévő térségekben a szakmunkás végzettség – mint legmagasabb iskolázottsági szint – elterjedtsége jelentősen csökkent, és a középiskolázás válik egyre jellemzőbbé. Másfelől viszont láthatóvá válik, hogy egyes térségekben nem történt hasonló fejlődés: a szakmunkásképzés volt a domináns középfokú képzettségük, és ez a képzés fokozatosan visszaszorult. Az 1990-es évek oktatáspolitikai sikertörténete a középiskolázás tömeges méretűvé – egyes helyeken pedig általánossá – válása Magyarországon. Igazán azonban csak akkor értelmezhető, ha a szakképzésben részt vevők arányaival is egybevetjük. Ekkor ugyanis kiderül, hogy egyszerre van szó sikerről és kudarcról. A szakmunkásképzés visszaszorulását Budapesten kívül Csongrádban és Zalában egyértelműen követte az érettségit nyújtó képzésben való részvétel növekedése – Nógrádban, Tolnában, Szabolcs-Szatmár-Beregben, valamint Bács-Kiskun megyében ezzel szemben nem követte semmi. Így tehát az utóbbi megyékben a középfokú oktatásban való részvétel romlott – azaz a különbség ezen megyék és az ország leginkább iskolázódó megyéi között még az 1990-es évekhez viszonyítva is növekedett. A térképen három és félszeres a különbség a magasabban iskolázott kistérségek javára.

Az érettségivel rendelkező foglalkoztatottak arányát a 4. térkép (lásd Függelék) mutatja. Ezen a térképen nincs akkora eltérés, mint az előzőekben, bár a nyugati határ mentén, főleg Vas megyében 80 százalék körüli arányban dolgozik az érettségivel rendelkező munkaképes korú népesség, addig észak-keleten csupán 60 százalékuk. Az általános iskolát végzett népességnél háromszoros volt az eltérés (21-64 százalék) a legrosszabb és legjobb kistérség helyzetű között.

A legnagyobb területi különbség a népesség iskolai végzettségében a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányában van (5. térkép, lásd Függelék). Kiugróan magas az arányuk Budapesten (21 százalék), és környékén, főleg Szentendre és Pilisvörösvár térségében (17-18 százalék), a hagyományos egyetemi centrumokban, főleg Szeged, Debrecen térségében. Alacsony a rurális térségekben, az elmaradottabb, szegényebb kistérségekben (3-6 százalék). Érdekes, hogy Egerben nagyon magas az arányuk (több mint 15 százalék), míg Miskolcon, amely régi, bár sajátos képzést nyújtó felsőoktatási központ, igen alacsony (csupán 11 százalék). Az elmúlt másfél évtizedben, a budapesti agglomerációban gyors változás zajlott, néhány kistérségben közel megkétszereződött a diplomások aránya. Ez abból következik, hogy a Budapestet elhagyók jelentős számban népesség iskolázottabb részéből kerültek ki. A legkevesebb diplomással rendelkező kistérség leginkább az Alföldön, főleg a Tiszántúlon van, de Észak-Magyarországon és Dél-Dunántúlon is jelentős számban található.

A diplomások foglalkoztatottságát mutató 6. térképen látszik (lásd Függelék), hogy számukra van a legtöbb munkalehetőség: országosan 85 százalékának van munkahelye. Bár a Dunántúlon magasabb a diplomás foglalkoztatottak aránya, de a rosszabb helyzetű kistérségekben is van számukra munka. Az adatok szóródása nagyon kicsi: a diplomás foglalkoztatottság szempontjából legmagasabb arányt mutató kistérség Csepreg (88 százalék) és a legalacsonyabb is Vas megyében található (Őriszentpéteri 77 százalék). Magas a diplomások foglalkoztatásának aránya olyan hátrányos helyzetű kistérségben is, mint Encs, Tiszavasvári vagy Tab (87-86 százalék). Ugyanakkor megfigyelhető, hogy Budapesten és az agglomerációjában viszonylag alacsonyabb, akárcsak, Szegeden, Debrecenben, ahol pedig a létszámuk a legmagasabb. Itt számolni lehet a diplomás munkanélküliség növekedésével is.

Az iskolázottság és a foglalkoztatottság területi összefüggéséről általánosságban elmondható, hogy az alacsonyabb végzettségűek esetében nagyobb az eltérés a különböző térségek között. Diploma ad legjobb az elhelyezkedési lehetőséget a kistérség hátrányos helyzetétől függetlenül (Híves 2004). A legalacsonyabb iskolázottságúak között nagyon alacsony a foglalkoztatottság (15 százalék). A területi eltérések nagyok, de közel sem annyira, mint a többi végzettségnél.

2. táblázat Foglalkoztatottsági arányok iskolai végzettség szerint megyénként a 15–60 éves népességből, 2001 (legmagasabb végzettség)

Megye	Teljesen iskolázatlan		Befejezetlen általános iskolát végzett		Általános iskolát végzett		Szakmunkás végzettségű	
	Fő	%	Fő	%	Fő	%	Fő	%
Baranya	106	7,9	792	11,8	26 468	40,3	43 340	64,4
Bács-Kiskun	380	18,1	2 102	21,9	47 217	48,0	63 814	67,7
Békés	49	5,1	684	12,4	25 193	38,2	42 185	62,6
Borsod-Aba-új-Zemplén	117	3,8	1066	6,2	33 426	29,5	65 301	56,9
Budapest	2 584	46,4	1 810	26,3	97 358	53,2	120 247	73,1
Csongrád	117	12,4	830	19,0	29 053	45,9	46 339	67,5
Fejér	206	14,1	1 270	24,3	41 810	55,1	54 932	76,2
Győr-Moson-Sopron	133	13,4	868	26,9	35 453	57,4	61 551	77,2
Hajdú-Bihar	125	5,0	1 250	12,4	36 819	39,3	53 691	62,2
Heves	61	5,8	803	12,6	19 845	40,7	36 366	68,6
Jász-Nagykun-Szolnok	59	4,0	983	11,6	27 716	39,5	43 056	64,4
Komárom-Esztergom	47	5,9	724	21,1	26 072	52,2	42 559	73,9
Nógrád	82	10,3	678	13,4	16 220	41,2	22 927	66,7
Pest	368	13,3	2 504	20,3	87 477	49,7	120 596	70,5
Somogy	114	6,9	1 152	15,9	24 649	43,1	37 176	66,6
Szabolcs-Szatmár-Bereg	175	5,7	973	6,1	31 664	29,6	51 635	55,6
Tolna	51	5,1	720	15,6	20 005	45,8	29 781	68,8
Vas	56	9,5	582	26,6	24 312	59,6	37 849	80,1
Veszprém	73	8,6	1 019	25,1	31 297	54,5	51 885	74,8
Zala	328	23,9	809	20,1	24 552	53,8	39 022	75,8
Országosan	5 231	15,2	21 619	15,2	706 606	45,4	1 064 252	68,3

Megye	Gimnáziumi érettségi		Szakközépiskolai érettségi		Diploma		Teljes népesség	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Baranya	17 550	68,2	23 340	73,2	22 758	85,4	134 354	51,9
Bács-Kiskun	19 485	68,2	29 721	72,9	25 830	83,9	188 549	55,6
Békés	15 314	64,6	23 107	70,2	16 962	83,3	123 494	51,0
Borsod-Abaúj-Zemplén	29 516	61,0	42 975	68,2	34 714	83,2	207 115	45,7
Budapest	131 539	72,8	159 582	77,4	209 995	85,8	723 115	63,3
Csongrád	16 429	66,0	31 040	73,0	27 265	83,8	151 073	55,0
Fejér	18 233	72,4	32 118	78,5	24 814	86,8	173 383	62,1
Győr-Moson-Sopron	20 620	74,4	36 011	79,6	27 752	86,3	182 388	64,5
Hajdú-Bihar	21 954	64,5	29 724	71,3	29 144	83,6	172 707	49,7
Heves	13 978	67,5	20 912	74,0	16 758	83,6	108 723	54,3
Jász-Nagykun-Szolnok	15 488	67,1	24 884	73,9	19 621	85,0	131 807	51,9
Komárom-Esztergom	14 812	70,3	22 544	76,9	15 924	84,5	122 682	60,8
Nógrád	8 917	66,1	13 929	73,6	9 202	85,0	71 955	53,1
Pest	53 144	70,7	82 364	75,9	65 219	84,5	411 672	59,2
Somogy	12 784	66,4	19 325	72,9	16 135	84,0	111 335	53,3
Szaolcs-Szatmár-Bereg	24 065	60,7	22 785	67,5	24 374	83,1	155 671	43,3
Tolna	9 615	69,3	14 478	75,7	12 284	85,8	86 934	56,0
Vas	12 709	76,3	22 648	82,1	15 498	86,7	13 654	66,9
Veszprém	15 037	71,9	24 914	77,1	20 041	85,3	144 266	61,3
Zala	12 511	72,6	22 887	78,8	16 429	85,9	116 538	62,4
Országosan	483 700	69,1	699 288	75,0	650 719	85,0	3 631 415	56,5

Forrás: KSH-népszámlálás 2001.

Megjegyzés: A 15–60 éves népességből levonva a nappali tagozaton tanulókat, a foglalkoztatottak aránya ehhez százalékoltt. Szakmunkás végzettségű = szakmunkás és szakiskolai végzettségű.

AZ INGÁZÁS A FOGLALKOZTATOTTAK VÉGZETTSÉGÉNEK ÖSSZEFÜGGÉSÉBEN

Az ingázás a területi mobilitás egyik eleme. Így nevezzük azt a jelenséget, amikor az aktív keresőnek más településen van a lakóhelye és munkahelye, tehát amikor lakóhelyéről a munkahelyére megy, településhatárt lép át. Megkülönböztetjük a napi ingázást, amikor a személy naponta utazik a lakóhelyéről a munkahelyére és onnan vissza, és a heti vagy annál ritkább ingázást, amikor a személynek a munkahelyével azonos településen ideiglenes lakóhelye van (ahová elvben ideiglenesen bejelentkezett), és csak hetente, hétvégeken vagy annál ritkábban utazik haza állandó lakhelyére (Szabó 1998). Az ingázást, mint tömeges jelenséget elsősorban az erőltetett ütemű iparosítás

Szociológiai Szemle 2009/2.

hozta létre az 1950-es években, ami együtt járt nagyarányú társadalmi mobilitással, ezen belül a mezőgazdaságból az ipar felé irányuló átrétegződés kapcsán – a lakóhely-változtatások (vándorlások) megélénkülése mellett – a napi ingázás szerepe is egyre jelentősebbé vált.

A *napi ingázók* száma az ötvenes évek iparosítása következtében ugrásszerűen megnőtt. 1960-ban 636 ezer napi ingázó az aktív keresők 13,4 százalékát tette ki. A hatvanas években az ingázók száma elsősorban az iparosítás, a szövetkezetesítések, másodsorban a viszonylag számottevő női-munkaerőtartalék munkába állása révén jelentősen és folyamatosan gyorsan emelkedett. 1970-ben már 977 ezren jártak naponta lakóhelyüktől eltérő településen lévő munkahelyre dolgozni, vagyis az összes aktív kereső egyötöde ingázott. Bár az ingázók nagyobb arányban voltak férfiak, a női ingázók száma tíz év alatt több mint kétszeresére növekedett. A hetvenes években az ingázók száma tovább növekedett, bár a változás dinamikája mérséklődött. Az ingázók hetvenes évekbeli növekedését a női munkavállalás folytatódása, a település- és területfejlesztési politika módosulása, és az addig településenkénti mezőgazdasági szövetkezetek egyesítésével járó változások okozták. A hatvanas évektől a nyolcvanas évekig – a településen belül költözőkhöz hasonlóan – a napi ingázások mennyiségében is növekedés következett be. Az 1990. évi népszámlálás alapvetően új helyzetet tükrözött. A napi ingázók száma lassan csökkent (tíz év alatt 6 százalékponttal). A trendmódosulás időszaka az adatok jellegéből következően nem határozható meg pontosan, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha a nyolcvanas évek második felére tesszük azt. Meg kell jegyezni, hogy az ingázók számának csökkenése, az aktív keresők teljes állományának erőteljesebb (11 százalékos) csökkenésével párhuzamosan ment végbe. A naponta ingázók aránya, az aktív keresők körén belül ebben az időszakban országosan nem csökkent, sőt némileg emelkedett.

Az 1990-es évek első felében tovább fogyott az ingázók száma. E számszerű csökkenés azonban nem vonta maga után az ingázók aktív keresőkön belüli arányának csökkenését, hiszen 1990 óta a naponta ingázók állománya lassabban mérséklődött, mint az aktív keresőké.

A rendszerváltozást követő évtized gazdasági folyamatai nemcsak a foglalkoztatottság szintjében, illetve a nemzetgazdaság szerkezetében idéztek elő jelentős változást, hanem a munkahelyek térbeli struktúráját is átrendezték. A nagy létszámú alkalmazottat foglalkoztató ipari üzemek megszűnésével, az ipar szerkezetváltásával az ország egyes területein erőteljesen beszűkült a munkalehetőség, a munkaerő-kínálat különösen a szegényebb térségekben általában nagyobb a keresletnél. Ez egyrészt azt eredményezi, hogy a munkáltatók meglehetősen nagy kínálatból választhatják ki a számukra megfelelő munkaerőt, másrészt pedig arra készteti a munkavállalókat, hogy máshol keressenek munkát.

A 2001. évi népszámlálás adatai szerint a munkaerő mobilabb lett, bár a napi ingázók száma tovább csökkent (1 millió 102 ezerre), azonban a foglalkoztatottakon belüli részarány jelentősen emelkedett. A gazdaságban lejátszódó folyamatok elsősorban a helybeni munkavállalás esélyét csökkentették. A foglalkoztatottak létszáma 1990 és 2001 között csaknem egyötöddel lett kevesebb. Ezen belül a lakóhelyük településén dolgozók száma közel 25 százalékponttal, a naponta ingázóké mérsékeltebben, mindössze 4 százalékponttal esett vissza. Míg 1990-ben a foglalkoztatottak háromnegyede ugyanazon a településen vállalt munkát, ahol lakott, és csupán minden negyedik mun-

kavállaló járt naponta lakóhelyétől eltérő településre dolgozni, addig 2001-ben a naponta ingázók aránya már 30 százalék. Ezen belül a kistérségi ingázók aránya 15,5 százalék, ők nem csak más településre járnak dolgozni, hanem másik kistérségbe, ami az esetek jelentős részében több utazást jelent.

3. táblázat A helyben dolgozók és ingázók száma és aránya 1960–2001

Megnevezés	Összesen	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő
	Fő			%		
1960						
Helyben lakó és dolgozó	4 123 616	2 550 789	1 572 827	86,6	83,1	93,0
Naponta ingázó	636 000	517 700	118 300	13,4	16,9	7,0
Összesen	4 759 616	3 068 489	1 691 127	100,0	100,0	100,0
1970						
Helyben lakó és dolgozó	4 011 943	2 225 684	1 786 259	80,4	75,9	86,9
Naponta ingázó	976 733	707 800	268 933	19,6	24,1	13,1
Összesen	4 988 676	2 933 484	2 055 192	100,0	100,0	100,0
1980						
Helyben lakó és dolgozó	3 848 516	2 037 089	1 811 427	76,0	71,1	82,3
Naponta ingázó	1 217 139	828 745	388 394	24,0	28,9	17,7
Összesen	5 065 655	2 865 834	2 199 821	100,0	100,0	100,0
1990						
Helyben lakó és dolgozó	3 380 216	1 768 821	1 611 395	74,7	70,4	80,1
Naponta ingázó	1 144 756	744 099	400 657	25,3	29,6	19,9
Összesen	4 524 972	2 512 920	2 012 052	100,0	100,0	100,0
2001						
Helyben lakó és dolgozó	2 588 564	1 309 721	1 278 543	70,1	65,4	75,8
Naponta ingázó	1 102 005	693 235	408 770	29,9	34,6	24,2
Összesen	3 690 269	2 002 956	1 687 313	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH-népszámlálások.

4. táblázat A helyben dolgozók és ingázók számának változása 1960–2001

Megnevezés	1960=100			Változás az előző népszámláláshoz képest (%)		
	Összesen	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő
1970						
Helyben lakó és dolgozó	97,3	87,3	113,6	97,3	87,3	113,6
Naponta ingázó	153,6	136,7	227,3	153,6	136,7	227,3
Összesen	104,8	95,6	121,5	104,8	95,6	121,5
1980						
Helyben lakó és dolgozó	93,3	79,9	115,2	95,9	91,5	101,4
Naponta ingázó	191,4	160,1	328,3	124,6	117,1	144,4
Összesen	106,4	93,4	130,1	101,5	97,7	107,0
1990						
Helyben lakó és dolgozó	82,0	69,3	102,5	87,8	86,8	89,0
Naponta ingázó	180,0	143,7	338,7	94,1	89,8	103,2
Összesen	95,1	81,9	119,0	89,3	87,7	91,5
2001						
Helyben lakó és dolgozó	62,8	51,3	81,3	76,6	74,0	79,3
Naponta ingázó	173,3	133,9	345,5	96,3	93,2	102,0
Összesen	77,5	65,3	99,8	81,6	79,7	83,9

Forrás: KSH-népszámlálások.

Az aránynövekedés nem kizárólag a gazdasági átalakulás következménye. Az utóbbi években a nagyvárosokból igen sokan költöztek ki a környező településekre, zömében olyan, viszonylag stabil anyagi helyzetű családok, amelyekben van megfelelő jövedelemmel rendelkező, foglalkoztatott személy. Nekik viszont általában ott van a munkahelyük, ahol korábban lakott a család, következésképpen azóta bejáró dolgozóként járnak nap mint nap munkába. Ez legjellegzetesebb a budapesti agglomerációban figyelhető meg.

Ha a foglalkoztatottakat iskolai végzettség szerint vizsgáljuk, látjuk, hogy a kistérségek közötti ingázók legnagyobb arányban a legfeljebb általános iskolát végzettek közül kerülnek ki (20,6 százalék), utánuk a különböző szakmai végzettségűek következnek (szakiskola, szakközépiskola) 16-17 százalékkal. Legkevésbé a legalacsonyabb végzettségű munkavállalók ingáznak, a teljesen iskolázatlan munkavállaló népesség 4 százaléka, a befejezetlen általános iskolát végzettek 11 százaléka ingázott. Közöttük a legalacsonyabb a foglalkoztatottság is, csupán 15 százalékuk dolgozott a munkaképes korú népességből 2001-ben. Számukra alig van munkalehetőség.

A *távolsági ingázók* számának csökkenését már az 1980-as évek közepén előre lehetett látni, hiszen ők az ingázók legkevésbé iskolázott és legcsekélyebb munkaerő-piaci pozíciójú rétegét adták. A bekövetkezett események igazolták az előrejelzést, és a rendszerváltás után valóban a távolsági ingázás feltételei alakultak át a legnagyobb mértékben. Annyi bizonyos, hogy a távolsági ingázás nagyságrendje radikálisan csökkent, de maga a jelenség nem tűnt el teljesen. A távolsági ingázók száma Budapesten óvatos becslések szerint legalább tízezres nagyságrendűre tehető.

Ugyanakkor új ingázási forma is megjelent a hagyományosokon túl. Eddig csak azt lehetett (volt értelmes) vizsgálni, hogy az állandó székhelyű munkahelyekre honnan indult (melyik településről) indult el dolgozni egy-egy munkavállaló. Mára tarkább kép alakult ki, két ok miatt. Az egyik, hogy értelmes kérdésfelvetés, hogy naponta *külföldre* jár-e el az egyén. A másik, hogy mennyire változik az a telephely, ahová dolgozni jár. A napi ingázással együtt járó külföldi munkavállalás főleg a határszélen élőkre jellemző. A változó székhelyen és településen végzett munkák főként az építőiparra, vándorkereskedelemre (pl. vásárolás), ügynökökre jellemzőek. Ez utóbbi csoportokat kutatásunkba technikai, statisztikai okokból nem tudtuk bevonni – valójában nem is lett volna értelme. Ha a kutató statisztikai adatokkal operál – ezt teszik a területi kutatók rendszerint –, nem tud kitérni „fringers” csoportokra. Az utóbbiak statisztikailag töredék százalékot jelentenek, értelmezésük az országos statisztikákban kis arányuk miatt alig lehetséges.

Az ingázás nagyobbik része a megyén belül zajlik le. Jellemző, hogy 2001-ben például 19 megyéből 14-ben az ingázók legalább kétharmada saját megyéjében vállalt munkát. 12 megyében és a fővárosban a foglalkoztatottak több mint 90 százaléka vagy nem ingázott, vagy a megyén belül ingázott.

Egy-egy megye munkaerő-piacának fejlettségét azzal is lehet mérni, hogy az ingázás tekintetében bevándorlási nyereség jellemzi-e. A megyék döntő többségét – 14-et – az ingázási veszteség jellemzi. A legnagyobb nyeresége (146 ezer fő) az ingázásból a fővárosnak volt, azaz a helyi lakosú foglalkoztatottak 20 százaléka (az egyértelműen a fővárosi munkahelyekre vetítve 17 százaléka). A többi ingázási nyereséget is felmutató megyében az arányok már lényegesen kisebbek, s általában a helyi munkaerő-piac százaléka alatt van (0,1-1,8 százalékos között ingadozik). A főváros jelentős mértékű ingázási nyereségének döntő forrása Pest megye: e megyének „vesztesége” (egyenlegben) 110 ezer fő (ennyivel haladta meg az elvándorlást a bevándorlást).

Feltűnő, hogy az elmaradott régiókban fekvő megyékből alig van – ingázás révén – kiáramlás. A viszonylag legnagyobb veszteséget, az egyébként kedvező munkaerő-piaci mutatójú Komárom-Esztergom megye szenvedte el, ahol a megyében élő foglalkoztatottak – egyenlegben – 11 százaléka más megyében dolgozik. Ezt az arányt közelíti Nógrád megye, ahol a veszteség 9,4 százalékos. E két megyéhez képest már csak lényegesen alacsonyabb értékek következnek. Heves és Veszprém megye foglalkoztatottainak 4 százaléka talál máshol munkát. Ehhez képest BAZ és az észak-alföldi megyék napi elvándorlási aránya 1 százalékos körüli, amit magyaráz az is, hogy a kedvező munkaerő-piaci adottságú térségek nagyon távol találhatóak. E megyék lakosai helyzetének javítása csak a heti ingázás révén képzelhető el, ami a két lakással rendelkezőkről (illetve bejelentés nélkül élőkről) rendelkezésre álló információk révén válhat megismerhetővé. Természetesen csak akkor, ha a jelenlegi kedvezőtlen helyzet fennmarad, és e térségek gazdasága nem indul valamilyen fejlődésnek.

Az ingázók kistérségi elemzése azt mutatják meg, hogy az adott kistérségben lakó foglalkoztatottak (dolgozók) hány százaléka jár más kistérségbe dolgozni. Ez alapján egyértelműen kimagaslik a budapesti agglomeráció a rendkívül magas ingázási arányával, valamint Fejér megye, főleg Velencei tó környéke, Székesfehérvár, Veszprém, Komárom-Esztergom megye kistérségei. Ingázási arány magas még Vas megyében, ebben valószínűleg közrejátszik Ausztria közelsége is. Nagyon alacsony az ingázás aránya szinte az egész Alföldön és Dél-Dunántúl legnagyobb részén. Ennek oka, részben az, hogy nincs megfelelő munkalehetőség elérhető távolságon belül, részben pedig az, hogy a foglalkoztatottak jelentős része mezőgazdaságban dolgozik a lakóhelyén vagy annak közelében.

5. táblázat Kistérségi ingázók aránya legmagasabb iskolai végzettség szerint 2001-ben, (%)

Összes ingázó	15,5
Telesen iskolázatlan	4,0
Befejezetlen általános iskolával rendelkezik	11,3
Általános iskolát végzett	20,6
Szakközépiskolát végzett	16,8
Érettségizett	15,1
– Gimnáziumi érettségi	13,9
– Szakközépiskolai érettségi	16,1
Diploma	14,7

Az ingázók számának *iskolai végzettség szerinti* összetételében a következő tendenciák látszanak:

1. A befejezetlen általános iskolai végzettségű munkavállalók ingázási aránya alacsony, de jelentős területi eltérés mutatható ki. Nagy számban vannak olyan kistérségek, ahol senki nem ingázik ilyen alacsony végzettséggel. Ezek részben éppen a legszegényebb kistérségek közül kerülnek ki, ahol a legmagasabb az alacsony iskolázottságúak aránya. Ilyen kistérség például Szikszó, Szerencs és több Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kistérség. Valamint több Szabolcs-Szatmár megyében található kistérség (pl. Tiszavasvári, Nagykálló). Másrészt viszont több olyan kistérség is található ebben a kategóriában, amelyek az ország északnyugati, gazdagabb részén fekszenek, itt azonban nagyon alacsony az ilyen iskolázottságú aktív munkavállaló. Magas az arány Budapest és Balaton környékén, környékén. Közép-Dunántúl legtöbb kistérségében (pl. Mór), a Jászságban, Salgótarján környékén.

2. A legfeljebb általános iskolát végzett munkavállalók lényegesen magasabb arányban ingáznak, országosan majdnem kétszer annyian, mint az alacsonyabb végzettségűek. A legfőbb területi különbség, hogy a nyugati határ mentén jóval magasabb az ingázók aránya. Ennek oka, hogy ők jobban el tudnak helyezkedni a több munkalehetőséget biztosító nyugati területeken, mint keleten. Más tekintetben hasonló tendenciák látszanak, mint az előzőekben. Az adatok szórása is megegyezik, különbség az, hogy nincs egyetlen kistérség sem, ahol ne érné el legalább a 2 százalékot az ingázók aránya.

3. A közhiedelemmel ellentétben a szakmunkás (szakiskolai) végzettségű munkavállalók ingázása kisebb mértékű, mint az alacsonyabb végzettségűeké. Elsősorban Budapest környékére, és Győr, Veszprém, Székesfehérvár környékére korlátozódik, még Vas megyében is jelentős. Érdekes, hogy az Alföldön teljesen elenyésző, beleértve Szeged és Debrecen környékét is. Még nagyobb egyenlőtlenséget találunk, ha figyelembe vesszük a szakmunkás végzettségű népesség arányát is. Észak-Dunántúlon kiugróan magas az ilyen végzettségű népesség aránya. *Ha megnézzünk, hogy szakmunkás végzettséggel rendelkezők közül hány százalék foglalkoztatott, szinte „felborul” az ország, az észak-nyugati és nyugati területen kiugróan magas az arányuk, az észak-keletin nagyon alacsony.* Ez az egyenlőtlenség jellemző a két térség fejlettségére is. A régiók közötti nagy távolság, a közlekedési nehézségek és a lakóhely-változtatás hagyományos nehézségei megakadályozzák a keleten élő szakmunkás végzettségűeket az ingázásban. Valószínűleg a jobb szakmával rendelkező részük elköltözik a nyugati országrészbe.

4. Az érettségivel rendelkező ingázó dolgozók vonatkozásában is hasonló tendenciák bontakoznak ki. Magasabb az ingázási arány a szakközépiskolával rendelkezők körében, mint a csak gimnáziumi végzettségűeknél, ami arra utalhat, hogy a képzetebb, szakmával rendelkezők munkájára nagyobb a kereslet, mint a szakmával nem rendelkező érettségizettekére. Az ingázási arány kiugróan magas Budapest környéki, közép-dunántúli és néhány nyugat-dunántúli kistérségben. Az Alföldön és Dél-Dunántúlon rendkívül alacsony.

5. A diplomával rendelkező ingázók területi megoszlása más képet mutat. Egyértelműen látszik a nagyobb centrumokba, megyeszékhelyekre, felsőoktatási centrumoknak tekinthető központokba az ingázás. Itt is természetesen elsősorban Budapestet kell említeni: a fővárosból kitelepülők között nagy számban található meg a felsőfokú végzettségűen, akik visszajárnak dolgozni. Kiemelkedő Budaörs, ahonnan a diplomával rendelkező munkavállalók 78 százaléka máshova, elsősorban Budapestre ingázik, de ide sorolható Pilisvörösvár, Dunakeszi, Veresegyház is (a diplomások kb. 40 százaléka jár máshova dolgozni). A második helyen a Veszprém környékén ingázók vannak, pl. Balatonalmádiból a diplomások 56 százaléka nem a lakóhelyén talál munkát. Jól megfigyelhető ingázási „gyűrűk” alakultak ki sok nagyváros körül: Pécs, Szombathely, Szeged, Székesfehérvár, de Eger, Miskolc, Debrecen környékén is több olyan kistérség van, ahonnan jelentős arányban járnak diplomások a nagyvárosba dolgozni.

ÖSSZEFOGLALÁS

Több mint két évtizede kísérjük figyelemmel a magasabb iskolai fokozatok területi terjedését, kiemelve az e szempontból innovatívnak, stagnálónak vagy leszakadónak látszó térségeket. Ennyi idő távlatából már megbízhatóan megállapíthatók a következők:

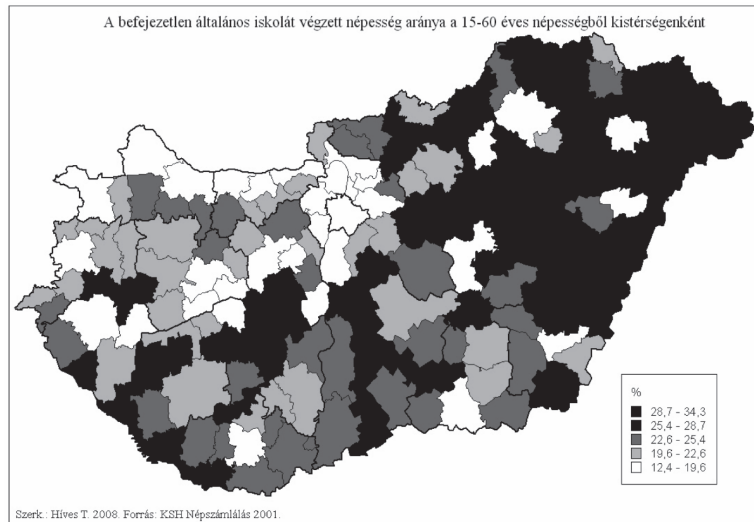
- *A magasabb iskolai fokozatok területi terjedése folytatódik, fő tendenciái nem változnak.*

- A magasabb iskolai fokozatok területi terjedése közben *rögzülnek a kedvezőtlen helyzetű térségek*, amelyeket a lakosság gyenge iskolázottsága jellemez. E térségek az áttekintett időtávban sem tudtak változtatni a helyzetükön.
- *A kedvező adottságú térségek pozíciója is megmaradt*. Az olló két szára – kedvező és kedvezőtlen adottságú térségek között – folyamatosan nyílik. .
- *A munkaerőpiac egyike a kedvező vagy kedvezőtlen helyzet összetevőinek*. Az alacsony iskolázottságúak vannak leginkább kitéve a munkanélküliségnek. Azokban a térségeken, ahol ők élnek, a legkevesebb a munkaalkalom (a foglalkoztatottságon mérve). A magasabban iskolázottak közül *elsősorban a diplomások kapnak mindenütt munkát*, függetlenül a lakóhelyi térség fejlettségétől vagy fejletlenségétől.
- Az *ingázás* – amelyről azt szokás gondolni, hogy egyik megoldása a munkaerő-piac területi különbségeinek -, volumenében nőtt ugyan az elmúlt másfél évtizedben, *területileg és iskolázottság szempontjából erősen szóródik*. Nem vagy kis mértékben tudnak ingázni az alacsonyan iskolázottak (a szakmunkások közül is inkább az elméletigényesebb szakmával rendelkezők, akik szakközépiskolában érettségiztek). Ingázni elsősorban a dinamikusabb területekről lehet és szokás. *Az elmaradó, leszakadó, hátrányos helyzetű térségekben élők még ingázással sem tudnak segíteni magukon*.

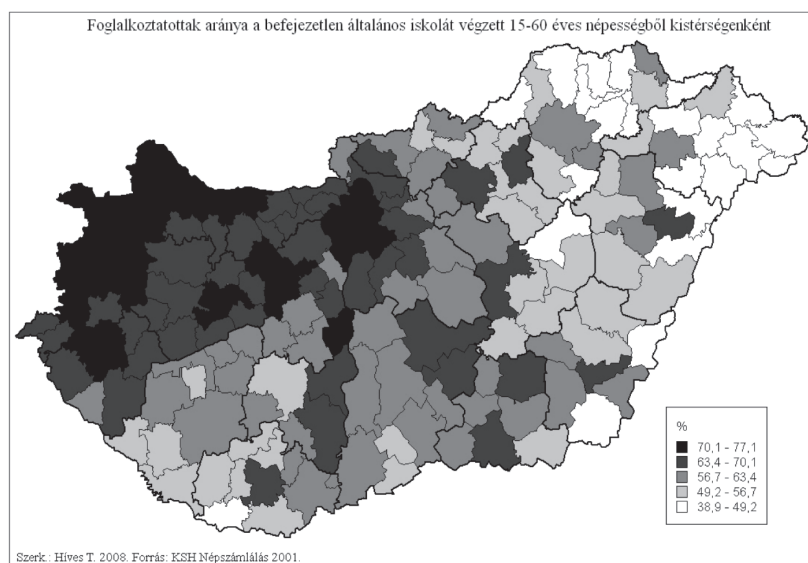
IRODALOM

- Enyedi Gy. szerk. (1993): *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Faluvégi A. (2008): *Tájékoztató a kiemelten támogatott kistérségekről*. Budapest: KSH.
- Forray R.K. (2008): *Pályakezdő cigány munkanélküliek álláskereső stratégiái*. Pécs: Gypsy Studies.
- Forray R.K.–Híves T. (2005) A szakképzés szerkezete az ország kistérségeiben. *Szakképzési Szemle*, 1: 7–25.
- Forray R.K.–Híves T. (2008): A foglalkoztatottság és a munkanélküliség szerkezetét befolyásoló társadalmi-területi tényezők. OFA Kiadvány, letölthető: http://www.ofa.hu/index.php?WG_NODE=WebPageReader&WG_OID=PAGfa9959790d415b838
- Forray R.K.–Kozma T. (2000a): *Regionális folyamatok és térségi oktatáspolitiká*. Educatio Füzetek.
- Forray R.K.–Kozma T. (2000b) Az oktatáspolitiká regionális hatásai. *Magyar Pedagógia*, 2:123–140.
- Fóti J.–Lakatos M. (2004): *Foglalkoztatottság és munkanélküliség – A foglalkoztatottak főbb jellemzői*. Budapest: OFA kiadvány.
- Híves T. (2004): A felsőfokú végzettségűek területi megoszlása. *E-learning, Education*, 3: 165–170.
- Rechnitzer J.–Smahó M. (2005): *A humán erőforrások a regionális sajátosságai az átmenetben*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, KTI Könyvek.
- Szabó P. (1998): A napi ingázás kérdésköre a kilencvenes években Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4: 69–89.

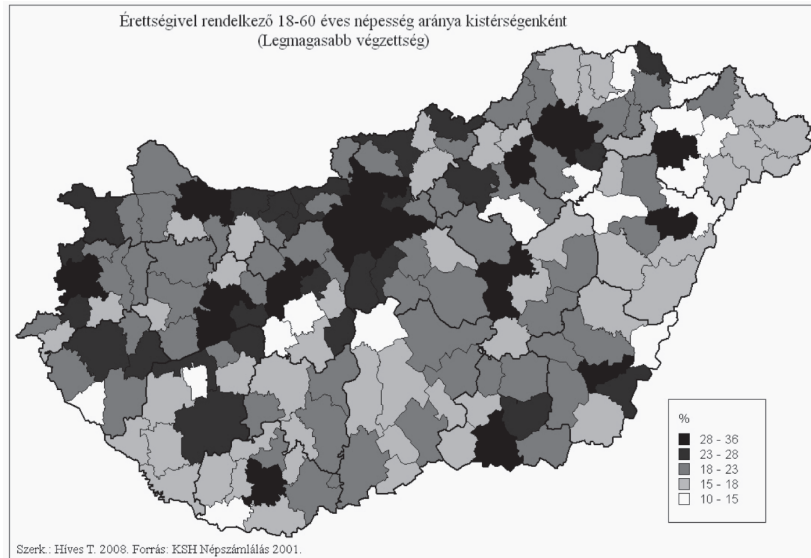
FÜGGELÉK – TÉRKÉPEK

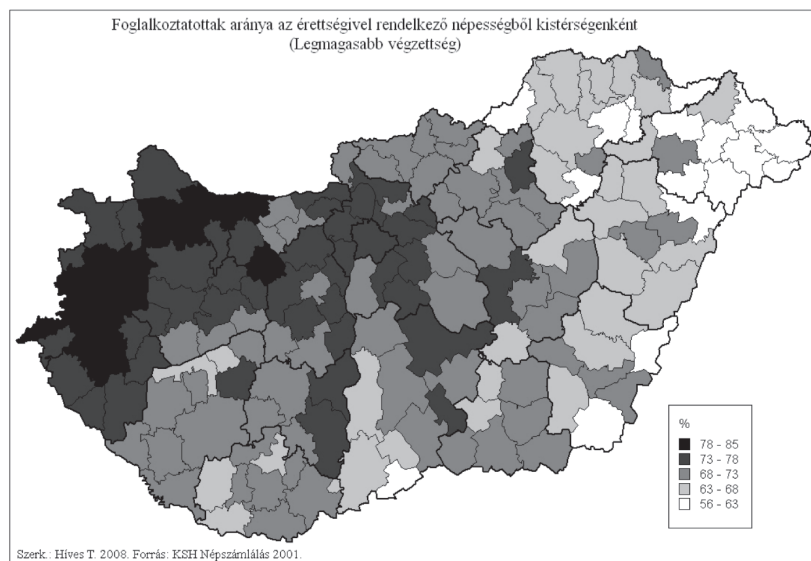
1. térkép A befejezetlen általános iskolát végzett népesség aránya a 15–60 éves népességből kistérségenként
 Forrás: KSH Népszámlálás 2001.

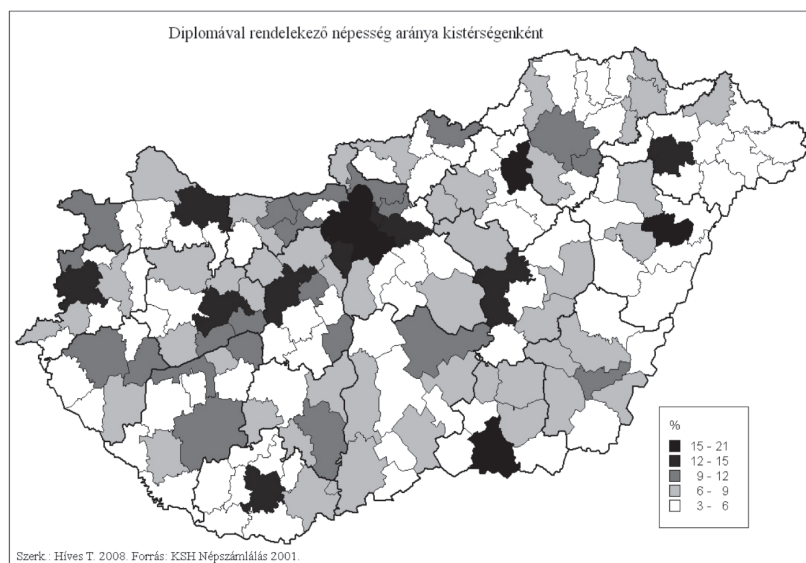
2. térkép Foglalkoztatottak aránya a befejezetlen általános iskolát végzett 15–60 éves népességből kistérségenként
 Forrás: KSH Népszámlálás 2001.

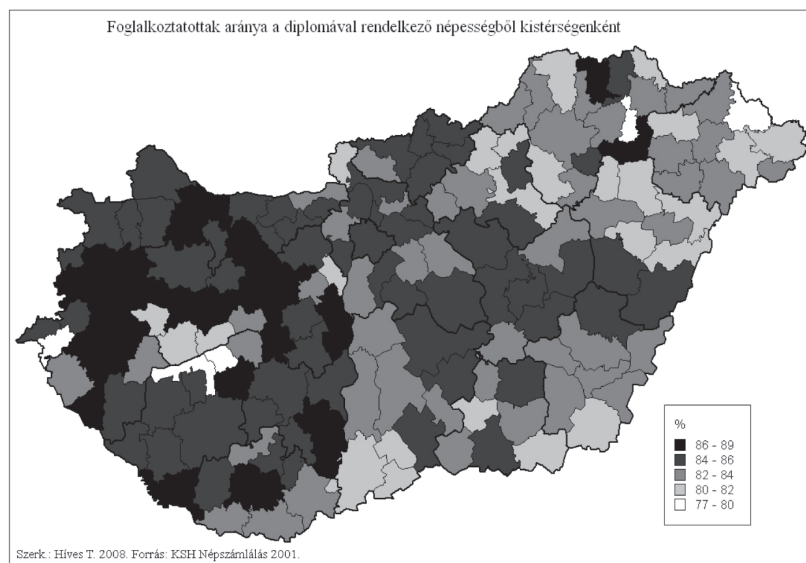
3. térkép Érettségivel rendelkező 15-60 éves népesség aránya kistérségenként
(Legmagasabb végzettség)
Forrás: KSH Népszámlálás 2001.

4. térkép Foglalkoztatottak aránya az érettségivel rendelkező népességből
kistérségenként (Legmagasabb végzettség)
Forrás: KSH Népszámlálás 2001.

5. térkép Diplomával rendelkező népesség aránya kistérségenként
Forrás: KSH Népszámlálás 2001.

6. térkép Foglalkoztatottak aránya a diplomával rendelkező népességből kistérségenként
Forrás: KSH Népszámlálás 2001.

**A NÉPI SZOCIOGRÁFIA NEMZETI RADIKALIZMUSA
– ERDEI FERENC, FÉJA GÉZA ÉS VERES PÉTER
TÁRSADALOMSZEMLÉLETÉNEK KAPCSOLÓDÁSAIRÓL –**

BOGNÁR Bulcsu

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Kommunikáció és Média Intézet
H-2087 Piliscsaba, Egyetem út 1.; e-mail: bognar_bulcsu@yahoo.com

Abstract: This study analyzes the group formation within the populist sociographers that expresses a national radical policy in contrary to the existing Christian-national trend. This political view is the base of a common platform among Ferenc Erdei, Géza Féja and Péter Veres. The paper examines the approach to society of this group that intends to draw the attention in their sociographic writings to the inherited new socialization of Hungarian farmers and intends to establish a new national radical policy based on the farmers. This analyze points out that these three writers also share – beyond the opposition policy and the emancipation program of farmers – the vision of a social progress building on the tradition of the farmer society. In addition, the study highlights that these three sociographers are common to place the inherited opportunities in the social progress of the farmers living in the Alföld in the middle of their concept in the contrary to the other group of populist sociographers (Gyula Illyés, Zoltán Szabó, Imre Kovács). Erdei, Féja and Veres perceives the option to renew fundamentally the dead-end Hungarian social progress by the social progress of the farmers living in the Alföld. By comparing the social approaches of these writers, we analyze to what unfounded value statements this committed national radical policy leads in the descriptions of the society.

Összefoglaló: A tanulmány a népi szociográfusok mozgalmán belüli azon csoportképződést elemzi, amely a fennálló keresztény-nemzeti kurzussal szembenálló nemzeti radikális politikát fogalmaz meg. Ez a politikai állásfoglalás teremt közös platformot Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter között. Jelen írás azon csoportosulás társadalomszemléletét vizsgálja, amely szociografikus munkásságával a magyar parasztságban benne rejlő új társadalmasodásra kívánja irányítani a figyelmet, és amely egy parasztságra alapozott nemzeti radikális politikát kíván életre hívni. Az elemzés rámutat arra, hogy a szembenállás politikáján és a parasztság társadalmi emancipálásának programján túl a paraszti társadalom hagyományain építkező társadalomfejlődés víziója is összeköti a három szerzőt. Az elemzésből az is kiderül, hogy közösséget hármójuk között ezek mellett az is megteremti, hogy a népi szociográfusok másik csoportjával (Illyés Gyulával, Szabó Zoltánnal, Kovács Imrével) szemben ők az alföldi paraszti társadalomfejlődésben benne rejlő lehetőségeket állítják társadalompolitikai elképzeléseik középpontjába. Erdei, Féja és Veres az alföldi paraszti társadalomfejlődésben egyenesen a zsákutcás magyar társadalomfejlődés alapvető

megújításának a lehetőségét is látják. A tanulmány a szerzők társadalom-felfogásának összevetésével azt elemzi, hogy ez az elkötelezett nemzeti radikális politika milyen megalapozhatatlan értéktételezésekhez vezet a társadalom leírásában.

Keywords: national radical policy, history of Hungarian Sociology, populist sociology, bourgeoisie of farmers

Kulcsszavak: nemzeti radikális politika, magyar szociológiai történet, népi szociográfia, parasztpolgárosodás, alföldi társadalomfejlődés

A népi szociográfiák nem előzmények nélküli, a harmincas évek közepére tehető „hőskorszaka”¹ pár év leforgása alatt jelentős művek² sorával hívja fel a figyelmet a paraszti társadalom válságára. Ezek az írások azonban nem csupán a keresztény-nemzeti kurzus felfogása szerint a társadalom alapjának tekintett társadalmi csoport sanyarú helyzetére irányítják a figyelmet, hanem a társadalom megreformálásának programját is megfogalmazzák. Ezek a hol jobban, hol kevésbé kidolgozott elképzelések egységesek abban, hogy mindannyian a jelenbeli helyzet tarthatatlanságára és jelentős társadalmi változások szükségességére mutatnak rá.

Az egyes szerzők megközelítései azonban már eltérnek mind társadalomszemléletükben, mind a reformok szükséges mértékének tekintetében is. Ha nem a társadalomszerkezeti elemzések színvonala,³ hanem a társadalmi reform és politikai beavatkozás kívánatosnak tartott mértéke alapján csoportosítjuk az ehhez a mozgalomhoz tartozó szerzőket, akkor két markánsabb csoportképződés rajzolódik ki. Az egyik csoportba azok a szerzők (Szabó Zoltán, Illyés Gyula, több vonatkozásban Kovács Imre is) sorolódnak, akiknek a parasztságot ábrázoló szociografikus munkássága olyan társadalmi bajokat érzékel, amely felfogásuk szerint a politikai rendszer keretein belül, határozott társadalmi reformokkal orvosolható.⁴ A másik domináns értelmezési keret a paraszti kiszolgáltatottság és válság legfőbb okának az ezeréves társadalomfejlődés sajátosságain túl a két világháború közötti keresztény-nemzeti kurzus parasztellenes politikáját tekinti. Ebből következően az ide sorolható szociográfusok a társadalom átalakításának sokkal radikálisabb programját képviselik és a rendszer politikai határain túlmutató elképzeléseket fogalmaznak meg. Jelen tanulmány azon utóbbi csoportosulást vizsgálja, amely szociografikus munkásságával a magyar parasztságban benne rejlő új társadalmasodásra kívánja irányítani a figyelmet, és amely egy parasztságra alapozott nemzeti radikális politikát kíván életre hívni.

- 1 A népi szociográfiák előzményeiről és a hőskorszak (1936–1938) jellemzőiről lásd részletesebben Némedi (1985) és Borbándi (1983) munkáját.
- 2 Erdei F.: *Futóhomok* (1937a), *Parasztok* (1938); Féja G.: *Viharsarok* ([1937]1938); Illyés Gy.: *Puszták népe* (1936); Kovács I.: *A néma forradalom* (1937); Szabó Z.: *A tardi helyzet* (1936), *Cifra nyomorúság: a Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. (1937); Veres P.: *Az Alföld parasztsága* (1936).
- 3 Ebben a vonatkozásban kétségtelenül Erdei Ferenc és Szabó Zoltán emelkedik ki a népi szociográfusok közül. Mint látni fogjuk, a társadalomtudományos leírás hitelessége helyett sokkal inkább a politikai programok határozzák meg nagyobb súllyal a szociográfusok táborán belüli csoportképződéseket.
- 4 A népi szociográfusok ezen csoportképződéséről lásd részletesebben: Bognár 2009.

A fennálló keresztény-nemzeti kurzussal kiegyezni nem akaró, az ezzel szembenálló nemzeti radikális politika a korszakon belüli következetes képviselése teremt közös platformot Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter között. A szembenállás politikáján és a parasztság társadalmi emancipálásának programján túl a paraszti társadalom hagyományain építkező társadalomfejlődés víziója is összeköti a három szerzőt. A közösséget hármójuk között ezek mellett az is megteremti, hogy a népi szociográfusok másik csoportjával (Illyés Gyulával, Szabó Zoltánnal, Kovács Imrével) szemben ők az alföldi paraszti társadalomfejlődésben benne rejlő lehetőségeket állítják társadalompolitikai elképzeléseik középpontjába: ők azok a szerzők a népi szociográfusok között, akik az alföldi társadalomfejlődés eredményeit emelik ki a dunántúli paraszti társadalmassal szemben. Erdei, Féja és Veres az alföldi paraszti társadalomfejlődésben egyenesen a zsákutcás magyar társadalomfejlődés alapvető megújításának a lehetőségét is látják. Ez hozza magával azt a szociográfusok mozgalmán belüli erőteljesebb csoportszerveződést is, amely Féjával rövidebb ideig tartó, de Veressel hosszabb távon is működő közös elméleti és politikai platformot eredményez.

Erdei és Féja felfogásának összevetésével kezdve, mindenekelőtt a nemzeti radikális program közös képviselése különbözteti meg e két szociográfus elképzelését a rendszer határai által kijelölt társadalmi változást megcélzó reformszárnytól. Mindketten a keresztény-nemzeti kurzus által megjelenített világgal szembeni radikális társadalmi változásokat szeretnék. Egy olyan politika hívei, amely az új társadalmasodást a parasztság vezetésével kívánja megvalósítani. Ők azok, akik a keresztény-nemzeti kurzus „történelmi és társadalmi bűnökkel” terhelt politikáját és a megvalósult konszolidációt egyaránt elutasítják. Ahogy Féja a *Viharsarokban* megfogalmazza, az „elhibázott, eltorzított társadalmi szervezet, merev kasztkba való tagolódás, teljes gazdasági szervezetlenség” (Féja [1937]1938: 13) a jegyei ennek a magát a magyar érdekeket megjelenítőnek gondoló berendezkedésnek. Mindketten egy ezzel szembenálló, most már valójában a parasztságra alapozott társadalmi változás képviselői.⁵

Féja egész irodalmi, közéleti munkássága ebben a mezőben helyezhető el: ezt az elképzelést jeleníti meg az Auróra, majd a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette *Előőr*s, illetve a *Szabadság* című hetilapnál. Ez teszi a húszas évek elején Szabó Dezső tanítványává, és Szabó nemzeti radikalizmusa (Szabó 1991, 2003) viszi a *Bartha Miklós Társaságba*, majd ez ösztönzi arra, hogy a falukutatás mozgalmának egyik első elindítója legyen. Erdeivel együtt ott találjuk a *Válasz* folyóirat rendszeres publikálói között, és természetesen mindketten ott ülnek a népi írók Centrál kávéházi törzsasztalánál. Ez mellett egyaránt képviselik azt a nemzedéki ellenállást is, amely a harmincas évek ifjainak radikális változást akaró politikáját a fennálló rezsimmel kiegyező, megelőző generációkkal szembeállítja.⁶

Ebben az erős Szabó Dezső-i hatásokat mutató felfogásában (éppen a közös elméleti kiindulás miatt is) Erdeivel sok párhuzamot mutató fėjai megközelítésnek legsike-

5 „A mai Magyarország reformja csak egyetlen úton képzelhető el, úgy, hogy szabad utat engedünk az alulról induló terveknek és szándékoknak. A népnek számarányához mért megfelelő szerepet kellene biztosítanunk a községi képviselőtestülettől a parlamentig.” (Féja [1937]1938: 259) Ezt a felfogást képviseli Erdei Ferenc is már az első makói szociográfiák (1932, 1934) időszakától kezdve és ezt fejt ki a népi szociográfiák korszakában keletkezett, *A szabadság politikája* (1978) című írásában is.

6 A népi szociográfusok mozgalmának nemzedéki vonatkozásairól lásd részletesebben: Bognár 2008a, 2009.

rültebb összefoglalója lesz a népi szociográfia mozgalmának egyik leghatásosabb munkája, az alsó Tisza vidék földjét és népét bemutató *Viharsarok* (Féja [1937]1938) című írás. Már a szöveg felütése is ugyanarról az elköteleződésről tudósít, amely Erdeinek az alföldi tanyás mezővárosokról érkező munkáiban (Erdei 1932, 1934, 1935a, 1935b, 1936) is megfogalmazódik: Féja is azonosítja magát a vizsgált térség parasztságának életvilágával, magatartásával. Ez a szerzőt és a parasztságot összekötő habitus a fennálló keresztény-nemzeti kurzusnak, a kapitalista társadalmi rendnek az elutasítását és a forradalmi parasztsággal való sorsközösség vállalását jelenti. A *Viharsarok* az a vidék Féja szerint, „ahol az elmék és a szívek sohasem tudtak belenyugodni a meglévőbe, a megvalósult Magyarországra. Ez a nép mindig készen volt a fölkelésre, hogy újra kezdje életét, mely ezer év óta dermedten állt kísérletek és gyorsan elbukó országos szándékok tüzeiben és ködében. Ha egy-egy szikra arra repült, Tiszántúl mindjárt kigyúlt s égett gyönyörűen, mintha tudott volna egy külön, emberibb magyar életről és egy-kettőre csapatokat állított az úri magyarság, később pedig a feudális-kapitalista hatalmasságok ellen. Nem volt nehéz önmagamra ismernem ebben a népben” (Féja [1937]1938: 5). Itt is megfogalmazódik – miként Kovács Imrénél (1937) és Erdeinél (1938, 1939) is – az ezeréves társadalomfejlődésnek a magyar parasztságtól idegen tartalmainak elutasítása, és egy a parasztságra alapozott, igazi „magyar forradalom” végrehajtásának igénye. Féja hangsúlyozza előrs szerepét, a dolgok valódi tartalmát látó népvézérnek a perspektíváját, aki képes a döntő társadalmi változást véghez vitélére.⁷ Ez a beállítódás mutatkozik meg Erdei magatartásában, Ady és Lenin iránti elkötelezettségében (Erdei 1974) is felszínre kerülő önképében is. Mindketten azt a felfogást képviselik, hogy a döntő társadalmi fordulatot a „szellem független és hősi csapatával” (Féja [1937]1938: 262) lehet elérni.

Féja, a fennálló társadalmi viszonyok ezen radikális elutasításából következően (Erdeihez hasonlóan), felkutatja a kurzussal szembenálló mindazokat a szövetségeseiket, akik tevékenysége egy radikálisan új társadalmi berendezkedés alapjául szolgálhat. Ez a megközelítés vezeti el őt is egy új „történelmi-társadalomtudományi gondolkodás” megalapozásához, amely a „lefolyt húsz esztendő mérgei ellen” (Féja [1937]1938: 8) valós társadalomismerethez vezet. Ez a nyilvánvalóan Szabó Dezső-i kiindulás (1991: 80–118, 149–206, 2003: 362–383, 417–480, 487–505, 510–513, 579–614, 752–782, 839–847) és megfogalmazás Erdeivel tartalmában is azonos következtetésekre sarkallja Félát: olyan szociografikus munkásság mellett foglal állást, amely az Erdei által is nem egyszer kárhozottatott, a kurzus meddőnek tekintett anyaggyűjtésével szemben egy addig nem tapasztalt lényeglátást és kritikai állásfoglalást képvisel. Mindketten úgy látják, hogy ezeknek az immár kritikai szellemmel, de hangsúlyozottan nem a marxista társadalomelmélet beemelésével⁸ megírt szociográfiáknak a célja az ország egészének feltérképezése és alapvető társadalmi változások végrehajtása lesz.

7 Ez az előrsi, népvézéri nézőpont nem csupán Féja önértelmezésében jelenik meg, hanem abban is, hogy a *Viharsarokban* nagy részletességgel taglalja az efféle szerepet vállaló parasztpolitikusok tevékenységét; legyen szó Szántó Kovács János, Áchim András alakjáról, vagy a számtalan, a könyvben szereplő népvézér portréjáról.

8 Erdeinek a marxizmus társadalomelméletéhez fűződő viszonyáról lásd részletesebben a következő munkákat: Bognár 2005a, 2005b, 2005d.

Mindkettőjük számára ennek a társadalomtudományos, vállaltan szociológiai (de a rendszer Dékány-féle szociológiájának tartalmi kritika nélküli elutasítását jelentő) nézőpontnak képviselete egyúttal a századfordulós polgári radikálisok eredményeinek egyfajta beemelését jelenti a szociografikus kutatásba.⁹ A Féjének által megfogalmazott „magyar forradalom” programjából következik azonban, hogy Jásziék Magyarország felfedezésének elképzelésével a közösséget csupán a közös szándék, és nem annak tartalma teremti meg. „A szándék derék volt, a munka hősi, de a magyarság belső térképét csak ködös körvonalakban látták.” (Féja [1937]1938: 7) Ezzel szemben a népiesek által kezdeményezett, szintézisre törekvő kutatás Jásziék „doktrinerségén” felülemelkedve, a „mérőönt mélyen a magyar tengerbe” bocsátva; a „kívülről hozott és túlságosan gyorsan hozott gyógyszerrel” szemben a társadalmi megújulás alapjának gondolt paraszti társadalom feltérképezésére és a parasztság felemelésére vállalkozott.

Féjának a *Viharsarok*ban megfogalmazott társadalmi tablója lényegi jegyeiben Erdei szociografikus elemzéseivel megegyező társadalmi rendet lát. Ezek a megegyezések nem csak a parasztságon kívüli társadalom értelmezésében vannak jelen. Erdeihez hasonlóan¹⁰ Féja is az egész, kasztozba szerveződő felsőtársadalomról mondja ki az ítéletet: az arisztokrácia, a nagytöke, a középrétegek, a nagybirtokosok és a nagygazdák egyaránt képtelenek a jövőt jelentő társadalmi megújulásra. Ezeket a társadalmi csoportokat az önvédelemmel és a vegetációval jellemzi; olyan, ellentétes érdekei mentén széthúzó, de a lényegi változtatást jelentő paraszti alternatívával szembenálló tömbként tekint rájuk, amely alapvetően érdekelt a fennálló, a parasztságot elnyomó hierarchia fenntartásában. Ez az oka annak, hogy Féja is osztja azt a Szabó Dezső-i (1991: 167–182) és Erdei által is képviselt felfogást, miszerint a társadalmi reform nem támaszkodhat a középosztály tagjaira, hiszen ezen csoportok társadalmi helyzetéből és kiváltságából a parasztsággal ellentétes érdekek következnek. Magából ebből a társadalomértelemezésből is következik a radikális nemzeti politika képviselete: ha mindenki ellenérdekelt a parasztság társadalmi emancipálásában, akkor a felsőtársadalom egésze az átalakulás ellensége, s ez esetben csak egy forradalmi, alulról jövő akarat képes a társadalmat a helyesnek tartott fejlődés pályájára vinni.

Féja megközelítésének sok eleme azonban nem csak a szűkebben vett radikálisokkal (Erdeivel, Veressel) mutat párhuzamokat, hanem a népi szociográfusok nagyobb csoportjával is. Abban a többi népi szociográfussal is osztozik, hogy a magyar történelem egyik sajátosságának azt tekinti, hogy még az előremutató reformfolyamatok (például a reformkor, a szabadságharc) idején sem tudtak a nemzeti törekvések a népi törekvésekkel összeolvadni (Kovács 1937). Megegyezés van abban is, hogy ő is úgy látja, hogy a kapitalista gazdálkodás nem enyhítette, hanem inkább fokozta a paraszti kiszolgáltatottságot (Illyés 1933a, 1933b, 1934, 1936); különösen a paraszti társadalom jelentős részét kitevő kisbirtokos, kisbérlettel rendelkező, vagy a napszámba, uradalmi cselédnek szerződött birtoktalan parasztság esetében. Az óriási hitbizományok,

9 A polgári radikálisok eredményeinek beemelésének szándékára Némedi Dénes is rámutat (1978b), még ha ennek jelentőségét a népi szociográfiaiak, különösen Erdei munkássága számára – feltehetően a magyar szociológiatörténeti folytonosság szálait keresve – határozottan túl is hangsúlyozza.

10 Erdei ezen álláspontja a népi szociográfusok korszakában explicit módon a *Márciusi Front* programjában (Gergely et al. 1991: 419) fogalmazódik meg. Később aztán a szárszói beszédben (Erdi 1943b) igyekszik ezt a megközelítést tudományos érvekkel is alátámasztani. (Utóbbi megközelítés értelmezésére lásd: Bognár 2003.)

a magyar birtokrendszer aránytalanságai nála is azon legfőbb társadalmi bűnök okozójaként (Elek et al. 1936; Illyés 1936; Kovács 1937; Szabó 1936, 1937) jelenik meg, amely a kivándorlást és nagy területek elnéptelenedését okozta. A falusi létet száműzetésként megélő, a néptől gögösen elzárkózó, a dzsentri világot másoló falusi középosztály értékelése is megegyezést mutat. Kovács Imre felfogásával (1937) is egybevágha Féjáék (Féja [1937]1938; Erdei 1940) is úgy látják, hogy a nagygazdák esetében az egykor még meglévő paraszti szolidaritás felszámolódban van. Az igazi ellentét náluk is a kollektivitását őrző, a politikai és a társadalmi emancipáció lehetőségétől megfosztott paraszti csoportok és a társadalom egésze között feszül (Féja [1937]1938; Erdei 1938). A parasztság általános helyzetét Féja is azzal a „már nem paraszt-még nem polgár” átmeneti, közties helyzetével írja le, amelyet a világos fejlődési irányok hiánya és a tömegek anarchikus törekvései (például a kaszáskeresztes mozgalom) jellemez.

Már csak a népi szociográfusok kisebb csoportjára jellemző Féja értelmezése a kisgazdák politikai és társadalmi szerepéről. Féja ugyanis a kisgazdákat alkalmatlannak tartja a gazdasági versenyre és egy belőle építkező parasztpolgárosodás elindítására. Úgy látja, ebből az is következik, hogy a kisgazda érdekelt egy védett birtokpolitikában, amelynek következtében a megterhelt földeket felsőtársadalmi kegyként megtarthatja. Ez az egyes összefüggéseiben Németh Lászlónál (1992, 1999) is meglévő értelmezés többségi jegyeiben azonban már csak Erdei felfogásával (1937a, 1940) mutat párhuzamokat. Féja is kialakulatlan történelmi képletnek tekinti a kisgazdák csoportját, aki számára a parasztságtól zömében elzárkózó falusi, mezővárosi értelmiség a példakép, és amely ezért – paraszti gyökereinek tudatos felszámolása miatt – egy torz polgárosodás uszályába kerül. Ez a „félúton megrekedtségnek” lesz a következménye a kisgazdáknak, Féja és Erdei által is negatívan megítélt, felsőtársadalomhoz fűződő viszonya. A kisgazdák a kiegyezés politikáját folytatják, amely a paraszti szolidaritás kiteljesítése helyett „torz, helyi agrárprogramot” eredményez, s amely felfogásuk szerint a társadalom hatalmi helyzetének és ez által a parasztság kiszolgáltatott állapotának fennmaradását eredményezi. „Újításokra képtelen volt, mert nem éltek benne forradalmi erők” (Féja [1937]1938: 7) – mondja ki a verdiktet Féja; ezzel azt az Erdei által is képviselt szemléletet megfogalmazva, mi szerint csak a fennálló hatalmakkal való szembenállás politikája hozhatja el a parasztság társadalmi emancipálását, a „magyar forradalom” megvalósítását.

A kisgazdákkal szemben mindketten az alföldi törpebirtokosságot tekintik a magyar gondolat letéteményesének. Ők azok, aki Féja és Erdei szerint is rendelkeznek az évszázados paraszti forradalmiság jegyeivel, s akiket ez mellett a kulturális emelkedés vágya is jellemez. Őket tartják a „kertkultúra hőseinek”, akik forradalmi habitusuk mellett rendelkeznek a gazdasági újítás, a termelésben megmutatkozó kreativitás tulajdonságával is. Féja és Erdei is úgy tekint erre a társadalmi csoportra, amely – ha kellő társadalompolitikai támogatást kap, és ha a kívánt földreformot végrehajtják – alkalmas lehet arra, hogy az eddig a nagybirtok dominanciájával jellemezhető mezőgazdasági termelés helyett egy, a paraszti kis- és középbirtokra alapozott gazdasági megújulás legfőbb társadalmi bázisa legyen.¹¹

11 Féja ennek a kis- és középparaszti tényezőkre alapozott parasztpolgárosodásnak a lehetőségét látja az orosházi kezdeményezésben, ahol a mezőgazdasági szakiskolai oktatás eredményeinek a termelésbe való bevonásával magasrendű agrárkultúra alakult ki.

A paraszti kisbirtokkultúra külön gazdasági eredményeinek és lehetőségeinek taglalásán túl Féja az egyetlen, aki Erdei mellett (feltehetően éppen Erdei hatására)¹² felfedezi a tanyai gazdasági kultúrában rejlő lehetőségeket. Az orosházi és makói tapasztalatai egyaránt arról győzik meg, hogy az itt kultúrtanyává váló tanya a parasztpolgárosodás legszebb eredményeit hozhatja magával. Az e tekintetben megegyező helyzetértelmezés hasonló társadalmpolitikai elveket eredményez. Mindketten a tanyarendszer javításával, az öntözéssel, a földreformmal, a tanügyi reformmal, a népi szövetkezés előmozdításával és a nagybirtok visszaszorításával a paraszti népesség növekedését lehetővé tevő nemzeti politika mellett vannak.¹³ Ezek a lényeges tartalmi azonosságok avatják a két szerzőt hosszabb ideig olyan szövetségesekké, akik egyaránt az alföldi kisparaszti termelés és társadalmasulás alapján kívánják a parasztpolgárosodást és a társadalom radikális átalakítását. Ez a magyar autenticuságot kizárólag ehhez a paraszti típushoz kötő társadalomvízió – kiindulásából adódóan – érthető ellenérzéssel viseltet minden ezen kívüli társadalomfejlődési iránnyal, különösképpen a parasztságon kívüli társadalmi csoportok törekvéseivel szemben.

A lényegi azonosságok mellett azonban különbségek is felfedezhetők a két szerző felfogásában. Nem túl határozott, de mégiscsak kimutatható eltérés, hogy Erdei nem ragad bele olyan erővel abba az archaizáló parasztmítoszba, amely Féja szemléletének sajátja.¹⁴ Féja a kapitalizmus egészét érintő érületi elutasítása ugyanis az idegenség jegyének érez minden olyan hatást, amely már a kapitalizálódó, polgárosodó viszonyok következtében érik a parasztságot. Nagyon beszédes a kötet végi vallomása: „Jártam érettségizett, sőt: egyetemről visszaszakadt gazdáknál, ám a csupán elemi iskolát végzett gyümölcskertészek lelki világa mélyebb, tisztultabb, kultúrájuk komolyabb, gyökeresebb, mert a magyar agrárlélek, agráréletforma alakult át bennük.” (Féja [1937]1938: 240) Tehát valami ősi múltból, a felsőtársadalom beavatkozásától mentes népléleknek kellene azt az átalakulást levezényelnie, amely a „megrekedt feudális-kapitalista” viszonyok helyett igazi parasztpolgárosodást hozna magával. Noha ezek az elemek Erdeinek az népi szociográfusok mozgalmának idején keletkezett írásaiban is megtalálhatók,¹⁵ de az ő, a polgárosodás igenlésének gyakorlati következményeivel jobban számot vető megközelítése, ha nem is volt képes túljutni ezen a

12 A *Viharsarok* anyaggyűjtése során Féja Makón Erdeiéknél vendégeskedik, és jórészt Erdei részletes elbeszélése alapján tájékozódik a környékről és alakítja ki álláspontját a tanyasi gazdálkodással kapcsolatban.

13 Féja az, aki a *Viharsarok*ban elkezdti társadalmpolitikai javaslatainak mű végi, tételes összefoglalását. Ezt a tárgyalásmódot veszi át Erdei az ezt követő szociográfiáiban, a *Magyar városban* (1939), a *Magyar faluban* (1940) és a *Magyar tanyákban* (1942).

14 Kézenfekvőnek tűnhet, hogy Féja fentebb tárgyalt parasztmítoszt mesterének, Szabó Dezső hatásának tulajdonítsuk. Másrészt azonban Szabó publicisztikái (1991, 2003) túljutottak ezen a régmúltba helyezett parasztmítoszon, és a parasztságra alapozott „magyar forradalma” egyértelműen igényli a polgárosodást, és a parasztság ez irányba történő elmozdítását.

15 „A „lázkodó” Békés nem idegenséget fejezett ki, hanem inkább az eredeti magyar lelket.” (Féja [1937]1938: 180) Féjánál is szereplő gondolata más megfogalmazásban visszaköszön Erdei korábbi, *Futóhomok* című munkájában és a korszak másik nagy szociográfiájának, a *Parasztok* társadalomszemléletében is jelen van. (Erdei társadalomszemléletéről lásd részletesebben: Bognár 2005c, 2006 b.)

parasztmítoszon, az archaikus együvé tartozásnak mégiscsak kisebb súlya van az érvelésében.¹⁶

A paraszti múltnak a jelent strukturáló szerepének megítélésében azonban erőteljesebb az eltérés a két szerző között. Féja több helyütt hangsúlyozza, hogy a paraszti társadalomban egy olyan kollektivitás őrződött meg, amely egy új típusú társadalmi szolidaritás alapja lehet. Noha ez a felfogás Erdeinél (1939) is megjelenik, de ezt a szolidaritást nem kapcsolja egy archaikus, szinte történelem előtti paraszti világ szolidaritásához, miként ez Féja elemzésében megjelenik. Erdei számára a kapitalizálódó, polgárosodó világban egy nemzeti radikális fordulattal végrehajtott társadalmi változás eredményeképpen egy erőteljesebb kulturális, nemzeti identitás bontakozhat ki, mint a jelenbeli, társadalmi válaszfalakkal elválasztott csoportok között (Erdei 1938). Ez a szolidaritás kevésbé igyekszik egy talán soha nem lévő aranykor illúziójával összetartozást teremteni.

A paraszti szolidaritás, egyén és közösség eltérő megítélése mutatkozik meg az egyes paraszti életvilágok értelmezésében is. Erdei nem csupán nagy gazdasági lehetőségeket lát a tanyasi termelésben, hanem az egész parasztpolgárosodás koncepciója ezen a paraszti csoporton alapszik. Miként ezt Erdei számtalan témába vágó szociográfiájában (1934, 1937a, 1939, 1940, 1941, 1942) leírja, az itteni társadalmassulás eredetisége éppen a többségi, falusi társadalmat létrehozó rendi szerkezeten kívül jön létre. Ez pedig nem csak a paraszti autonómiát őrzi meg, hanem egy sok tekintetben a közösséggel is számot vető, bizonyos szövetkezésekre hajlandó, de alapjában véve erősen individuális paraszti közösséget eredményez. Féja perspektívája ezzel szemben azon az Erdei által mindig kárhóztatott hagyományos falusi társadalom egykori szolidaritását állítja a középpontba, amelyet a kapitalizálódó, polgárosodó viszonyok – egyébként Féja által is érzékelt módon – fölszámoltak. Erdei ebben a falusi közösségben a mozdulatlan, megújulásra képtelen paraszti termelést és a társadalmi renyhéséget, Féja azonban ezzel szemben annak az ősi, „örök falunak” kollektív agrárszellemiségét látja, amely mentén egy remélt paraszti társadalmi dominanciának ki kellene alakulnia. Féljénél nincs kidolgozott válasz, hogy ez az archaikus parasztságból építkező megújulás miként következhetne be. Az általa javasolt társadalompolitikai intézkedések ugyan kétségtelenül jelentős mértékben javíthatnák a parasztság helyzetét, de annak az újító kreativitásnak az alapját aligha teremtheti meg, amelyet Féja hangoztat.

Ez az a probléma, amelyet Erdei világosabban lát, és amely miatt (többek között) szociografikus munkássága kiemelkedik a többi szociográfus közül. Erdei a parasztság egyes csoportjait differenciáltabban látó elemzése rámutat arra, hogy a parasztpolgárosodás sikere a parasztság belső, a polgárosodás irányába mutató, vagy azzal ellentétes társadalomfejlődésének is függvénye. Noha végső következtetésében Erdei sem tud megszabadulni a parasztság társadalmi emancipálása, sőt vezető szerepének vágyott elérése érdekében a paraszti életvilág idealizálásától, de felfogása alapvetően mégis a polgárosodás következményeivel való számot vetésen is alapszik. Ez a realitásérzék hiányzik Féja társadalomszemléletéből. Másrészt Erdei rendelkezik azzal a

16 Noha Erdei társadalomtudományos felkészültsége kiemelkedik a népi szociográfusok közül, a paraszti közösség mitizálásán csak a hajnali társadalomszemlélettel felvértezett munkáiban (Erdei 1941, 1942, 1943a) jut túl.

szociológusi felkészültséggel,¹⁷ amely nagyobb védettséget ad az erősen sematikus mítoszgyártással szemben. A tartalmi egybeeséseket erősíti azonban az, hogy Erdeinek ezen szaktudósi erényei legkevésbé a népi szociográfusok mozgalmában töltött időszakban mutatkoznak meg, hanem sokkal inkább a korábban keletkezett, Makó társadalmával foglalkozó írásokban (Erdei 1935a, 1935b, 1936) és az 1940-es évek elejének munkáiban (Erdei 1941, 1942, 1943a) érhető tetten. A népi szociográfusok mozgalma idején keletkezett munkák azonban magukon viselik a paraszttmitizálás jegyeit. Erdei nagyobb felkészültsége ebben a korszakban a politikai akarat dominanciája miatt¹⁸ ilyen módon csupán a mítoszgyártás elméleti kidolgozottságában válik láthatóvá.

Nem véletlen az sem, hogy mindezekkel összefüggésben a két szerzőnek a parasztság vezető szerepét megcélzó, és ezt az alföldi kisparasztság irányításával megvalósító elképzelése hosszú ideig a közös politikai cselekvésben (többek között a *Márciusi Front* megalapításában) is manifesztálódó szorosabb kapcsolatot eredményez. Amikor aztán Féja elméletileg is kevésbé végiggondolt elképzelésének megvalósítását a harmincas évek végén (az egyébként mestere, Szabó Dezső által mindig is vállalhatatlannak tekintett módon) a jobboldalon keresi, akkor megszakad Erdei és Féja közös politikai szerepvállalása. Míg Erdei – híven a Szabó Dezső-i intenciókhoz – a jobb- és baloldaltól egyaránt távolságot mutató Nemzeti Parasztpártban politizál tovább, addig Féja a jobboldali *Magyarország* belső munkatársaként igyekszik a parasztságra alapozott „magyar forradalmat” elősegíteni.

Pár évig tartott Erdei és Féja között a szorosabb politikai együttműködés, míg Erdei és Veres Péter szövetsége majd egy életem át kitartott. Noha Veres és Féja közötti érintkezés jórészt Erdei közvetítő szerepével is összefüggött, és ennek megszűntével a kapcsolat megszakadt, a harmincas évek szociografikus munkáit szemlélve azonban a társadalomszerkezeti elemzés és társadalomfelfogás azonosságai sok olyan közös jegyet mutatnak, amelyek határozottabb szellemi rokonságot jelez Féja és Veres között, mint Erdei megközelítésével. Természetesen e három szerző közötti párhuzamok is számosak. Ők azok a szociográfusok, akik az alföldi társadalomfejlődés alapján képzelik el azokat a döntő társadalmi változásokat, amely a fennálló politikai és társadalmi rend megdöntését, és egy parasztságra alapozott társadalomfejlődést eredményezhet.

Ennek a felfogásnak a lenyomatai Veres munkásságában leginkább a népi szociográfiaiak hőskorszakában könyv alakban publikált,¹⁹ számára országos hírnevet hozó, *Az Alföld parasztsága* (1936) című munkájában jelenik meg. Hasonlóan Fájához és Erde-

17 Jól mutatja a két szerző közötti felkészültségbeli különbségekből adódó eltérést a protestáns-katolikus szembenállás tárgyalása. Féja – talán Erdei *Futóhomok* című munkájától sem függetlenül – ugyanazt az értékelést adja, mint Erdei: ő is a protestantizmus mélyebb magyarságát, a kulturális igények képviselőt érzékeli. Ő is leírja (Gyoma és Endrőd kapcsán) az igényes, de egykézű protestáns, és az igénytelen, és sok gyereket vállaló katolikusok közötti különbséget. Erdeivel szemben azonban ezekből nem tud egy olyan átfogóbb értelmezést adni, amely az eltérő cselekvésstratégiákat szociológiailag, társadalomtörténetileg magyarázná.

18 Erdei az 1937-es keletkezésű, *A szabadság politikája* című írásában a népi író feladatát abban látja, hogy „segítse elő egy olyan politikai mozgalom keletkezését és erősödését, amely a szabadság megépítését célozza” (Erdei 1978: 19), illetve itt fogalmazza meg azt is, hogy a “szabadság megépítéséhez politikai út vezet” (Erdei 1978: 17).

19 Veres Péter munkájának két fejezete már 1934-ben megjelenik a *Válasz* folyóiratban. Ez a publikáció ismerteti meg őt Illyéssel, Fájával, Erdeivel és Kováccsal.

ihez, Veres is a fennálló viszonyok kárhóztatása mellett a társadalomtudományos megközelítés fontosságát hangsúlyozza. Ez nála sem jelent szigorú értelemben vett szaktudományos érvelést, hanem egy olyan kritikai, közírói „társadalomtudományos-ságot”, amely a tények közlésén túl, azok célzatos csoportosításával a társadalmi bűnökre, és a parasztság altársadalmi, méltatlan helyzetére hívja fel a figyelmet. Szabó Dezső nagy hatású verdiktjét (2003: 417–480) változtatás nélkül fölmondva, Veres is egységesen elítélő értelmezést ad a parasztságon kívüli társadalmi csoportokról. Számára a kapitalizmus, különösen a „sváb és zsidó kapitalizmus”, a „szláv szentimentalizmus”, a magyar úri rend és a polgárság egyaránt idegen, a magyarságot kifejező parasztságtól lényegileg különböző alakulatként jelenik meg.

Erdei fejtegetéseitől sem esik távol, de elsősorban Féja és Veres értelmezése között teremt kapcsolatot a paraszti kollektivitás kérdésének parasztmítoszba hajló tárgyalása. Mint láttuk Fájánál, Veres Péter is a parasztságban megtestesülő ősi kollektivitást tekinti ennek a csoportnak a legfőbb jegyének. Veres számára sem kérdéses, hogy ez az ősi kollektivitás nem csupán önmagában való érték, hanem a magyarság csoport sajátos jegyeinek a kifejeződése is: mindazon tulajdonságok megtestesítője, amely a magyarságot kijelöli. Mindkét szerző azon az állásponton van, hogy a magyarság ezen ősi, archaikus lényegiségét minden azóta jövő társadalmi változás veszélyezteti. Különösen a kapitalizmusban fedezik fel a már csak kizárólag csak a parasztság által őrzött magyarságot veszélyeztető társadalmi rendet. Úgy látják, hogy a magyarországi kapitalizmusnak idegensége, nem a magyar társadalomfejlődésből képződő szerveslensége élesen szemben áll a magyar néplélek sajátosságaival.²⁰

Féja és Veres megközelítését nem csak a kollektivitás tartalmáról szóló azonos felfogás kapcsolja össze, hanem ezen szemlélet kidolgozottsága is. Miként Fájánál sem találtunk felelet az archaikus néplélek valódi tartalmáról, ilyen Veres Péter fejtegetéseiben sem fordul elő. Különösképpen pedig komoly kísérletről sem lehet beszélni, amely ennek a népléleknek a történetiségét elemezni, értelmezni próbálná. Felettébb homályos fejtegetésekben jelenik meg Veresnek a polgárosodáshoz fűződő viszonya is. Különösen azok a gondolatmenetek problematikusak, amelyek ezen ősi jegyeknek a modernitás viszonyai közötti érvényesüléséről szólnak. Tehát Veres Péternél is azt az érületi parasztmítizálást lehet találni,²¹ amely Féja megközelítésének is sajátja volt. Ugyan Erdei kiindulásában és végkövetkeztetésében is jelen van a parasztság mítikus ábrázolása, ez nála azonban olyan társadalomtudományosabb, történeti elemzésekre is vállalkozó megközelítésben fogalmazódik meg, amely többek között éppen ezen történelmietlen, az „örök falu” képét használó értelmezéssel szemben definiálódik.

Nem is a társadalomtudományosság egyaránt meglévő igénye (és nagyon különböző színvonalon művelése) teremt közös pontokat Erdei és Veres szociografikus mun-

20 A magyarországi kapitalizmusnak idegensége miatti elutasítása jellemző Erdei felfogására is. Ez az értelmezés jelenik meg a népi szociográfia hőskorszakának munkájában (Erdi 1937a), vagy akár a szárszói beszédben (Erdi 1943b) is.

21 Jól mutatja Veres elszánt, de a tudományosságtól felettébb távol álló közírói habitusát, ahogyan *Az Alföld parasztságának* második kiadása elé biggyesztett előszóban (Veres 1939a) reagál az eddigi bírálóakra. Ezek az észrevételek éppen Veres lendületesen kifejtett, de tisztázásra szoruló parasztfogalmát szeretnék pontosítani. Veres válaszában minden tartalmi reakció nélkül egyszerűen a „belülről átélt hitellességre” hivatkozik, mint olyan évrre, amely fejtegetései igazságát megalapozná.

kassága között. (Talán nincs is még két olyan szerző a népi szociográfia hőskorszakának legnagyobb hatású szerzői – Erdei, Féja, Illyés, Kovács, Szabó – között, akik tudományos felkészültsége ilyen távolságban lenne egymástól.) A közösséget azok az Erdei és Veres által is képviselt, megfellebbezhetetlen értékaxiómák teremtik meg, amelyet Erdei nagyobb tudományos tehetséggel és szakismerettel, Veres pedig helyenként felettebb homályos gondolamenetekben, viszont ritka közírói elszántsággal és meggyőző erővel képvisel. Ezek az Erdei társadalm szerkezeti elemzéseinek értelmezéséből (Bognár 2006b) már ismert axiómák azok, amelyeknek - kisebb hangsúlybeli különbségek mellett - közírói megismétlését végzi el Veres *Az Alföld parasztsága*, és az ezt követő részint szociografikus, részint közírói, publicisztikai munkáiban (1939b, 1940, 1942). Lévén mindkettőjüket a politikai cselekvés akarata, és nem a társadalomtudományos érvényesség motiválja elsősorban, ezek az értékazonosságok a népi szociográfia mozgalmának legerősebb szövetségét alakítják ki a két szerző között.

Noha ezekhez az értékaxiómákhoz Erdeinél tudományosabb gondolatmenetek kapcsolódnak, de a népi szociográfia hőskorszakában keletkezett írások esetében mindkét szerző társadalm szerkezeti elemzése levezethető az autentikus magyar forradalmat megjelenítő, ősi, magyar kollektivitás szellemisége iránti, minden empirián felülhelyezkedő elköteleződésből. Ez az oka annak, hogy ez a megtapasztalhatatlan ősi magyarság szellemében fogant munkák – ebből a perspektívából nézve – jogosan hivatkozhatnak arra a „belülről átélt hitelességre” (Veres 1939a: 5), amely *Az Alföld parasztsága* felütésében ugyanúgy megtalálható, mint Erdei pár évvel későbbi, *Parasztok* (1938) című írásában. Mindketten úgy látják, hogy ennek a paraszti autenticitásnak csak és kizárólag az alföldi parasztság lehet a letéteményese. Ami Erdeinél egy szakszerűbb érvelés kevésbé harsány megfogalmazásában, vagy sokszor csak a társadalm szerkezeti leírásokból impliciten következő, de világosan képviselt elképzelésében fogalmazódik meg a pályakezdéstől az egész korszak végéig, az Veresnél sokszor minden bizonyítás nélkül kinyilatkoztatott álláspont. „Nemcsak a tiszántúli és nemcsak az alföldi parasztokban, de az ország más vidékeinek a parasztjaiban is csak az az igazi ősi paraszti és mondhatjuk, az az igazi magyar, amely még nem polgárosult, tehát mélyrétegében népünk, fajtánk legősibb és legigazibb jellegképét látom.” (Veres 1939a: 5)²² Egyaránt megfogalmazódik részükről ennek az ősi, magyar jegynek az egyéb társadalmi csoportoktól nem befolyásolt jellege, és mindketten érvelnek ezen paraszti tömbnek a magyar szerves fejlődéstől idegen polgári hatásoktól való mentessége mellett.²³

Az alföldi parasztban kifejeződő magyar autentikusság társadalmi eredete mellett érveik is hasonló felfogást tükröznek. Mindketten képviselik azt a nézetet, hogy minden külső hatás, nem egyszerűen a végképp szervetlennek minősített kapitalizmus, hanem a parasztságon kívüli összes társadalmi csoport, különösképpen a nemesi, úri

22 Lényegében ugyanezt ismétli meg – szintén kinyilatkoztatásszerűen – Veres Péter *Az Alföld parasztsága* egy másik szövegrészén: „Az alföldi parasztság és egyes dunántúli és felvidéki népszigetek ma a magyar faj legtisztább képviselője.” (Veres [1936]1939: 19)

23 Ahogy Veres fogalmaz *Az Alföld parasztságában*: „az alföldi parasztság és a fölötté uralkodó réteg annyira idegen volt egymástól, hogy mindig úgy éltek egymás mellett, mint két hátával összefordított kenyér” (Veres [1936]1939: 22. – kiemelés az eredetiben). Erdeinél ugyanez a gondolatmenet leghatározottabban a *Magyar városban* (1939) jelenik meg.

társadalom hatása is a magyarság ősi jegyei ellen hatnak. Ebből az okfejtésből Erdei és Veres is azt a következtetést vonja le, hogy az évszázados, felülről a parasztságra oktrojált hatások következtében csak azok a paraszti csoportok őrizhették meg az ősi, autentikus magyarság jegyeit, amelyek ezektől az érintkezésektől jórészt mentesek voltak. Ez a logika utasítja el mindazokat a paraszti mezőgazdasági kultúrákat, amelyek álláspontjuk szerint nem szervesen a hazai táji, népi adottságokból fejlődtek ki, hanem egy „kapkodó és nyugatutánzó” szándékból. Ez a szemlélet diszkvalifikálja Veres Péter és Erdei számára is a dunántúli paraszti társadalomfejlődést, és az Alföld területének mindazon paraszti társadalmassulásait, ahol a rendiség szabályos falusi társadalmakat létrehozott.

Az „igazi magyarságot” Veres azon „ridegparasztsága”, illetve Erdei azon alföldi tanyás mezővárosi parasztsága képviseli, amelynek többsége sohasem volt jobbágy, hanem a török időben minden felsőtársadalmi kultúrától befolyásolatlanul alakította ki sajátos termelési rendjét, illetve őrizte meg a távoli régmúltba nyúló ősi magyarságát. Az értékaxiómák azonosságán túl csak másodlagos jelentőségű, hogy Veres meg sem kísérel társadalomtörténeti magyarázatot adni az ősi magyarság és a rideg parasztság közötti történeti kontinuitásra, míg Erdei a kettős szállásrendszer amúgy nehezen védhető teóriáját felhasználva, immár társadalomtudományosan is igazolni igyekszik értékvonatkozását (Erdei 1939).

Jórészt látszólagos az ellentét a két szerző között abban, hogy Veres parasztmítosza erőteljesen polgárosodás ellenes, míg Erdei a parasztpolgárosodás legfőbb ideológusa a népi szociográfusok körében.²⁴ A kettőjük által képviselt szemlélet azonban magától értetődően ellenséges a Magyarországon megvalósult felemás polgárosodással szemben. Ilyen módon nincs eltérés a két szerző között a tekintetben, hogy ezt a fajta polgárosodást semmiképpen sem tekintik kívánatos alternatívának, a lehetséges társadalmi mobilitás csatornájának a parasztság számára. A közös álláspont azonban nem csupán ennek a polgárosodásnak, hanem a nyugat-európai társadalomfejlődés által kínált polgárosodásnak az elutasításában is megmutatkozik. Mindketten az ősi magyar jegyeket kifejező „rideg parasztságban”, illetve az alföldi tanyás mezővárosok parasztpolgáraiban egy olyan társadalmi berendezkedés alapjait látják meg, amely túl lép Nyugat és Kelet által kínált társadalomfejlődésen. Amikor Erdei polgárosodásnak nevezi a parasztság társadalmi emancipálódásának, sőt domináns helyzetbe kerülésének útját, akkor ezen elsősorban civilizálódást ért,²⁵ nem egy társadalmi berendezkedésre történik utalás. Ez a felfogás pedig Veres értelmezésétől sem idegen, noha nála teljesen kidolgozatlanok a parasztságra alapozott radikális politikai vízió társadalomtörténeti, társadalomtudományos vonatkozásai.

24 A népi szociográfusoknak a polgárosodáshoz fűződő viszonyáról lásd részletesebben: Némédi 1978a.

25 Visszaemlékezésében maga Bibó István is ekképpen értelmezi Erdei Ferenc polgárosodás fogalmát: „Erdei Ferenc első pillanattól kezdve olyan szembenállást tanúsított azzal az úri világgal, amely a csökevényes polgársággal egymáshoz asszimilálódott, hogy ebben az értelemben polgári álláspontról nála nem lehet beszélni. Az ő számára a „polgárosodás” elsősorban ugyanabban a fogalomkörben jelent meg, mint a tanyakérdésben a „város javaival való élés”. ... Abban a „polgárosodás”-fogalomban, amit ő használt, teljesen és egyértelműen a citoyen, az egyenlő emberi méltósággal rendelkező szabad polgár gondolata volt benne... Természetesen benne volt az ő „polgárosodás”-fogalmában a szabadság javaival és a mindennemű kultúrértékekkel való élés és a teljes emberi méltóság mellett a gazdálkodás modern, racionális fogalmazása is, ami nála egy átfogó fogalom volt.” (Huszár 2005: 49–50)

Közös az álláspont a két szerző között a paraszti demokrácia megítélésében is. Veres Péter és Erdei Ferenc is a rendi társadalom struktúráján kívüli alföldi paraszti társadalmassulás spontán módon, az érintettek önszerveződése által létrejövő viszonyrendszerét tekinti etalonnak az új társadalomfejlődés szempontjából is. A dolog kidolgozottságában ugyan van eltérés közöttük, de ennek a „parasztdemokráciának” az idealizálása Veres és Erdei elemzésének is sajátja.²⁶ Mindkét szerzőnél ennek a romlatlannak tekintett paraszti közösségnek fontos jegye a felsőtársadalom harcos elutasítása. Veres Péter és Erdei is az mellett érvel, hogy a parasztdemokratikus ősi kollektívizmusa egy olyan harcos attitűdben manifesztálódik, amelyet legfőképpen ezen paraszti közösségek protestantizmusa jelenít meg. Mindkét szerző a protestantizmusban az évszázadokon keresztül megbújó ősi magyar ellenállásnak a felszínre kerülést látja. Egyaránt azt a felfogást képviselik – ebben Kovács Imrével (1937) is rokon módon –, hogy a reformáció jelentősége nem a vallási üzenet tartalmában, hanem a szembenállás, a nemesi Magyarország elutasításában mutatkozik meg. Tartalmilag teljes mértékben megegyező módon²⁷ érvelnek a magyar parasztság eredendően vallástalan, vagy pogány hite mellett, a kereszténység jelentőségének teljes elutasítását képviselve. A katolicizmusban teljesen azonos módon a nép szájalomassá, szolgálalkívvelésének eszközét látják. Veres ugyan megengedőbb az alföldi katolikusokkal szemben,²⁸ mint Erdei volt a *Futóhomok*ban (1937a), de amikor Erdei későbbi írásai-
ban (1940, 1941, 1943b, 1976) fellazítja erős katolikus ellenességét, akkor is mindketten megőrzik az ősi magyarság reformátussága melletti állásfoglalásukat, de társadalmelemzésükben már nem tekintik a felekezeti hovatartozást döntő szempontnak.

Határozott párhuzamokat mutat a két szerzőnek a paraszti kultúráról, a társas érintkezésről, a paraszti társadalom törvényeiről szóló leírása. Itt azonban már nem csupán Veres és Erdei közötti párhuzam szemet szűrő, hanem az, hogy ennek a magyar autenticitást kifejező közösségnek a jegyei felettébb erősen hasonlítanak Tönnies (2004) közösség-felfogásához. Közismert, hogy Tönnies leírása nem aprólékos antropológiai vizsgálatok eredményeképpen született meg, hanem a századforduló európai közvéleményének meglehetősen sztereotipikus elképzelését tartalmazza az egykori (hangsúlyozottan nem magyar, vagy közép-európai) archaikus közösségekről. Akár ebből a párhuzamból, de magának a két szerzőnek a paraszti életvilágról szóló sztereotipikus leírásból is látszik, hogy Veres és Erdei értelmezése nem a magyarság lényegét kifejező, minden felsőtársadalmi érintkezéstől függetlenül, saját önfejlődése által létrejövő alföldi parasztság differenciált elemzését adja, hanem egy olyan sablonos parasztképet, amely ezen közösség sajátos jegyei helyett inkább egy mitikus közösség szépségét ábrázolhatja. Ha ráadásul figyelembe vesszük, hogy ez a leírás két szerző közül először a közíró Veresnél jelenik meg, és majd csak évekkel később a

26 Erdeinek a kérdésről legrészletesebben kibontott értelmezésének, a *Magyar városnak* (1939) fentebb jelzett, Erdei koncepciójából következő idealizációjáról lásd részletesebben: Bognár 2005e.

27 A vallásosság kérdésében és az egész paraszti kultúra, életvilág leírásában (még sablonosságukban is) teljes mértékben megegyezik a két szerző összefoglaló munkája, Veresnek *Az Alföld parasztsága* és Erdeinek a *Parasztok* című írása.

28 Veres Péter az alföldi rideg parasztság egységes lelkületének védelme érdekében azzal érvel, hogy az itteni katolikusok nem is igazi katolikusok, hanem a protestánsokhoz hasonlóan az ősi magyarság vallástalan képviselői.

szociológus Erdeinél,²⁹ akkor a hatás iránya többféle következtetést is indikál. Egyrészt újra megmutatkozik, hogy Erdei minden tudományos iskolázottsága, felkészültsége mennyire másodlagossá válik, ha rácsatlakozhat egy olyan tudományosnak nagyon kevésbé nevezhető szemléletre, amely eredeti értékaxiómáinak megfelelő tartalmakat képvisel. Másrészt újra felszínre kerül, hogy Erdei tudományos kvalitásai mögött egy olyan mítoszgyártás szándéka fogalmazódik meg, amely egész szociografikus működésének tudományos érvényességét alapvetően kérdőjelezi meg.

Az eddig tárgyalt tartalmi párhuzamok mellett ez a mítoszgyártás is közös jegye Veres és Erdei társadalomszemléletének. Ez a társadalomszerkezeti elemzés hangsúlyosan megjelenő eleme az, amely kevésbé koncentrálna az empirikusan megfigyelhetőnek tekintett társadalmi állapot leírására (ami például Szabó Zoltán szociografikus tevékenységének egyik vezérfonala volt), hanem azt igyekszik ábrázolni, hogy milyen társadalmulás lenne kívánatos a magyarság lényegével azonosított alföldi parasztság számára. Korábban elemeztem már (Bognár 2004, 2005a, 2005b, 2005c, 2005d, 2005e, 2006a), hogy Erdei milyen idealizációkat, a történelmi idő milyen sajátos kezelését vetette be nem egyszer, hogy az alföldi tanyás mezőváros különlegesen demokratikus társadalmulását, kiemelkedő terméseredményeit, és a kettős szállásrendszeren alapuló, az egész európai társadalomfejlődést meghaladni képes társadalmulás érényeit bemutathassa az olvasónak, és meggyőzze egy erre alapozott nemzeti radikális társadalompolitika szükségességéről. Ugyanez jelenik meg Veres Péternél is. Ő is látja a „megbomlott és megzavarodott” parasztság válságos helyzetét, de a rideg parasztság talán sohasem volt, mindenesetre egy távoli múltba vesző autonómiája, parasztdemokráciája számára is megmutatja a kivezető utat. Hasonlóképpen, mint Erdeinél, aki az alföldi tanyás mezővárosok egykor valóban kettős szállásrendszerű, de azóta már jórészt felszámolódott termelésstruktúrájára és társadalmulására igyekszik a jelent meghaladó új demokrácia gondolatát felfűzni. E lényegi párhuzamok mellett másodlagos jelentőségű, hogy az immár az alföldi társadalmuláson alapuló új berendezkedés kollektivitásának kérdésében van eltérés a két szerző között.

A jelentős párhuzamok mellett azonban számottevő az eltérés a politikai szándéknak, illetve a megfellebbezhetetlen értékaxióma képviselésének szövegbeli kifejtésében. Veres közírói, tudományos érvényességre nem apelláló megközelítése paraszti identitásának vállaltan egyszerű, közvetlen megfogalmazásában is megmutatkozik. Így a személyes benyomások, Veres szavait idézve, a „belülről átélt hitelesség” és a vágyak önfeledt felszínre hozatala erősíti a mondandó hitelét. Ezért írhatja minden skrupulus nélkül *Az Alföld parasztságát* érő, a reális társadalomszerkezeti elemzést számon kérő bírálóakra a kötet második kiadásának előszavában a következőket: „Más bírálók szerint nem a parasztság társadalomrajzát, hanem a parasztság apológiáját írtam meg. Nem a valóságot, nem azt, hogy milyen az alföldi paraszt, hanem azt,

29 Az átvétel többi tartalmi jegye helyett csak egy rendkívül jellemző példát emelnék ki. Veres *Az Alföld parasztságában* a magyarság lényegét kifejező alföldi rideg parasztság paraszti demokráciájának taglalásakor az itteni paraszti társas ösztönöknek már a rómaiak Fórumában is kifejeződő előzményére utal (Veres [1936]1939: 54). Erdei ezt az értelmezést átveszi, majd ebből „társadalomtudományos” igazságot kíván gyártani, amikor a Magyar városban arról értekezik, hogy a magyaroknál is meglévő római előzmény mennyire különbözik a germán közösség szerveződési formáktól! (A megmosolyogtató történelmi párhuzam mellett világosan látszik Erdeinek ebben az értelmezésében is kétségtelenül megmutató, ugyan történelmi okfejtésében meglehetősen felületes érven alapuló németellenessége.)

hogy én milyennek szeretném. [Kiemelés az eredetiben.] Van benne valami. Én tényleg azt szeretem legjobban a parasztfajtámban, amit kihangsúlyoztam. Éspedig azért, mert ebben a legigazabban emberi.” (Veres [1936]1939a: 6) Ilyen feltárulkozásra Erdei tudományos érvényességre is számot tartó perspektívája nem vetemedhet. Végso soron azonban ugyanezek a Veres által kimondott, de Erdei által is képviselt, de csak ritkán explicitté tett értékek és mitológiák mentén szerveződik szociografikus munkássága. Erdei minden forradalmiságán túl azonban mindig mérlegeli a harcias kijelentések lehetséges következményeit, és ettől többnyire tartózkodik is megfogalmazásaiban; részint taktikai elemek miatt (a baloldallal kötetendő potenciális szövetség lehetőségét nem akarja kockáztatni), részint a társadalomtudományos okfejtésnek a „belülről átértelt hitelességet” némileg kordában tartó jegyei miatt.

Ez a magatartás alakítja ki Erdei álláspontját Veres Péter fajiság-felfogásával kapcsolatban is. Noha maga kevés írásától eltekintve (Erdi 1940) többnyire elkerüli a magyar baloldalt nyilvánvalóan irritáló fogalom használatát, a harmincas évek közepén a *Szocializmus* hasábjain folytatott vita kapcsán Fejtőkkel szemben egyértelműen Veres védelmére kel. Miközben írásával (Erdi 1937b) a társadalomtudományos objektivitás képviselőjeként igyekszik közelíteni a vitázó felek álláspontját, és maga a távolságot tartó szaktudós pozíciójából nyilatkozik meg, egyértelműen a faji szocializmust hirdető, és a szerinte alapvetően félreértett Veres álláspontja mellett csatlakozik le. Ez mellett maga is megfogalmazza a baloldali nézőpont bírálatát, amennyiben kiemeli, hogy az nem képes a faji tényezők társadalmi determinizmusokat kialakító szerepét figyelembe venni társadalomszerkezeti elemzése során. Erdei szociografikus munkásságában ezen túl pedig Vereshez hasonlóan elutasítja a különböző származású polgári elemek mellett a hazai némettség és szlávtság által kínált társadalomfejlődést, amelyek szerinte egyaránt a magyar jegyek felszámolásához vezetnének.³⁰

Ennek a Szabó Dezső-i hatásból (1991: 96–118, 2003: 156–166, 417–480) is levezethető nyilvános elköteleződésnek másik folyamánya a zsidóság megítélésének a kérdése. Ha itt most nem is térhetek ki részletesen Erdei azon politikai antiszemitizmusára, amely a szaktudósi érvelés alól időnként felsejlik, és ami politikai szerepvállalásánál egyértelműen felszínre tör, a *Magyar falu* (Erdi 1940) szociográfiájában,³¹ vagy a *Márctsi Front* Erdei által jegyzett passzusában jól dokumentált. Ennek hatására bizonyosan nem vetekedhet Veres ez irányú kijelentéseivel,³² de nagyobb társadalomtörténeti megalapozottsággal jelen van Erdei fejtegetéseiben. Ez a Veressel sok ponton érintkező társadalomszemlélet újragondolására és meghaladására kínál esélyt Erdei számára Hajnal történelemfelfogásával és társadalomelméletével való

30 Ez az ellenérzés mutatkozik meg a *Futóhomok*, a *Parasztok*, a *Magyar város* és a *Magyar falu* megközelítésében is.

31 A politikai antiszemitizmusnak a *Magyar falu* gondolatmenetében megjelenő tartalmaira lásd részletesebben: Bognár 2006a.

32 Veres antiszemitizmusának egyik leggyakrabban idézett példája a *Szocializmus, nacionalizmus* kötetben szerepel: „Németek és magyarok között, ha mesterséges politikai ellenszenv van is, ez nem terjed ki a nemi ösztönökre. Ha megszeretik egymást, minden különösebb faji gátlás nélkül egyesülnek. Ellenben ugyanezek a népek, még ha ideológiai befolyás nem is lép közbe, a zsidóval szemben biológiai ellenszenvet éreznek. Ne értsük félre, nem csupán fiziológiai ellenszenvet! Lehet a zsidó tisztább, finomabb, sőt szebb, még sem kell a vérnek és az izlésnek.” (Veres 1939b: 178) (Ez a megfogalmazás egy évvel az előtt jelenik meg, hogy Erdei a *Magyar falu* című munkájában megírja a magyarországi zsidóság alapvető idegenséget a magyar társadalomfejlődés és kultúra értékeitől.)

megismerkedése. Az immár a népi szociográfia korszakának lezárulta után keletkezett írások (Erdei 1941, 1942, 1943) hajnali társadalomszemlélete teremti majd meg egy, a faji mítoszon túllépő, sokkal hitelesebb társadalomfelfogás alapjait.

IRODALOM

- Bognár B. (2003): Erdei útkeresései. A hajnali társadalomszemlélettől a szocializmus felé. In K. Horváth Zs.–Lugosi A.–Sohajda F. szerk.: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest: Hermész Kör–Osiris, 587–610.
- Bognár B. (2004): „A merészség a koncepcióban.” Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára A magyar paraszttársadalom című művében. *Korall*, 15–16(május): 226–247.
- Bognár B. (2005a): Egy parasztpolitikus szociológiája. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1931–1938). *Valóság*, 1: 48–73.
- Bognár B. (2005b): A parasztpolgárosodás dilemmái. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1939–1941). *Valóság*, 3: 42–63.
- Bognár B. (2005c): Egy szintézis kísérlete. Erdei Ferenc *Parasztok* címu művének társadalomszemléletéről. *Társadalomkutatás*, 1: 171–192.
- Bognár B. (2005d): Tudomány és politika vonzásában. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1942–1944). *Valóság*, 7: 53–77.
- Bognár B. (2005e): A harmadik út és a mezővárosi társadalomfejlődés. Erdei Ferenc városszociológiai összegzéséről. *Szociológiai Szemle*, 2: 40–56.
- Bognár B. (2006a): A nemzeti radikális politika és a társadalomtudományos érvelés kettősége Erdei Ferenc faluszociográfiájában. *AETAS* 1. 47–62.
- Bognár B. (2006b): Életmű a tanyás mezővárosi társadalmasodás igézetében. Erdei Ferenc társadalomszerkezeti elemzéseinek sajátosságairól. *Társadalomkutatás*, 24(3): 432–448.
- Bognár B. (2008a): A paraszti perspektíva a két világháború között. Erdei Ferenc munkásságának tudásszociológiai összefüggései. *Valóság*, 9: 42–52.
- Bognár B. (2008b): Erdei Ferenc szociológiája a két világháború közötti tudományos és közéleti diskurzus tükrében. *Valóság*, 12: 78–88.
- Bognár B. (2009): A paraszti válság és a harmadik utas válaszok. Erdei Ferenc, Illyés Gyula és Szabó Zoltán a népi szociográfusok mozgalmában. *Korall*, 36(július): 142–160.
- Borbándi Gy. (1983): *A magyar népi mozgalom*. A harmadik nemzedék. New York: Püski.
- Elek P.–Gunda B.–Hirschler Z.–Kerényi Gy.–Kovács I. (1936): *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*. Budapest: OMF MÉM.
- Erdei F. (1932): A makói tanyarendszer. *Népünk és Nyelvünk*, 4–6. füzet: 81–91; 7–10. füzet: 140–148, 11–12. füzet: 193–198.
- Erdei F. (1934): *A makói parasztság társadalomrajza*. Makó: Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó.
- Erdei F. (1935a): Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. *Népünk és Nyelvünk*, 7–12: 244–252.
- Erdei F. (1935b): Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában. *Magyarságtudomány*, 1: 43–49.
- Erdei F. (1936): A mezővárosi társadalom. Makó társadalmi szerkezete. *Válasz*, 9: 371–378.
- Erdei F. (1937a): *Futóhomok. A Duna-Tisza köz földje és népe*. Budapest: Athenaeum.
- Erdei Ferenc (1937b): A nép. *Várospolitikai Szemle*, Makó(augusztus 22): 1–2.
- Erdei F. (1938): *Parasztok*. Budapest: Athenaeum.
- Erdei F. (1939): *Magyar város*. Budapest: Athenaeum.
- Erdei F. (1940): *Magyar falu*. Budapest: Athenaeum.

- Erdei F. (1941): *A magyar paraszttársadalom*. Budapest: Franklin Társulat.
- Erdei F. (1942): *Magyar tanyák*. Budapest: Athenaeum.
- Erdei F. (1943a): A paraszti társadalom. In Bartucz Lajos szerk.: *A magyar nép. (A művelődés könyvtára 9.)* Budapest: Singer és Wolfner, 114–135.
- Erdei F. (1943b): A magyar társadalom. In *Szárszó. Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest: Magyar Élet Kiadása, 12–36.
- Erdei F. (1974): Rádióbeszélgetés Huszár Tiborral – Lenin agrárpolitikájáról, Adyról és Bartókról – 1970. január 16. In Erdei F.: *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei. Válogatás*. Budapest: Gondolat, 560–568.
- Erdei Ferenc (1976): A magyar társadalom a két háború között. I–II. *Valóság*, 4: 23–53, ill. 5: 36–58.
- Erdei F. (1978): A szabadág politikája. In Erdei F.: *Művekkel élő társadalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 16–19.
- Féja G. ([1937]1938): *Viharsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe*. Budapest: Athenaeum Nyomda és Kiadó Rt.
- Gergely J.–Glatz F.–Pölöskei F. szerk. (1991): *Magyarországi pártprogramok 1919–1941*. Budapest: Kossuth.
- Huszár T. (2005): *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest: Corvina.
- Illyés Gy. (1933a): Pusztulás. Úti jegyzetek. *Nyugat*, 17–18.
- Illyés Gy. (1933b): A magyarság pusztulása. *Nyugat*, 20.
- Illyés Gy. (1934): Magyarok megmentése. *Nyugat*, 8(április 16.): 411–424.
- Illyés Gy. (1936): *Puszták népe*. Budapest.
- Kovács I. (1937): *A néma forradalom*. Budapest: Cserépfalvi.
- Némédi D. (1978a): A “polgárosodás” a népi szociográfiában. *Szociológia*, 3: 415–434.
- Némédi D. (1978b): A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében. *Szociológia*, 4: 511–525.
- Némédi D. (1985): *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest: Gondolat.
- Németh L. (1992): *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I–II*. Budapest: Püski.
- Németh L. (1999): *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III–IV*. Budapest: Püski.
- Szabó D. (1991): *Az egész látóhatár I–II. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, iratok*. Budapest: Püski.
- Szabó D. (2003): *Egyenes úton I–II. Tanulmányok és jegyzetek*. Budapest: Püski.
- Szabó D. ([1936]1991): Toborzó. In Szabó D.: *Az egész látóhatár. I*. Budapest: Püski, 80–95.
- Szabó D. ([1934]1991): Karácsonyi levél. In Szabó D.: *Az egész látóhatár. I*. Budapest: Püski, 96–118.
- Szabó D. ([1935]1991): Magyarország helye Európában. In Szabó D.: *Az egész látóhatár. I*. Budapest: Püski, 149–166.
- Szabó D. ([1935]1991): A magyar középosztály megteremtése. In Szabó D.: *Az egész látóhatár. I*. Budapest: Püski, 167–182.
- Szabó D. ([1923]1991): A magyar paraszt. In Szabó D.: *Az egész látóhatár. I*. Budapest: Püski, 182–200.
- Szabó D. ([1936]1991): A magyar paraszt és a magyar kultúra. In Szabó D.: *Az egész látóhatár. I*. Budapest: Püski, 201–206.
- Szabó D. ([1916]2003): Az individualizmus csődje. In Szabó D.: *Az egész látóhatár. I*. Budapest: Püski, 156–166.
- Szabó D. ([1929]2003): Az út – előre. A belső válság megoldása felé. In Szabó D.: *Egyenes úton I*. Budapest: Püski, 362–377.

- Szabó D. ([1928]2003): Ha az alsóbb társadalmi rétegek tudatára ébrednek... In Szabó D.: *Egyenes úton I.* Budapest: Püski, 377–383.
- Szabó D. ([1923]2003): Új magyar ideológia felé. In Szabó D.: *Egyenes úton I.* Budapest: Püski, 417–480.
- Szabó D. ([1923]2003): Levél az ifjúsághoz. In Szabó D.: *Egyenes úton II.* Budapest: Püski, 487–505.
- Szabó D. ([1921]2003): A magyar ifjúság. In Szabó D.: *Egyenes úton II.* Budapest: Püski, 510–513.
- Szabó D. ([1937]2003): Virrasztó Koppány. In Szabó D.: *Egyenes úton II.* Budapest: Püski, 579–614.
- Szabó D. ([1936]2003): A mai magyar politikai horizont In Szabó D.: *Egyenes úton II.* Budapest: Püski, 752–782.
- Szabó D. ([1927]2003): Koppány. In Szabó D.: *Egyenes úton II.* Budapest: Püski, 839–847.
- Szabó Z. (1936): *A tardi helyzet.* Budapest: Cserépfalvi.
- Szabó Z. (1937): *Cifra nyomorúság: a Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe.* Budapest: Cserépfalvi.
- Tönnies, F. (2004): *Közösség és társadalom.* Budapest: Gondolat.
- Veres P. (1936): *Az Alföld parasztsága.* Budapest: Oravetz István Könyvkiadó Vállalata.
- Veres P. ([1936]1939a): Megjegyzések a második kiadáshoz. In Veres P.: *Az Alföld parasztsága.* Budapest: Magyar Élet Kiadása, 5–6.
- Veres P. (1939b): *Szocializmus, nacionalizmus.* Budapest: MEFHOSZ.
- Veres P. (1940): *Mit ér az ember, ha magyar? Levelek egy parasztfiúhoz.* Budapest: Magyar Élet Kiadása.
- Veres P. (1942): *Népiség és szocializmus.* Budapest: Magyar Élet Kiadása.

MÚHELY

KONTRAPRODUKTIVITÁS A FEJLESZTÉSPOLITIKÁBAN? A KIEMELT PROJEKTEK EMPIRIKUS VIZSGÁLATA*

BALOGH Péter

PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézet
H-1093 Budapest, Közraktár utca 4-6.; e-mail: augurbp@freemail.hu

Abstract: The aim of this paper is to examine the priority projects of the Hungarian development policy, which are specific as the support of these kind of projects depends on governmental decision. We try to answer what kind of effect this development intervention has on regional inequalities. After embedding the issue theoretically, presenting the complex database compiled from multiple sources, and the variables, we try to explore what kind of factors influence the success, support of the priority projects. We apply logistic regression procedure in the course of data analysis. The results of the research suggest that priority projects do not reduce regional inequalities.

Összefoglaló: Jelen munka célja a magyarországi fejlesztéspolitika kiemelt projektjeinek vizsgálata, melyek sajátossága, hogy támogatásukról a kormány dönt. Arra a kérdésre próbálunk választ keresni, hogy milyen hatással van ezen fejlesztési beavatkozás a területi egyenlőtlenségekre. Az elméleti beágyazást, a több forrásból összeállított komplex adatbázis, és a változók bemutatását követően annak feltárására vállalkozunk, hogy milyen tényezők befolyásolják a projektek sikerességét, azaz támogatottságát. Az adatelemzés során logisztikus regressziós eljárást alkalmazunk. A kutatás eredményei arra engednek következtetni, hogy a kiemelt projektek nem csökkentik a területi egyenlőtlenségeket.

Keywords: development policy, priority projects, regional inequalities

Kulcsszavak: fejlesztéspolitika, kiemelt projektek, területi egyenlőtlenségek

* A kutatás megtervezéséhez és a dolgozat véglegesítéséhez nyújtott tanácsait és segítségét hálásan köszönjük Lengyel Györgynek, Moksony Ferencnek és Szántó Zoltánnak, valamint a *Szociológiai Szemle* névtelen bírálóinak.

BEVEZETÉS ÉS TÉMAFELVETÉS

Kutatásunk keretében a magyarországi fejlesztéspolitika intézményrendszerének vizsgálatával és annak hatásaival foglalkozunk; kérdésfelvetésünk arra irányul, hogy miként lehetséges a fejlesztéspolitikai beavatkozásokat értelmezni és azok mennyire tekinthetők sikeresnek, azaz elérik-e deklarált céljukat.

Jelen munka keretében az Új Magyarország Fejlesztési Tervben központi helyet elfoglaló ún. *kiemelt projektek* tudományos igényű vizsgálatára teszünk kísérletet. A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség közlése szerint „*egy kiemelt projekt azért kiemelt, mert olyan országosan vagy regionálisan fontos fejlesztést tartalmaz, amely más pályázati keretbe méreténél vagy egyediségénél fogva nem fér bele*” (K.D. 2007). A kiemelt projektek sajátossága, hogy nem pályázati úton, hanem egyedi elbírálás alapján születik döntés finanszírozásukról. A projektekre a fejlesztéspolitikai intézményrendszer megfelelő szereplőinek kell javaslatot tenniük: regionális fejlesztési tanácsoknak, miniszteri jóváhagyással a szaktárcáknak, vagy a Nemzeti Fejlesztési Ügynökségnek. A beérkező projektjavaslatokat előértékelés keretében két szakértő bírálja, majd a projektek fejlesztési területenként külön zsűri elé kerülnek, melyben helyet kap minden, az adott fejlesztési területtel kapcsolatosan relevánsan állást foglalni képes szereplő. A zsűri döntése négyféle lehet:

1. a projektet támogatásra javasolja a kormánynak,
2. támogatja a beruházás-tervet, de továbbfejlesztésre javasolja,
3. a projektet pályázati úton támogathatónak minősíti,
4. a beadott formában nem támogatja (K.D. 2007).

ELMÉLETI KERETEK FELVÁZOLÁSA RÖVIDEN

A választott téma vizsgálatakor szemléletmódunkat meghatározza egyrészt M. Olson, aki szerint a modern állami beavatkozások, s így – meglátásunk szerint – a fejlesztéspolitika is olyan törekvéseknek tekinthetők, melyek keretében „*a fejlett országok kormányzatai nemzeti össztermékük egyre nagyobb hányadát fordítják externáliáknak vagy kollektív javaknak tekintett dolgok előállítására*” (Olson 1997: 208). Pontosabban az államok megfelelő intézményrendszer működtetése révén arra törekuszenek, hogy elkerüljék az A. Hirschman által „*közrossznak*” nevezett állapot kialakulását, ami abból adódik, hogy az egyének saját egyéni érdekeiket szem előtt tartva kivonulnak a számukra nem elfogadható minőségű szolgáltatást nyújtó szervezetekből, azonban a szervezet teljesítménye nem javul, hanem éppenséggel tovább romlik, és a szervezet tagjai távozásukat követően sem válnak közömbössé a szervezet tevékenységével szemben (Hirschman 1995: 106).

Fontosnak tartjuk továbbá a fejlesztéspolitikai beavatkozások értelmezésekor J. Elster koncepcióját, aki rámutatott, hogy az egyénekből álló intézmények esetében akkor beszélhetünk közös intézményi akaratról illetve (köz)érdekről, ha az intézményt diktatórikusan működtetik. Amennyiben ez nem teljesül, és az intézmény demokratikus elvek szerint működik, a közös érdek illetve akarat kimunkálása az eltérő érdekű egyének – illetve szervezetek, csoportok – miatt problematikus lehet, mely probléma megoldásában gyakran a többségi szavazás sem segít (Elster 1997: 157–159). Ezt a

kollektív döntési helyzetet *szavazási paradoxonnak* is nevezik (Bod 2006: 39; Tóth 1991: 155), s a fejlesztéspolitika szempontjából arra irányíthatja figyelmünket, hogy vajon milyen mechanizmus révén történik meg a fejlesztési prioritások meghatározása, ki és hogyan dönti el, hogy mibe ruházzon be az állam (például a területfejlesztés vonatkozásában pólustípusú fejlesztés avagy kohéziós felzárkóztatás?).

Végül ehhez kapcsolódóan lényegesnek érezzük G. Tullock koncepciójának felidézését, aki szerint az ún. nem privát negatív externáliák közé tartoznak azok az esetek, amikor *a kormány tesz olyat, ami hátrányosan érint egyes csoportokat*. Érdekes módon azonban – Tullock szerint – az ilyen helyzetek éppen akkor állnak elő, amikor *a kormányok igyekeznek megszüntetni egyes externáliákat, és ekkor újabb externáliákat teremtenek* (Tullock 2005: 20). Az ilyen extern hatások esetében például egy állami intézkedés egy kisebbségre nézve járhat negatív hatásokkal, vagy az adott kormány területi fennhatóságán kívüliekre ró terheket (Tullock 2005: 14).

A dolgozat egy fontos és empirikusan kevésbé feltárt téma vizsgálatát tűzi ki célul, a fenti elméleti-koncepcionális szemléletmódot alkalmazva. Munkánk során az elemzésbe bevonjuk azokat az *intézményi minősítéseket* is, amiket a fejlesztéspolitikai döntésekkor figyelembe vesznek, ily módon egyfajta intézményelvű szemléletmódot próbálunk érvényesíteni. Az elemzés során arról kívánunk képet alkotni, hogy miként épül fel a kiemelt projektek rendszere, a döntési mechanizmus hogyan ragadható meg. Szociológusként azonban meggyőződéssel osztjuk azt a véleményt, hogy a társadalmi jelenségek vizsgálatakor az egyenlőtlenségek, illetve azok reprodukciójának vizsgálata kiemelt figyelmet kell fordítani.

MÓDSZERTAN

Adatbázis ismertetése

Az elemzés alapjául szolgáló adatbázis saját szerkesztés, mely a kiemelt projektek néhány főbb jellemzőjét tartalmazza. Az adatbázis összeállításához a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség honlapján (www.nfu.hu) elhelyezett információforrásokat használtuk.¹ Az ezen a helyen található, 2008. július 17-i dátummal ellátott Microsoft Excel formátumban rendelkezésre bocsátott adatbázis összesen 1 031 db kiemelt projektjavaslattal kapcsolatban tartalmazza az alábbi információkat (sorrendben): a projekt típusa (továbbfejlesztésre javasolt, avagy új projekt), hogy mely fordulóhoz tartozik a projekt, a projekt leírása, a projekt mely régióban, megyében található, illetve mely településhez köthető, a pályázó által igényelt összeg (mely a végleges szerződésben változhat), a projekt mely operatív programból (lenne) támogatható, s végül a projekt státusa a kormánydöntés alapján. Az elemzés során a fenti információk felhasználásával, továbbá egyéb információforrások bevonásával kialakított változók révén igyekszünk képet alkotni arról, hogy mi befolyásolja egy kiemelt projektjavaslat sikerességét. További információforrások, amik beépítésre kerülnek az adatbázisba:

1 Itt a honlap külön menüpontja tartalmazza a kiemelt projektekkel kapcsolatos híreket, az adminisztratív (a pályázás mikéntjével kapcsolatos), illetve a tájékoztató információkat.

1. az intézményesített területi elmaradottságról az alábbi jogi dokumentum felhasználásával igyekszünk képet alkotni: a területfejlesztés kedvezményezett térségeinek jegyzékéről szóló 64/2004-es (IV. 15.) kormányrendelet.² Ez az intézményes szabályozás a területfejlesztési szempontból kedvezményezett statisztikai vonzáskörzetek között három csoportot állapít meg az *elmaradottság okai alapján* tipizálva:

1.1 *társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott térségek* (melyek esetében a területfejlesztési támogatások és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről szóló 24/2001. (IV. 20.) OGY határozat 3. számú mellékletében meghatározott mutatórendszer alapján kialakított komplex mutató az országos átlaggal azonos vagy attól elmarad);

1.2 *ipari szerkezetátalakítás térségei* (mely területek esetében az iparban foglalkoztatottak aránya 1990-ben meghaladta az országos átlag másfélszeresét, továbbá az iparban foglalkoztatottak arányának csökkenése 1990–1999 között, valamint a munkanélküliség 1999. december 20-án az országos átlagot meghaladta);

1.3 *vidékfejlesztési térségek* (ahol a terület népességének kevesebb, mint 50 százaléka él 120 fő/km²-nél magasabb népsűrűségű településen, az 1990. évi népszámlálásakor az országos vidéki átlagot meghaladó volt a mezőgazdasági foglalkoztatottság aránya, az országos átlag alatt van az egy főre jutó személyi jövedelemadó alap, továbbá a munkanélküliség 1999. december 20-án az országos átlagot meghaladta).

A rendeletben az *elmaradottság mértéke szempontjából* megkülönböztetnek *leghátrányosabb helyzetű* (a térségek komplex mutatója nem éri el Budapest komplex mutatójának 60 százalékát), illetve *hátrányosabb helyzetű* (azon kedvezményezett kistérségek, melyek nem tartoznak a leghátrányosabb helyzetű kistérségek közé) kistérségeket.

A fenti kormányrendelet által megteremtett besorolás-rendszer használata lehetőséget biztosít arra, hogy sajátos, intézményi nézőpontot (is) alkalmazzunk, mivel az elemzés során nem oly módon járunk el, hogy beemeljük az egyes pályázó területi egységek (jelen esetben megyék vagy régiók) gazdasági (például egy főre jutó GDP, munkanélküliségi arány, regisztrált vállalkozások száma) illetve társadalmi-demográfiai (például idősök aránya, iskolázottság mértéke) mutatóit. A területi egyenlőtlenségek megragadására a *már meglévő kategóriarendszert használjuk*: az elmaradottság fenti, rendeleti szinten formalizált, szabályozott kategóriarendszerét. Meggyőződésünk ugyanis, hogy termékeny megközelítése a vizsgált problémának egy olyan szemléletmód, mely éppen azon *intézményesített distinkciókat* használja fel, amit a gyakorlati területfejlesztési politika állít fel illetve alkalmaz.

2. Az elemzés során arról is képet kívánunk alkotni, hogy miként épül fel az a *hatalmi-politikai mező*, melyben a (terület)fejlesztés(i) eszköz- és intézményrendszer – köztük a kiemelt projektek mint speciális támogatási forma – működik. Ennek érdekében további információforrásként használjuk fel és építjük be az adatbázisba az Országos Választási Iroda honlapján a magyarországi, 2006. október 1-jén tartott önkormányzati választások eredményeivel kapcsolatosan közzétett adatokat³. A megyei

2 A kormányrendelet hozzáférhető az Interneten, például itt: <http://www.nfu.hu/doc>.

3 Elérhető: http://www.valasztas.hu/onkval2006/hu/10/10_0.html. Az Országos Választási Iroda megyék szerinti bontásban (plusz főváros) külön weblapokon teszi hozzáférhetővé, hogy egy-egy megyében, illetve a fővárosban miként alakultak az erőviszonyok az adott megyei/fővárosi önkormányzatban szét-

adatokat összegyűjtöttük, összegeztük, s – a következőkben ismertetésre kerülő formában – beemeltük a kiemelt projektekről szóló adatbázisunkba. A választások eredményeit bemutató adatok lehetővé tették, hogy olyan összegzéseket készítsünk, mint például hogy a 2006. őszi megalakuló megyei közgyűlésekben és a fővárosban található összes mandátumból hány darabot szerzett meg összesítve az MSZP-SZDSZ pártszövetség, mennyit a többi parlamenti párt (FIDESZ, KDNP, MDF),⁴ hogy ezek relatív gyakoriságát meghatározzuk (a mandátumoknak hány százalékát szerezték meg az adott formációk által indított jelöltek),⁵ illetve hogy az egymáshoz viszonyított szavazati arányok miként alakulnak.

A hatalmi erőter vizsgálatát az alábbiak miatt tartjuk fontosnak. A társadalom- illetve fejlesztéspolitikai eszközök alkalmazása elkerülhetetlenül beleilleszkedik a mindenkor politikai-hatalmi erőterbe. Ez közhely, azonban jelen téma szempontjából különös fontosságra tehet szert, ha figyelembe vesszük a tényt, hogy a kiemelt projektek támogatásáról a kormány (nem pedig a parlament vagy valamilyen szakértői testület) dönt (K.D. 2007).⁶ Ez a tény legalábbis azt a kérdést felveti, hogy a kiemelt projektek – mint olyan támogatási források, melyek keretében *eseti elbírálás alapján rendkívül fontos és költséges beruházások támogathatók* – színtereivé válhatnak-e bármiféle, a hatalmi-politikai mezőben birtokolt erőforrások alapján strukturálódó harcnak, egyenlőtlenségi rendszer kialakulásának. Másképpen megfogalmazva: a különféle politikai összetételű önkormányzatokból érkező kiemelt projektjavaslatok sikerességét befolyásolja-e ezen hatalmi dimenzióban betöltött szerep.⁷ Ehhez vegyük számításba azt a további jellemzőt is, hogy kiemelt projekteket a regionális fejlesztési

osztható mandátumok vonatkozásában: mennyi szavazati jogot szereztek az egyes pártok által (gyakran közösen) indított jelöltek, illetve a pártpolitikai szférától független szervezetek által indított jelöltek.

- 4 A pártok által közösen bejuttatott jelöltek összegzett mutatóinak használatát egyrészt az tette szükségessé, hogy meglehetősen gyakori volt, hogy egy-egy jelöltet eleve több párt támogatott, s a statisztikában is úgy jelent meg, hogy pl. MSZP-SZDSZ részéről mandátumot szereztek száma ... fő. Természetesen voltak olyan megyék, ahol külön jelölteket indított – az előbbi példánál maradva – az MSZP és az SZDSZ, de éppen az előbbieken jelzett gyakori közös jelöltállítás miatt ezen mandátumokat is csak összegezve lehetett bevonni az elemzésbe az egységesség érdekében. Másrészt pedig a vizsgált téma szempontjából sem az bír elsődleges fontossággal, hogy az egyes parlamenti pártok külön-külön mennyi mandátumot szereztek a megyei illetve fővárosi közgyűlésekben, hanem hogy együttesen az eltérő – vagy eltérőnek tekinthető – oldalt képviselő pártok csoportjai között milyenek az erőviszonyok.
- 5 Ebben az esetben a százalékos arányok összege nem feltétlenül minden megyei önkormányzat esetében adta ki a 100 százalékot, mivel a megyei közgyűlésben nem csak parlamenti pártok által indított jelöltek szereztek mandátumot. Utóbbiak jelenléte azonban a legtöbb megyei önkormányzatnál nem számottevő. Jelen munka keretében ezért közvetlenül nem is vontuk be a vizsgálatba a civil szféra esetleges erejét, kizárólag a politikai erőter befolyásoló hatásának megragadására törekszünk.
- 6 A cikk címe: *A Kormány döntött az Új Magyarország Fejlesztési Terv akcióterveiről.* (Kiemelés a *Szerzőtől.*) Szakértői értékelés készül a kiemelt projektekről (2 db), illetve szakértői bizottságok megvitatják a hasonló területet érintő beruházás-tervezeteket, s a kormány ezeket figyelembe véve dönt.
- 7 Természetesen annak tudományos vizsgálatára, hogy érvényesül-e akár valamiféle kontraszelektív, akár pedig valamilyen szavazatcserén alapuló alkumechanizmus a kiemelt projektek elosztása kapcsán, ez az adatbázis nem tartalmaz elegendő információt. Hiszen ennek eldöntésére – egy olyan elképzelt szituációban például, melynek során az RFT szavazóbizottsága elé kerül egy projekt-javaslat, és döntenek róla, hogy mehet-e tovább, vagyis kezdeményezi-e az RFT a tervezett beruházás kiemelt projektként való nevesítését – legalábbis a szavazásbeli eloszlásokat szükséges volna ismerni. Későbbi munka során ennek esettanulmány-jellegű feltárása cél lehet – jelen munka keretei között azonban nem az. Itt most csupán a mikroszintű mechanizmusok révén előálló marosintű eloszlás összehasonlítása lehetséges.

tanácsok, miniszteri jóváhagyással a szaktárcák, vagy a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség javasolhat (K.D. 2007).

Kezdjük az utóbbival, s haladjunk sorrendben visszafelé: a Nemzeti Fejlesztési „...ügynökséget a Nemzeti Fejlesztési Hivatalból és a Nemzeti Fejlesztési Terv végrehajtását irányító szervezetekből hozta létre a kormány azért, hogy egy hatékonyabb és átláthatóbb intézményrendszer segítse az európai uniós támogatások eredményes felhasználását”⁸

A minisztériumokat illetve az élükön álló minisztereket a kormány hozza létre illetve jelöli ki.

A regionális fejlesztési tanácsok (RFT) létrehozását és működését a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény módosításáról szóló 1999. évi XCII. Törvény (továbbiakban TTT 1999.) szabályozza. Ezen dokumentum elemzése alapján (lásd: *Függelék: F1*) megfogalmazható, hogy a RFT sem tekinthető teljesen hatalmi viszonyoktól mentesnek.

Változók és alkalmazott statisztikai eljárások ismertetése

A kutatás keretében azt vizsgáljuk, hogy milyen tényezők és milyen irányban befolyásolják azt, hogy egy kiemelt projekt javaslatot támogat a kormány (függő változó: Y), avagy sem. A magyarázó változók (X...) között szerepeltetünk a regionális elhelyezkedésre illetve a területi elmaradottságra, a támogatási összegre, illetve a politikai erőforrásokra utaló mutatókat (a változók bemutatását lásd: *Függelék F2*).

Az adatelemzés során az alábbi összefüggések tesztelését végezzük el logisztikus regressziós modellek⁹ lefuttatásával (rövidítések: F.V.: függő változó, M.V.: magyarázó változó, K.V.: kontroll változó):

1. táblázat Az elemzések során tesztelt modellek

F.V.		M.V.		K.V.
Y	←	X _{regio}		-
Y	←	X _{KM}		-
Y	←	X _{orsz}		-
Y	←	X _{tam}		-
Y	←	X _{elm}		-
Y	←	X _{korm}		-
Y	←	X _{ell}		-
Y	←	X _{korm}	+	X _{ell}
Y	←	X _{ell sz}		-

8 A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség honlapján található tájékoztatás. Forrás: <http://www.nfu.hu/ugynokseg>.

9 A logisztikus regresszió használata egyszerre teszi lehetővé azon kettős cél megvalósítását, hogy a lineáris regressziós eljárás előnyeit – a változók közötti kapcsolat egy mutatóban való kifejezhetősége, egyértelműsége (Moksony 2006: 54) – megtartva magyarázzunk kategoriális (dichotóm) független változókat, melyek értéke 0 vagy 1, s melyekre a magyarázó változó révén adott becslések sem léphetik át ezen határokat. Utóbbi feltétel a lineáris regressziós eljárás esetében gyakran nem teljesül (Moksony 2003: 210).

Y	←	$X_{\text{korm.sz}}$	-
Y	←	$X_{\text{ell.sz}}$	-
Y	←	$X_{\text{korm.sz}}$	+ X_{ell}
Y	←	$X_{\text{ell.sz}}$	+ X_{korm}

Emellett esetlegesen a változók közötti összefüggések megragadására használunk korrelációs számítást, egyszempontos varianciaanalízist az átlagok összehasonlítására, illetve az esélyt mint szemléletes mutatószámot (Moksony 2006: 216).

Mivel jelen kutatás során nem kerül sor mintavételre, lévén hogy a felhasznált adatbázis tartalmazza a populáció (a magyarországi kiemelt projektek) összes elemét, az elemzés során nem vizsgáljuk a statisztikai eljárások által kapott eredményekhez, mutatókhoz kapcsolódó szignifikancia teszteket. A változók bemutatásakor már jelzett kieső, hiányos információk következtében előálló esetleges elemszám-csökkenés miatt az adott összefüggés vizsgálatához rendelkezésre álló konkrét elemszámot azonban minden esetben feltüntetjük.

ELEMZÉSEK

Regionális különbségek

Elsőként azt vizsgáljuk meg, hogy az ország egyes régióiban milyen arányban találhatóunk sikeres illetve sikertelen kiemelt projektjavaslatokat. Összesen 914 megfigyelési egység esetében áll rendelkezésre a kérdéses változókban értékelhető információ (a változók bemutatásánál jeleztük, hogy 117 projekt nem került a zsűri elé).

1. táblázat A támogatási esély regionális különbségei

		Státusz (kormánydöntés)		Összesen	Annak az esélye, hogy egy projekt támogatott lesz adott régióban
		Nem támogatott	Támogatott (tám. + tov. fejl.)		
Régió	Dél-Alföld	100	37	137	0,37
	Dél-Dunántúl	41	16	57	0,39
	Észak-Alföld	85	56	141	0,66
	Észak-Magyarország	50	44	94	0,88
	Közép-Dunántúl	55	48	103	0,87
	Közép-Magyarország	51	96	147	1,88
	Nyugat-Dunántúl	40	73	113	1,83
	Országos	17	105	122	6,18
Összesen		439	475	914	(1,08)

Az 1. táblázatban feltüntetett cella-gyakoriságok összevetése mellett, helyett talán érdemes a táblázat utolsó oszlopában kiszámított mutatószámot szemügyre venni,

mely annak az esélyét mutatja, hogy adott régióban (illetve kategóriában) egy projekt sikeres lesz.

A nyers eloszlásra számított esély (1,08) lényegében nem jelez különbségeket: a teljes populációban tulajdonképpen ugyanakkora az esélye annak, hogy találunk egy támogatott projektet. Az egyes területi egységeket vizsgálva azonban lényeges eltérések figyelhetők meg: dél-alföldi és a dél-dunántúli régiókban beadott projektek esetében 0,37–0,39-szer kisebb az esélye annak, hogy egy projekt támogatott lesz, míg a közép-magyarországi régióban beadott projektek esetében a mutató a legmagasabb: 1,88-szoros. A legkiemelkedőbb támogatottsági sikeresség azonban az országos projekteknel tapasztalható – itt a beadott projektek 86%-a támogatott, és 6,18-szor nagyobb az esélye annak, hogy egy projektet támogat a kormány.

Jelentős különbség tapasztalható tehát annak szempontjából, hogy egy-egy projekt az ország mely régiójából került beadásra. Az esélyek szemügyre vételét követően vizsgáljuk meg a relatíve legsikeresebb projekt-beadó régió illetve projekt-típus támogatottsági hajlandóságát immár a logisztikus regresszió használatával. A központi régióból beadott projektek az összes többi, (valamely) régióból beadott projektekhez képest két és félszer nagyobb eséllyel kerülnek támogatásra (N=792). A nem központi régióból beadott¹⁰ projektjavaslatok pedig átlagosan 0,739-szer kisebb eséllyel lesznek sikeresek (2. táblázat első sor).

2. táblázat A támogatási esély területi különbségei

		B	Standard hiba	P	B egyíthető antilogaritmus
Központi régióbeli projekt (N=792)	v_kozp	0,936	0,191	0,000	2,549
	konstans	-0,303	0,08	0,000	0,739
Országos projekt (N=914)	v_orosz	1,952	0,271	0,000	7,045
	konstans	-0,132	0,071	0,065	0,877

Az országos hatókörű beruházások megvalósítását célzó projektjavaslatokat az összes többi, „csupán” egy-egy adott régióhoz kapcsolható projekthez viszonyítva óriási eltérés tapasztalható ismét (N=914). Ha országos projekt kerül beadásra, a projekt támogatottsága hétszeresre nő; a regionálisan kötődő beruházások esetében pedig átlagosan 12,3 százalékkal kisebb a sikeresség esélye (2. táblázat második sor). Ez valószínűleg részben azzal is magyarázható, hogy az országos projektek keretében olyan nagymérvű és átfogó fejlesztéseket céloznak, melyek valóban nélkülözhetetlenek Magyarországon intézményi és/vagy infrastrukturális fejlődése szempontjából.

Különbségek az igényelt támogatási összegben

A kiemelt projektek egyik lényeges eleme a beruházás megvalósításához igényelt támogatási összeg.¹¹ A támogatási összeg nagyságának hatását elsőként nem a nyers

10 Az országos projektek ebben az esetben nem kerülnek bele az elemzett projektek körébe; hiányzó adatként kezeljük őket.

összegek szerint vizsgáljuk, hanem egy – a teljes populációban mért átlag alapján létrehozott – mutató segítségével, mely azt méri, hogy egy konkrét projekt esetében igényelt támogatási összeg mekkora része (százalékos formában kifejezve) az átlagosan igényelt támogatási összegnek.¹² Az eredmények alapján úgy látszik, az igényelt támogatás mértéke nem befolyásolja azt, hogy egy projektet támogat-e a kormány, hiszen a magyarázó változó esélyhányadosa 1 (1,00028; a konstans esélyhányadosa: 1,052).

Azonban vizsgáljuk meg figyelmesebben ezt a mutatót: legalacsonyabb értéke 0 százalék, maximuma 6224,11 százalék, átlaga 100 százalék (szórás: 310,31) – vagyis az esély antilogaritmusának 1-nyi értéke itt azt jelenti, hogy ha az igényelt támogatás mértéke 0 százalékról 1 százalékra nő, a projektek sikeressége átlagosan 1-szeresre nő. A támogatottság mértékét arányosító változó azonban 0 és 6224 között vesz fel értékeket, így joggal feltételezhető, hogy a magyarázó változó 1 egységnyi változása kevésbé érzékelhető hatással jár. Próbáljuk valamelyest érzékelhetőbbé és megragadhatóbbá tenni a hatást: vegyük a mutató egy-század részét (proporcio), s így futtassuk le újra az eljárást – ekkor a változó értékei kissé összébbtömörülnek: a mintában átlagosan igényelt támogatási összeget kérő projektek esetében a mutató 100-ról 1-re csökken. Az esély azonban ekkor is csak 1,028-ra változik (a konstans esélyhányadosa: 1,052). Ezen változó használata révén tehát nem mutathatók ki lényeges eltérések.

Vizsgáljuk meg azonban egy másik, az előbbi analógiájára alábbiképpen létrehozott mutató szerint az összefüggést:

$$\frac{\text{Igényelt támogatási összeg}}{\text{Maximális támogatási összeg}} \times 100 = X$$

Itt azt számítjuk ki tehát, hogy a mintában igényelt legnagyobb igényelt támogatási összegnek mekkora része (százalékban) az adott projekt esetében igényelt támogatási összeg. Az esély antilogaritmususa ekkor sem mutat azonban lényeges eltérést: a magyarázó változó esetében: 1,018; konstans esetében: 1,052).

Természetesen azonban még itt is számolnunk kell azzal, hogy a százalékos értékek túlságosan szétaprózzák a lépésközoeket, ezért képezzük itt is a mutató egy-század részét (proporcio) az előbbiekkal azonosan ('v_tam_visz_max_per100'). Ekkor meglepő eredményre jutunk: a projektek támogattságának esélye 5,7-szer nagyobb abban az esetben, ha a minimális (0) támogatottsági arányról a maximális (1=100%) támogatási arány felé mozdulunk el (3. táblázat felső sora).

Az igényelt támogatási összegnek a projekt sikerességére gyakorolt hatását azonban további módokon is vizsgálhatjuk. Természetesen elemezhetjük egyrészt a nyers támogatási összegeket is – ekkor azonban ismét fokozott figyelmet kell fordítani arra, hogy a változó értékészlete meglehetősen széles: 0 és 261814700000 Ft között változik. Csökkentsük a változó értékeinek szóródását oly módon, hogy 10 milliárd Ft-ban

11 Erre vonatkozóan irányszámok állnak rendelkezésre a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség által közzétett adatokban (a végleges támogatási szerződésben változhatnak). Lásd változók bemutatása: *Függelék F2*.

12 Lásd részletesen kifejtve a változók bemutatásánál: *Függelék F2*.

adjuk meg az igényelt támogatási összegeket – ekkor a változó maximális értéke 26,18 (tízmilliárd Ft).

A logisztikus regressziót elvégezve ebben az esetben is pozitív összefüggést tapasztalunk – vagyis az igényelt támogatási összeg növekedése növeli a sikerességet. Egész pontosan: ha 10 milliárd forinttal nő az igényelt támogatás összege, 6,9 százalékkal nő annak az esélye, hogy a projekt támogatott lesz.

Végezetül – amennyiben hajlandóak vagyunk feláldozni a numerikus mérési szintű magyarázó változót – természetesen sikeresen szerepeltethetjük az elemzésben az átlagosan igényelt támogatási összeget dichotóm változó formájában ('tam_atlag_0_1'). Ekkor a projekteket két csoportba soroljuk az alábbiak szerint:

- (0) az igényelt támogatási összeg \leq az átlagosan igényelt összeg (4206458991,10 Ft)
- (1) az igényelt támogatási összeg $>$ az átlagosan igényelt összeg (4206458991,10 Ft)

Ezen kétértékű csoportosító változót mint magyarázó változót szerepeltetve a logisztikus regresszió eljárásban azt tapasztaljuk, hogy az átlagosnál nagyobb támogatási összeget igénylő projektek 28,7%-kal kisebb eséllyel kerülnek támogatásra (3. táblázat alsó sor).

3. táblázat A támogatási összeg hatása a támogatási esélyre

(N=914)		B	Standard hiba	P	B együttható anti-logaritmus
Az igényelt támogatás mekkora része a maximumnak	v_tam_visz_max_per100	1,744	1,506	0,247	5,718
	konstans	0,051	0,07	0,47	1,052
Az igényelt támogatás átlagos vagy átlag feletti	tam_atlag_0_1	-0,339	0,169	0,045	0,713
	konstans	0,144	0,074	0,051	1,155

Az igényelt támogatási összeg előzőekben kimutatott ellentmondásos hatásának összefoglalása illetve tisztázása érdekében tekintsük az alábbi táblázatot, mely a sorokban feltüntetett magyarázó változók hatását (logisztikus regresszió esélyhányadosának antilogaritmus) mutatja az oszlopokban feltüntetett változók szerint képzett almintákra kiszámítva (4. táblázat).

A 4. táblázat értékeinek értelmezése alapján megállapítható, hogy például a támogatási összeg (10 milliárd forintban kifejezett értékeinek) hatására jellemző, hogy azon 739 megfigyelési egység esetében, melyek maximum átlagosak, 0,091-szer kisebb az esély, hogy támogatottak lesznek, míg azon 175 projektnek, melynek támogatási összege az átlagosnál nagyobb, 1,3-szor nagyobb az esélye, hogy támogatott lesz – ha a támogatási összeg 10 milliárd forinttal nő. A nem Közép-Magyarországi Régióbeli projektek esetében 3,3 százalékkal kisebb az esélye, hogy támogatottak lesznek, míg a Közép-Magyarországi Régióbeli projektek esetében másfélszeresével nő a támogatottságra való esély, ha 10 milliárddal nő az igényelt támogatási összeg. Az országos projektek esetében szintén hasonló mértékű különbségek mutathatók ki az esélyhányados tekintetében.

4. táblázat Összefoglaló táblázat egyes magyarázó változók támogatási esélyre gyakorolt hatásáról

[]-ban a teljes mintára számított hatás ()-ben az alminta elemszáma		Az igényelt támogatási összeg átlagos vagy az alatti, illetve átlag feletti		Projekt a Közép-Magyarországi Régióban valósul meg		A projekt országos projekt, avagy sem	
Függő változó: támogatott/nem támogatott a projekt		0=átlagos illetve kevesebb	1=az átlagosnál nagyobb	0=nem	1=igen	0=nem országos	1=országos
Magyarázó változó:	Igényelt támogatási összeg (10 milliárd Ft) [1,069]	0,091 (N=739)	1,304 (N=175)	0,967 (N=645)	1,553 (N=147)	1,046 (N=792)	1,589 (N=122)
	Igényelt támogatás mekkora része a maxi- mumnak (proporcio) [5,718]	0,000 (N=739)	1043,265 (N=175)	0,412 (N=645)	100934,7 (N=147)	3,207 (N=792)	184936,1 (N=122)
	Igényelt támogatás mekkora része a maxi- mumnak (%-os arányban) [1,018]	0,534 (N=739)	1,072 (N=175)	0,991 (N=645)	1,122 (N=147)	1,012 (N=792)	1,129 (N=122)
	Az igényelt támogatási összeg átlagos vagy az alatti (=0), illetve átlag feletti (=1) [0,713]	- (N=739)	- (N=175)	0,462 (N=645)	1,551 (N=147)	0,583 (N=792)	2,468 (N=122)

Azon mutató esetében, mely méri, hogy az igényelt összeg milyen mértékben közelít a maximálisan igényelt támogatási összeghez, rendkívül érdekes összefüggés tapasztalható – attól is függően, hogy százalékos arányban fejezzük ki mutatót, avagy pusztán a hányadossal.

A hányados (proporció) használatával rendkívül markáns különbségek mutathatók ki a támogatási esélyekben.¹³ A százalékban kifejezett mutató esetében az átlagos vagy az alatti támogatási összegek esetében feleakkora az esélye, hogy támogatott lesz a projekt, ha 1 százalékkal közelebb kerülünk a maximális támogatási összeghez; az átlagosnál nagyobb értékek esetében pedig közelítőleg azonos (1,072).¹⁴ Ezen változó hatása esetében sem a Közép-Magyarországi Régióba való tartozás, sem pedig a nem országos-országos projekt dichotómia tekintetében nem mutatható ki jelentős különbség.

Amennyiben az igényelt támogatási összeg az átlagosnál nagyobb, a nem Közép-Magyarországi Régióbeli projektek esetében ez a tény feleakkorára csökkenti (0,462) a támogatottá válás esélyét, ha azonban a támogatási igény a Közép-Magyarországi Régióbeli projekt esetében haladja meg az átlagot, másfélszer nagyobb az esély a projekt sikerességére. A nem országos szintű projektek esetében szintén az előzőhöz hasonló összefüggés figyelhető meg; azaz az átlagosnál nagyobb támogatási összegre való igény feleakkorára csökkenti (0,583) a projekt sikerességét, míg az országos szintű projektek esetében az átlagot meghaladó támogatási összeg igénye 2,468-szorosra növeli a támogatottság esélyét.

A területi elmaradottság szerinti különbségek

A kiemelt projektek keretében olyan jelentős mértékű és (ezért) olyannyira költséges beruházások illetve fejlesztések megvalósítására kerül sor (lásd korábban illetve *Függelék: F3*), hogy kiemelt kérdésként vetődik fel, hogy ezen nagyberuházások vajon mennyire segítik elő az elmaradott területek felzárkózását, fejlődését.

Az első számítás erről ad némi információt (a magyarázó változó azt méri, hogy a megyében, melyből a projektet beadták, mekkora a kistérségeken belül a – ezt intézményesen szabályozó 64/2004-es kormányrendelet alapján – bármilyen okból elmaradott (azaz a területfejlesztésben kedvezményezett) kistérségek százalékos aránya.¹⁵ A statisztikai eljárás eredményei alapján megfogalmazható, hogy azon (pontosabban olyan elképzelt) megyék esetében, melyekben nincs elmaradott kistérség (lévén hogy ilyen a mintában nem található, a legalacsonyabb elmaradottsági arány 6,67 százalék) a beadott projekt-terv sikeressége majdnem kétszeres (konstans esélyhányadosa: 1,948). Amennyiben a megye elmaradottsága egy százalékkal nő, a támogatás esélye 1,7 százalékkal csökken (esélyhányados: 0,938).

Feltételezhető azonban ezen mutató esetében is, hogy az egyszázaléknyi lépéskö-zökre számított statisztikaérték túlságosan kiszélesíti az értékek intervallumát, s az

13 Ezen mutató esetében a hatást a magyarázó változó értékeinek 0–1 közé való transzformálása teszi ennyire jól láthatóvá.

14 Ezen összefüggés azonban a változó egyenlőtlen eloszlásával szorosan összefügg. Lásd: *Függelék F3*.

15 Lásd bővebben a változók bemutatásánál: *Függelék F2*.

egyszázaléknyi növekedés kevésbé érzékelhető, ezért tekintsük ugyanezen magyarázó változó egyszázadnyi értékeire (proporcio) számított statisztikákat (ebben az esetben a változó értékei 0 és 1 között változhatnak, ahol 0 jelöli az elmaradott kistérséggel nem rendelkező megyét, 1 pedig azon megyét, melynek összes kistérsége elmaradott):

5. táblázat Az elmaradott kistérségek arányának hatása a támogatási esélyre

(N=809)	B	Standard hiba	P	B egyűththató antilogaritmus
v_megye_elm_kist_64_2004_per100	-1,699	0,257	0,000	0,183
konstans	0,667	0,147	0,000	1,948
v_megye_elm_kist_64_2004_0_1	-1,149	0,154	0,000	0,317
konstans	0,425	0,110	0,000	1,529

Ez alapján megfogalmazható, hogy egy olyan projekt esetében, mely olyan megyéből kerül benyújtásra, melynek összes kistérsége elmaradott valamilyen szempontból,¹⁶ 0,183-szor kisebb az esélye arra, hogy támogatott legyen (5. táblázat felső sor).

Végezetül ezen változó esetében is tekintsünk el a magas mérési szint használatától, s képezzünk egy olyan dichotóm változót, melynek 0 értékkel jelölt elemei esetén az elmaradott kistérségek aránya maximum 50 százalékos, 1 értékkel jelölt esetben pedig a megyék több, mint fele elmaradott. Azaz ha x az elmaradott kistérségek arányát jelöli:

Ha $x \leq 50\%$, akkor a változó értéke: 0 (N=402)
 Ha $x > 50\%$, akkor a változó értéke: 1 (N=407)

Ezen változó használata esetén is az előzőekkel egybehangzó eredményt kapunk: azon megyékből beadott projektek esetében, melyeknek legfeljebb a kistérségeik fele elmaradott, másfelől nagyobb esély van arra, hogy egy projektet támogassanak. Amennyiben azonban egy projekt olyan megyéből kerül beadásra, amely kistérségeinek több mint fele elmaradott valamilyen szempontból, már csupán harmadakkora az esélye (0,317) arra, hogy sikeres lesz a projekt (5. táblázat alsó sor).

Az intézményesített területi elmaradottság alapján vizsgált sikeresség tehát meglehetősen negatív képet mutat: az elmaradottabb területek projektjeinek kisebb az esélye a támogatottá válásra. További információként megjegyzendő azonban, hogy nem beszélhetünk arról, hogy az elmaradottabb térségekben kisebb volna az aspirációs szint a fejlesztési szándék tekintetében¹⁷ – legalábbis az igényelt összegeket vizsgálva, sőt: azon projektek esetében, melyek olyan megyéből kerülnek beadásra, amely kistérségeinek legfeljebb a fele elmaradott, az igényelt összeg átlaga 4,039 milliárd Ft, míg az elmaradott megyékhez tartozó projektek keretében kevéssel több, átlagosan 4,391 milliárd forintot igényeltek. A kismértékű eltérés természetesen nem szignifikáns (a független kétmintás t-próba során számított F-statisztika értéke $F=0,001$; a hozzá tartozó szignifikancia érték $P=0,97$; a vonatkozó t-próba statisztika értéke $t=-0,360$; a hozzá

16 A populációban összesen 9 ilyen projekt található.

17 Az elmaradott megyékből 5-tel több projekt érkezett be.

tartozó szignifikancia érték $P=0,719$). Az elmaradottság általunk vizsgált, az intézményi szabályozás felhasználásával megragadott mutatója tehát nem befolyásolja a nyers támogatási összeg igényt – ezt a két változó közötti korreláció értéke is alátámasztja (Pearson korreláció 0,006; szignifikancia érték $P=0,854$).

Amennyiben azonban – egyszerűen az együttes eloszlást tekintve – azt vizsgáljuk, hogy mekkora az esélye annak, hogy egy elmaradott megyéből az átlagos értéknél nagyobb támogatási összeget igényeljenek, azt tapasztaljuk, hogy az elmaradott megyékben másfélszer nagyobb az esélye, hogy az átlagosnál nagyobb támogatási igényt jelöljenek meg (6. táblázat).

6. táblázat Az elmaradottság és az igényelt támogatás összefüggései

A cellákban feltüntetve: elemszámok	A támogatási összeg...		Összesen	Annak ez esélye, hogy az átlagosnál nagyobb támo- gatási összeget igényeljenek
	...legfeljebb átlagos	...nagyobb az átlagosnál		
Az elmaradott kistérségek aránya...				
...legfeljebb 50%	340	62	402	0,182
...nagyobb, mint 50%	322	85	407	0,264
Összesen	662	147	809	
			Esélyhányados	1,448

Politikai erőter

Végezetül azt vizsgáljuk meg, hogy hatással van-e a kiemelt projektek sikerességére a politikai erőterben elfoglalt pozíció. Ezt oly módon mérjük, hogy azon projektekhez, melyek esetében ismert, hogy mely megyéhez köthetők, hozzárendeltük a 2006. október 1-jén tartott önkormányzati választások mandátumeloszlására jellemző néhány eredményt.¹⁸

Amennyiben elsőként azon változókat vizsgáljuk, melyek százalékos arányban megmutatják, hogy az adott megyei (illetve a fővárosi)¹⁹ közgyűlésben mekkora arányban képviselteti magát az MSZP–SZDSZ (kormánypárt), illetve a FIDESZ–KDNP–MDF (ellenzék) csoport,²⁰ nem mutatható ki jelentős hatás a kiemelt

18 Budapesthez a fővárosi önkormányzat eredményeit rendeltük hozzá, nem Pest megyéjét.

19 A továbbiakban amennyiben bármikor megyei önkormányzati arányokkal, mutatókkal foglalkozunk, mindig beleértendő a fővárosi önkormányzat is, de a könnyebb megfogalmazás érdekében nem kerül feltüntetésre.

20 Ugyancsak a könnyebb megfogalmazás érdekében, a következőkben a kormánypárti oldal kifejezésen az MSZP–SZDSZ pártok által megszerzett mandátumokra utalunk, míg az ellenzéki kifejezés a többi parlamenti párt által összesen megszerzett önkormányzati mandátumra utal. A megnevezés természetesen nem teljes mértékben kielégítő, tekintve a kormányban 2008. április–májusban bekövetkezett változásokat. Ez további bizonytalansági tényezőt vihet a vizsgálatba – hangsúlyozni szükséges azonban, hogy az országos koalíciószakadás nem feltétlenül minden esetben jelentette a vidéki MSZP–SZDSZ együttműködések felbomlását. Azonban nem is volna lehetséges a pártok külön-külön elért arányainak vizsgálata, mert gyakran közös jelölteket indítottak, és az Országos Választási Iroda által közölt adatok is csupán ezen közös adatokat teszik elérhetővé. Lásd az adatbázis létrehozásához felhasznált adatbázisok bemutatása (*Adatbázis ismertetése* rész), illetve változók bemutatása (*Függelék F3*). Fontosnak tartjuk továbbá hangsúlyozni, hogy természetesen nem feltételezhető, hogy létezne bármiféle frakciófegyelem ilyen egyszerre erősen szakmai és lokális kérdésekben, azonban csak ily – nem teljes mértékben megnyugtató – módon lehetsé-

projektek sikerességére (kormánypárti jelenlét esélyhányadosa 0,993; ellenzéki jelenlét esélyhányadosa 1,020).

Lényegében ugyanezt tapasztaljuk, ha – a változókat a modellben egyszerre szerepeltetve – kontrolláljuk a másik oldal jelenlétének mértékét. Azonban ezen modell esetében arra az érdekes jelenségre is rámutatnak az eredmények, hogy amennyiben egy projektjavaslat olyan megyéből kerülne beadásra, amelyben nincs parlamenti politikai erő, a támogatottság esélye rendkívül alacsony (0,075-ször kisebb) lenne (7. táblázat). Vagyis – fogalmazhatnánk így is – nagypolitikára szükség van.

7. táblázat A megyei önkormányzat összetételének kontrollált hatása a támogatási esélyre

(N=736)	B	Standard hiba	P	B egyítható antilogaritmus
v_megye_korm	0,016	0,015	0,295	1,016
v_megye_ell	0,032	0,016	0,045	1,032
konstans	-2,586	1,398	0,064	0,075

Lehetőségünk van a két parlamenti oldal mandátumainak mutatószámait együttesen, egy változóban is kezelni, ha azt tekintjük, hogy hányszor több vagy kevesebb az adott közgyűlésben egyik oldali mandátumra (szavazat) jutó másik oldalnyi mandátum (szavazatszorzó)²¹. Elsőként azt vizsgáljuk, hogy hányszor több ellenzéki jut egy kormánypártira (a változónak nincs 0 értéke, az 1 érték nevezetes – a szavazategyenlőséget mutatja²²). Ekkor azt tapasztaljuk, hogy ha az ellenzékiek relatív aránya 1-gyel nő a megyei önkormányzatokban, 40,5%-kal nő az esélye (8. táblázat első sor), hogy az ilyen megyéből beadott kiemelt projekt támogatott lesz.

Azon projektek esetében pedig, melyek olyan megyéből kerültek beadásra, ahol az ellenzékiekre jutó kormánypártiak aránya 1-gyel nagyobb²³ a beadott projekt támogattságának esélye 27 százalékkal csökken (8. táblázat alsó sor).

ges a különbségtétel, s csak így emelhető be a politikai erőter az empirikus munkába.

- 21 A szavazatszorzó ezen mutatója csak a pártok egymáshoz viszonyított, relatív erőviszonyait mutatja, nem számol a függetlenek arányával. Nem tükrözi tehát egy-egy javaslat (pl. kiemelt projekt javaslat) elfogadásának esélyét, csupán azt, hogy az adott önkormányzatban a párt-csoportok között milyen erőviszonyok vannak a mandátumok tekintetében. A változók előállítását részletezve lásd: változók bemutatása (Függelék F3).
- 22 A változó eloszlására jellemző, hogy a 809 érvényes esetből 114 esetben (14,1 százalék) szavazategyenlőség van; a hányados értéke 1. 39 esetben (4,8 százalék) az ellenzékiek 0,64-nyi hátrányban vannak. A legtöbb esetben azonban 1 fő kormánypárti szavazatra több ellenzéki mandátum jut: 104 esetben (12,9 százalék) 1,5 a hányados értéke. A hányados maximuma 2,33 (33 eset, 4,1 százalék).
- 23 Természetesen ezen változó esetében is 114 esetben van szavazategyenlőség. A legalacsonyabb érték 0,44 (33 db projekt-javaslat esetében), a maximum pedig 1,57 (39 eset; 3,8 százalék). A legtöbb projekt esetében (133 db) a kormánypártiak 0,7-nyi hátrányban vannak a szavazatszorzó tekintetében.

8. táblázat A politikai szavazatszorzók hatása a támogatási esélyre

(N=736)		B	Standard hiba	P	B együttható anti-logaritmus
Ellenzéki szavazatszorzó	v_megye_ell_szav	0,340	0,169	0,045	1,405
	konstans	-0,684	0,265	0,010	0,504
Kormánypárti szavazatszorzó	v_megye_korm_szav	-0,305	0,290	0,292	0,737
	konstans	0,049	0,224	0,827	1,050

Ha azonban kontroll alatt tartjuk a kormánypárti jelenlétet annak százalékos arányát mérő változó modellbe való bevonásával, az ellenzéki csoport szavazatszorzójának hatása jelentősen nő: ha 1-gyel nő a kormánypártiakra eső ellenzéki szavazatok aránya – *ugyanakkora kormánypárti jelenlét mellett* – húszszorosára nő a projekt támogatottságának esélye (9. táblázat első része).

9. táblázat A politikai szavazatszorzók kontrollált hatása a támogatási esélyre

(N=736)		B	Standard hiba	P	B együttható anti-logaritmus
Kontrollált ellenzéki szavazatszorzó	v_megye_ell_szav	3,019	0,644	,000	20,462
	v_megye_korm	0,161	0,037	,000	1,175
	konstans	-11,095	2,428	,000	0,000
Kontrollált kormánypárti szavazatszorzó	v_megye_korm_szav	1,225	0,752	,103	3,403
	v_megye_ell	0,060	0,027	,027	1,061
	konstans	4,428	2,038	,030	0,012

Az ellenzékiek arányát kontrollálva, ha 1-gyel nő az ellenzékiekre eső kormánypárti szavazók relatív aránya, háromszorosára nő a beadott projekt sikerességének esélye (9. táblázat alsó része).

A továbbiakban vizsgáljuk meg, hogy a politikai erőforrások minden esetben ugyanolyan mértékben és irányban befolyásolják-e a projektek eredményességét. Ennek lehetséges módja, ha megnézzük, hogy minden egyes bírálati forduló esetében azonos hatást tapasztalunk-e. A kiemelt projektek rendelkezésre bocsátott adatbázisa tartalmazza ugyanis, hogy mely projekt esetében mely fordulóban született döntés.²⁴

A 10. táblázatban összegezzük az egyes – előzőekben vizsgált – változók adott bírálati fordulóban mért esélyhányadosait. Ebből kiderül, hogy az egyes pártpolitikai oldalakat képviselők egyszerű százalékos arányainak vizsgálatakor a korábban is tapasztalt jelenség figyelhető meg: nem mutatható ki jelentős eltérés a támogatási esélyekben.

24 A változónak négy használható értéke van: 2007. nyár (N=733; 71,1 százalék), 2007. ősz (N=214; 20,8 százalék), 2008. tavasz (N=51, 4,9 százalék) és 2008. nyár (N=29, 2,8 százalék), valamint 4 projekt esetében az „egyéb” kategóriát rendelték hozzá az adatbázis közzétéveit.

10. táblázat A politikai összetétel által a támogatási esélyre gyakorolt hatások eltérései bírálati fordulónként

[] – a teljes populációban mért esélyhányados	Bírálati forduló			
	2007. nyár (N=641)	2007. ősz (N=37)	2008. tavasz (N=33)	2008. nyár (N=25)
v_megye_korm [0,993]	0,987	1,070	1,083	0,941
v_megye_ell [1,020]	1,026	0,957	1,085	0,973
v_megye_ell_szav [1,405]	1,572	0,449	4,211	0,288
v_megye_korm_szav [0,737]	0,616	16,443	0,133	3,780
v_megye_ell_szav (kontrollálva a másik oldal aránya szerint: v_megye_korm) [20,462]	24,433	11,538	384,851	24,425
v_megye_korm_szav (kontrollálva a másik oldal aránya szerint: v_megye_ell) [3,403]	2,798	335,516	2,686	32572,234

Az egyes politikai oldalakhoz tartozó szavazatszorzókat tekintve már más a helyzet: az ellenzékiek szavazattöbbsége az első bírálati fordulóban másfélszeresére növelte egy projekt nyeresi esélyét, a másodikban pedig felére csökkentette. A 2008. tavaszán tartott harmadik bírálati fordulókor az ellenzéki mandátumok relatív arányának növekedése négyszeresére növelte a támogatottság esélyét, az utolsó fordulóban pedig 72 százalékkal kisebb volt az esélye a sikerességnek.

A kormánypártiak szavazatszorzóját mérő változó hatása sem egyenletes: az első fordulóban 0,62-szeresével csökkenti a támogatottság esélyét, míg a második fordulóban 16-szorosra növeli. A harmadik fordulóban ismét jelentős mértékben csökkenti, 2008. nyarán pedig 3,7-szeresére növeli a támogatás esélyét.

A 9. táblázat utolsó két sora bemutatja az egyes politikai csoportok szavazatszorzójának hatását a másik politikai oldal jelenétét mérő változó szerint kontrollálva. Ekkor az esélyhányadosok jelentős mértékű különbséget jeleznek.

A táblázatban összegzett értékek elemzésekor illetve értelmezésekor érdemes még kitérni arra az időbeli tendenciára, együttjárásra, mely a szavazatszorzók esetében a legegységesebb, azonban a kontrollált mutatók esetében is megjelenik: azon bírálati fordulókor, melyek esetében az egyik oldal relatív aránya növeli a projekt támogatottságát, a másik oldal szavazatszorzója esetében az esélyhányados csökkenést, hátrányt mutat. S fordítva: amikor a másik oldal szavazattöbbsége növeli a projekt támogatását, az egyik oldal háttérbe szorul.²⁵

A fenti tapasztalatok egyértelmű magyarázatára jelen munka keretében nem vállalkozhatunk, mivel nem áll rendelkezésre megfelelő empirikus adatforrás a kiemelt projektek kezdeményezését illetve elbírálását körülvevő konkrét politikai folyamatok vizsgálatára. Ezért meg kell elégednünk annak az empirikus ténynek a megállapításával, hogy a politikai erőforrások nem mindig azonos hatással és irányban módosítják egy kiemelt projektjavaslat nyeresi, támogatási esélyeit.

25 Ez a tapasztalati együttjárás talán magyarázható egyfajta, az egyes politikai oldalak között meglévő alkumechanizmus, vagy a szavazatszere gyakorlata segítségével (lásd ehhez például Johnson 1999: 162–164). Megfelelő empirikus adatok hiányában azonban mindez csupán spekuláció.

Az empirikus elemzések eredményeinek összegzése

Az adatelemzés befejeztével az alábbiaképpen foglalhatók össze az eredmények:

1. A kiemelt projektek hatása a területi egyenlőtlenségekre nem tekinthető kiegyenlítő jellegűnek – ezt látszik alátámasztani az a tapasztalat, hogy a Közép-Magyarországi Régióból beadott, illetve az országos projekteknek lényegesen nagyobb az esélye a támogatott státusz elnyerésére, továbbá, hogy az elmaradott kistérségek megyénkénti arányának növekedése szintén csökkenti a támogatottság esélyét.
2. A kiemelt projektek keretében igényelt támogatási összeg eloszlása meglehetősen szélsőséges, melynek révén kettős tendencia figyelhető meg: (1) az igényelt támogatási összeg növekedése növeli a támogatottság esélyét, (2) a teljes populációban mért átlagos támogatási igénynél nagyobb összeg viszont csökkenti a támogatottságot. Említésre méltó azonban, hogy az igényelt támogatási összeg hatása eltérő irányú attól függően, hogy honnan került beadásra a projektjavaslat.
3. A kiemelt projektek hatalmi-politikai erőterbe való beágyazottságával kapcsolatban pedig kiemelendő, hogy (1) szükség van a nagypolitikára adott projektjavaslat támogatásához, (2) a politikai erőforrásoknak a kiemelt projekt sikeressége gyakorolt hatása nem egységes; jelentős változékonyságot mutat.

IRODALOM

- Bod P.Á. (2006): *Bevezetés a gazdaságpolitikába*. Budapest: Aula Kiadó.
- Elster, J. (1997): *A társadalom fogaskerekei*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hirschman, A.O. (1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Budapest: Osiris Kiadó.
- Johnson, D.B. (1999): *Közösségi döntések elmélete. Bevezetés az új politikai gazdaságtanba*. Budapest: Osiris Kiadó
- K.D. (2007): A Kormány döntött az Új Magyarország Fejlesztési Terv akcióterveitől. Nemzeti Fejlesztési Ügynökség:
http://www.nfu.hu/_a_kormany_dontott_az_uj_magyarország_fejlesztési_terv_akcioterveiről.
- Moksony F. (2003): Születési régió és öngyilkosság. Létezik-e az önpusztítás területi szubkultúrája? *Demográfia*, 46 (2–3): 203–225. A tanulmány az Interneten is hozzáférhető:
<http://www.nepinfo.hu/doc.php?doc=NDQz&f=.ff070602010001.pdf>
- Moksony F. (2006): *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Budapest: Aula Kiadó.
- Olson, M. (1997): *A kollektív cselekvés logikája. Közjavak és csoportelmélet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tóth I.Gy. (1991): A társadalmi (elosztási) igazságosság problémája. *Szociológiai Szemle*, 1(1): 151–171.
- TTT (1999): *A területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény módosításáról szóló 1999. évi XCII. Törvény*.
- Tullock, G. (2005): *Public Goods, Redistribution and Rent Seeking*. Cheltenham, UK–Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing Limited.

FÜGGELÉK

– F1. A REGIONÁLIS FEJLESZTÉSI TANÁCSOK POLITIKAI/HATALMI ERŐTÉRBE VALÓ BEÁGYAZOTTSÁGÁNAK VIZSGÁLATA A TANÁCSOK MŰKÖDÉSÉT SZABÁLYOZÓ TÖRVÉNY ALAPJÁN –

A regionális fejlesztési tanács végzi „a régió területfejlesztési koncepciója és programja kidolgozását, valamint más (...) közös fejlesztési feladatokat” (TTT 1999: 16.§(1)bekezdés). „A regionális fejlesztési tanács (...) jogi személy” (TTT 1999: 16.§(2)bekezdés), „működésének törvényességi felügyeletét (...) a székhely szerint illetékes fővárosi, megyei közigazgatási hivatal vezetője látja el” (TTT 1999: 16.§(3)bekezdés). „A regionális fejlesztési tanács feladatainak ellátásában együttműködik a területfejlesztési önkormányzati társulásokkal, a megyei területfejlesztési tanácsokkal, a térségi fejlesztési tanáccsal, a régió fejlesztésében közvetlenül és közvetve közreműködő területi államigazgatási szervekkel, továbbá a területi gazdasági kamarákkal.” (TTT 1999: 17.§ (1)bekezdés)

„A regionális fejlesztési tanács (szavazati joggal rendelkező²⁶) tagjai:

a) a tanács illetékességi területén működő megyei területfejlesztési tanácsok elnökei;

b) a miniszter, a belügy-, a környezetvédelmi, a gazdasági, a közlekedési, hírközlési és vízügyi, a szociális és családügyi, az egészségügyi, az oktatási, az ifjúsági és sport-, valamint a pénzügyminiszter képviselője;

c) az érintett területfejlesztési önkormányzati társulások megyénként egy-egy képviselője;

d) a tanács illetékességi területén működő megyei jogú városok polgármesterei;

e) a területileg illetékes Regionális Idegenforgalmi Bizottság elnöke;

továbbá a Közép-Magyarországi Regionális Fejlesztési Tanács tekintetében:

f) a Kormány kinevezett képviselője;

g) a főpolgármester vagy képviselője;

h) a fővárosi kerületi önkormányzatok egy képviselője, valamint

i) a régió területfejlesztési önkormányzati társulásainak további legfeljebb kettő képviselője.” (TTT 1999: 17. §(6)bekezdés)

„A térségi fejlesztési tanács és területfejlesztési önkormányzati társulások képviselői - akik nem tagjai a tanácsnak - a területüket érintő fejlesztési programok tárgyalása során a regionális fejlesztési tanácsban tanácskozási joggal vehetnek részt. A regionális fejlesztési tanács munkájában a Miniszterelnöki Hivatal vezető miniszter, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának minisztere és a PHARE programok koordinálásáért felelős miniszter képviselője tanácskozási joggal vesz részt. A regionális fejlesztési tanács ülésein állandó meghívottként részt vesz a székhely szerint illetékes fővárosi, megyei közigazgatási hivatal vezetője, valamint az illetékes területi főépítész. A regionális fejlesztési tanács dönt a további állandó meghívottak köréről.” (TTT 1999: 17.§(7)bekezdés)

„A regionális fejlesztési tanács a tagjai sorából elnököt és alelnök(ke)t választ, ügyrendjét egyhangúlag maga állapítja meg (...)” (TTT 1999: 17.§(8)bekezdés).

26 Lásd ehhez: *Térport*

<http://www.terport.hu/main.php?folderID=2786&articleID=7130&ctag=articlelist&iid=1>

- „A regionális fejlesztési tanács munkájáról és a képviselt álláspontjáról
- a) a megyei területfejlesztési tanácsok elnökei a megyei területfejlesztési tanácsnak,
- b) a miniszter, a belügy-, a környezetvédelmi, a gazdasági, a közlekedési, hírközlési és vízügyi, a szociális és családügyi, az egészségügyi, az oktatási, az ifjúsági és sport-, valamint a pénzügyminiszter képviselője az öt delegáló miniszternek,
- c) a területfejlesztési önkormányzati társulások képviselője a delegáló önkormányzati társulásoknak,
- d) a megyei jogú városok polgármesterei a megyei jogú város közgyűlésének rendszeresen, de évente legalább egyszer köteles beszámolni.” (TTT 1999: 17.§(9)bekezdés)

F2. AZ ADATBÁZIS VÁLTOZÓINAK BEMUTATÁSA –

	<i>Függő változó</i>
Y	<i>v_status</i> : Megmutatja, hogy adott projektjavaslattal kapcsolatban született-e kormánydöntés, s ha igen, milyen minősítést kapott a projekt-terv. Az összes 1 031 projekt közül 117 az adatbázis rendelkezésre bocsátásának időpontjáig (2008. július 17.) nem került zsűri elé, így ezekről döntés sem született (hiányzó adatként kezeltem őket). A fennmaradó 914 projekt esetében 439 nem került támogatásra, 363-at elfogadott és támogatott a kormány, 112 projekt pedig továbbfejlesztendő minősítést kapott. Az elemzés során a változót az utóbbi két kategória összevonásával dichotómmá alakítottam, mivel a továbbfejlesztendő projektek inkább tekinthetők támogatottnak mintsem elutasítottak, hiszen a kormány támogatásra érdemesnek találja azokat, azonban nem jelenlegi formájukban, hanem bizonyos szükséges módosítások megtételét követően. Ily módon a változó két értéke: 0: nem támogatott (439 db), 1: támogatott (475 db).
	<i>Magyarázó változók</i>
X _{regio}	<i>v_regio</i> : a projektjavaslat mely régióból került benyújtásra, vagyis mely régióhoz köthető. Lényeges változó, hiszen a kiemelt projektek egyik fontos eleme éppen az, hogy olyan beruházás megvalósítását célozzák, mely az adott régióban kiemelt fontossággal bír. A beosztás a NUTS-rendszer szerint kerül elkülönítésre, így a változó kategóriái 7 régiót foglalnak magukban, azonban a változónak 8 értéke van, mivel találhatók a kiemelt projektek között ún. országos projektek is. Utóbbiak nem köthetőek egyetlen régióhoz sem, hanem olyan fejlesztéseket céloznak, melyek az egész országra kiterjednek (például intézményi-reform, e-önkormányzati rendszer kiépítése stb.).
X _{KM}	<i>v_kozp</i> : a <i>v_regio</i> változóból létrehozott új, kétértékű változó, melyben különválasztottam 1-es értékkel kódolva a Közép-Magyarországi Régióból származó, és 0 értékkel kódolva az összes többi régióból beadott projektjavaslatokat. Az országos projekteket ebben az esetben hiányzó adatként kezeltem.
X _{orsz}	<i>v_orosz</i> : szintén a <i>v_regio</i> változóból létrehozott új, kétértékű változó, melyben az országos jelentőségű kiemelt projekteket 1-es értékkel kódoltam, az összes többi, regionálisan köthető projektet pedig 0 értékkel.
X _{megye}	<i>v_megye</i> : a projektjavaslat mely megyéből került benyújtásra. Sajnos az eleve adott országos projekteken kívül további projektek esetében sem áll rendelkezésre ezen információ a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség által közzétett adatbázisban: az 1031 projekt közül 813 db (78,9%) köthető valamely megyé(k)hez. Tovább nehezíti a változó használatát, hogy egyes projektek nem egyetlen megyéhez lettek hozzárendelve, hanem többhöz (például Zala-Vas megye szerepel az adatbázisbeli megnevezésben). Ezt a problémát oly módon igyekszem kezelni, hogy az elemzésbe közvetlenül nem, csupán közvetett módon vonom be ezen változót.
X _{elm}	<i>v_megye_elm_kist_64_2004</i> : a <i>v_megye</i> változó révén létrehozott, az elemzés során – a korábbiakba bemutatott – intézményi szemléletmód alkalmazására lehetőséget biztosító lényeges változó: a 64/2004-es kormányrendelet által hordozott információk megjelenítésére és kezelhetővé tételére szolgál. Az idézett rendelet tartalmazza, hogy adott mutatók figyelembevételére alapján adott kistérség (NUTS 4-es szint ²⁷) elmaradottnak (kedvezményezettnek) minősül, avagy sem. A rendeletet kistérségenként (elmaradott-e, avagy sem), majd pedig megyénként csoportosítva (összegezve) feldolgoztam, és kiszámítottam a bármilyen okból elmaradott kistérségek arányát (%) a megye kistérségein belül. Ezzel egy olyan változóhoz jutottam, melynek értékei 0 és 100 közé eshetnek – előbbi esetben a projekt olyan megyéből került benyújtásra, melynek kistérségei között egyetlen elmaradott (kedvezményezett) sincs, utóbbi esetben pedig mindegyik elmaradott. Az olyan projektek esetében, melyek több megyéhez kerültek hozzárendelésre (lásd az előbbi változó esetében például Zala-Vas megye szerepel az adatbázisbeli megnevezésben), az aktuális megyékben számított elmaradott kistérségek arányának átlagát számítottam ki és szerepeltettem.

X _{korm}	<p><i>v_megye_korm</i>: a <i>v_megye</i> változó révén létrehozott új változó, melynek értéke megmutatja, hogy a megyei és fővárosi önkormányzati választásokon a közgyűlésben adott megyében illetve a fővárosban az MSZP-nek és az SZDSZ-nek összesen a mandátumok mekkora részét (%) sikerült megszereznie. Értéke 0 és 100 közé eshet. Azon projektek esetében, melyek több megyéhez lettek hozzárendelve, az adott megyékben mért arányszám átlagát számítottam ki és szerepeltettem.</p>
X _{ell}	<p><i>v_megye_ell</i>: az előző analógiájára a <i>v_megye</i> változóból létrehozott új változó, mely a megyei és fővárosi önkormányzatok közgyűléseiben a FIDESZ, KDNP, és MDF által összesen szerzett mandátumok arányát (%) jeleníti meg.</p>
X _{ell_sz}	<p><i>v_megye_ell_szav</i>: ugyancsak a <i>v_megye</i> változóból létrehozott új, konstruált mutató, mely a megyei önkormányzati és fővárosi választásokon a közgyűlésben az ellenzéki (pontosabban: FIDESZ, KDNP, MDF) és a kormánypárti (pontosabban: MSZP és SZDSZ) jelöltek által elért mandátumok egymáshoz viszonyított arányát, súlyát méri az alábbi képpen:</p> $\frac{\text{Ellenzéki jelöltek által elnyert mandátumok száma}}{\text{Kormánypárti jelöltek által elnyert mandátumok száma}} = X$ <p>Az <i>x</i> mutató („szavazatszorzó”) értéke szemléletesen megjeleníti, hogy mennyivel (egész pontosan hányszorosan) több, illetve kevesebb mandátumot szerzett ellenzéki jelölt van a (projekt származási megyéjében lévő) közgyűlésben, mint kormánypárti – másképpen: a közgyűlésben 1 fő kormánypárti szavazóra hány fő ellenzéki szavazó jut.</p>
X _{korm_sz}	<p><i>v_megye_korm_szav</i>: az előző változó analógiájára konstruált mutató, mely azt méri, hogy a projektjavaslat beadási helye szerinti megyei vagy fővárosi közgyűlésben 1 fő ellenzéki szavazóra hány fő kormánypárti szavazó jut.²⁸</p>
X _{tam}	<p><i>v_tam_visz_atlag</i>: projektjavaslat által igényelt támogatási összeg nagyságát mérő változó. A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség által közreadott adatbázis tartalmazza a nyers igényelt összegeket: a minimum 0 Ft, a legnagyobb igényelt összeg 261814700000 Ft, az átlag 4206458991,10 Ft (szórás: 13052865537,747). A lényeges különbségek nyilvánvalóan azzal magyarázhatók, hogy a kiemelt projektek esetében nincs előre meghatározott minimális illetve maximális támogatási összeg. Annak érdekében (és reményében), hogy valamelyest egységesebbé és könnyebben kezelhetővé váljon ezen információ, az elemzésben nem a nyers változót használom, hanem – amint arra a változó elnevezése is utal – egy új mutatót, mely a teljes populációban igényelt átlagos támogatási összeghez viszonyítja az aktuálisan igényelt támogatást az alábbi képpen:</p> $\frac{\text{Igényelt támogatási összeg}}{\text{Átlagos támogatási összeg}} \times 100 = X$ <p>Az <i>x</i> érték tehát megmutatja, hogy az igényelt támogatás hány százaléka az átlagosan igényelt támogatási összegnek (4206458991,10 Ft). Az ily módon mesterségesen létrehozott mutató legalacsonyabb értéke 0, maximuma 6224,11 százalék (!), átlaga 100 százalék (szórás: 310,31).</p>

27 Megjegyzés: a korábbi, a rendelet kibocsátásakor aktuális nomenklatúra alapján. Az új beosztási rendszer csak 3 NUTS-szinttel dolgozik, s ebben a kistérségi szint LAU 1 megnevezéssel kerül szerepeltetésre. Lásd ehhez:

<http://www.terport.hu/main.php?folderID=3562&articleID=10700&ctag=articlelist&iid=1>.

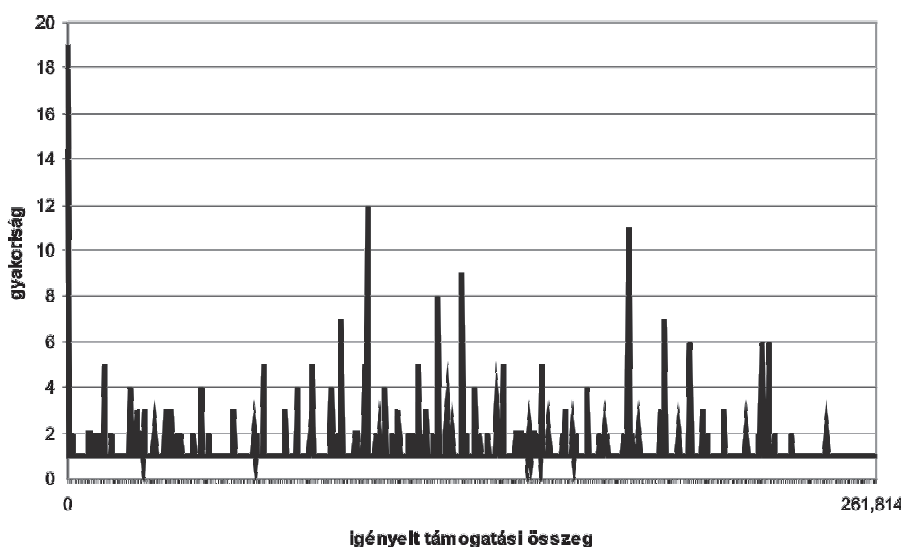
28 Ezen utóbbi két változó használatával azt a lényeges elemet kívánom megjeleníteni az adatbázisban, hogy egy-egy kiemelt projekt sorsa olyan döntésen is múlhat, hogy milyen mértékben tudják szavazatokkal támogatni a finanszírozását például egy megyei vagy regionális fejlesztési tanácsban.

**– F3. A KIEMELT PROJEKTEK MEGVALÓSÍTÁSÁHOZ IGÉNYELT
TÁMOGATÁSI ÖSSZEGEK ELOSZLÁSÁNAK VIZSGÁLATA –**

Jelen rövid függelékben bemutatjuk az igényelt összegek eloszlását, mivel az adat-elemzés során ezen változó hatásait illetően ellentmondások tapasztalhatók.

A kiemelt projektek megvalósításához igényelt összegek eloszlását az alábbi hisztogram mutatja.²⁹

**Igényelt támogatási összegek hisztogramja (milliárd Ft)
(N=1031)**

1. ábra Az igényelt támogatási összeg eloszlása

A leggyakrabban előforduló érték a 0 Ft igényelt támogatás (19 eset, 1,8%), s az eloszlás meglehetősen eltérőnek látszik a normális eloszlástól.

Az igényelt összeget (milliárd Ft-ban) tartalmazó változó eloszlásának leírásához tekintünk továbbá az alábbi táblázatban összegzett statisztikákat:

²⁹ A könnyebb kezelhetőség érdekében milliárd Ft-ban.

11. táblázat Az igényelt támogatási összeg főbb mutatószámai

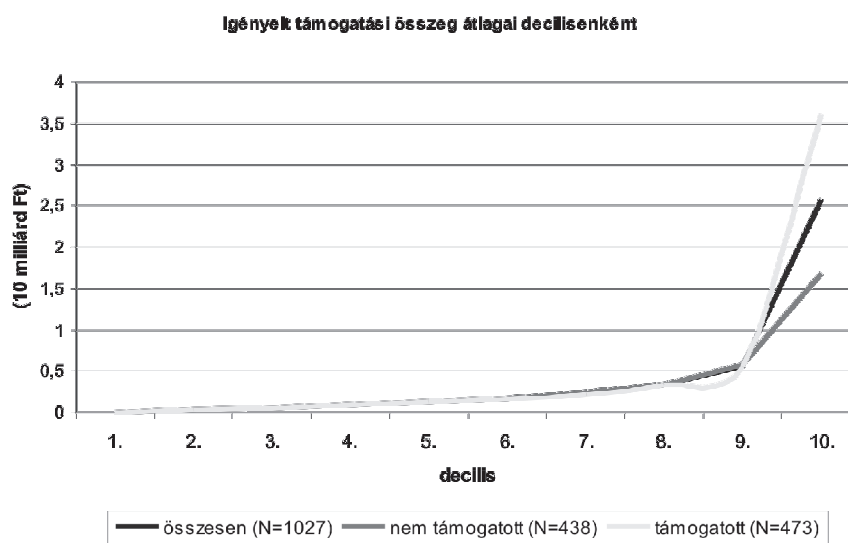
N	érvényes	1031
	hiányzó	0
Átlag		4,2065
Medián		1,4850
Módusz		,00
Szórás		13,05287
Ferdesség		11,787
Standard hiba (ferdeség)		,076
Csúcsosság		189,379
Standard hiba (csúcsosság)		,152
Értékkészlet		261,81
Minimum		,00
Maximum		261,81
Tercilishatárok	33,33	,8880
	66,67	2,5000
Kvintilishatárok	20	,4646
	40	1,0681
	60	1,9746
	80	4,0130
Decilishatárok	10	,1704
	20	,4646
	30	,8000
	40	1,0681
	50	1,4850
	60	1,9746
	70	2,8888
	80	4,0130
90	8,0233	

Az igényelt támogatási összegek – már korábban is bemutatott – átlaga 4,21 milliárd Ft (szórás 13,05 milliárd Ft), a középső érték 1,49 milliárd Ft, a leggyakoribb érték a 0. A változó eloszlása eltér a normális eloszlástól: erősen aszimmetrikus (jobbra ferde, a ferdeség mutatójának pozitív értéke a hozzá tartozó standard hibának 155-szöröse,³⁰ illetve csúcsos). Az eloszlás további bemutatása érdekében a táblázat tartalmazza a tercilis, kvintilis és decilis határt kijelölő változóértékeket. Ezek kapcsán – kiemelten a decilisek utolsó kettő határértéke esetében – is megfigyelhető, hogy a változóértékek

30 Hüvelykujj szabályként használatos elv, hogy amennyiben a ferdeséget mérő statisztika értéke legalább kétszerese a hozzá tartozó standard hibának, akkor az ezen statisztikákkal leírt eloszlás a normális eloszlástól szignifikánsan eltér.

eloszlása milyen mértékben elnyúlik jobbra. A változó normális eloszlástól való eltérések statisztikai tesztelésére lefuttatott egymintás Kolmogorov-Smirnov teszt Z értéke 11,997; a hozzá tartozó szignifikancia érték $P=0,000$; vagyis az igényelt támogatási összeg nem tekinthető normális eloszlásúnak.

Végezetül tekintsük az alábbi ábrát, mely az igényelt támogatási összegek átlagát jeleníti meg a változó deciliseiben – az értékeket külön kiszámítva a támogatott és nem támogatott projektekre is.³¹

2. ábra Az igényelt támogatási összeg decilisenkénti átlagának eltérései

Az igényelt támogatási összegek átlaga a legfelső decilisben a kilencedik decilisnek 4,5-szerese, s ez az eltérés a nem támogatott és támogatott projektek tekintetében még jelentősebbé válik (rendre: 2,93 és 6,48).

31 A diagramon a változóértékek átlagai folytonos vonallal kerültek összekötésre. Természetesen ez nem teljes mértékben helytálló, hiszen nem időbeli változásról van szó, azonban a vonaldiagram talán jobban szemlélteti az értékek együttmozgását, majd hirtelen elválását.

TÁJÉKOZÓDÁS

D. GUSTI A WILHELMIÁNUS NÉMETORSZÁG EGYETEMI OKTATÓIRÓL*

PÁSZKA Imre dr.

Szegedi Tudományegyetem
H-6722 Szeged, Petőfi sgt. 30-34.; e-mail: paszka@socio.u-szeged.hu

Abstract: Based on the autobiography of D. Gusti, the aims of this paper were twofold: a.) in relation to the relationship-network of the life path: the university years in the Wilhelman period and the reconstruction of his memories about his professors; b.) in relation to the story I was interested in which way he described his understandings, his preserved perceptions and experiences from this period, and whether he actually realized that his university years fell under the period of the revolutionary paradigm change of modern sciences. The double-aim coherence is elaborated along three place-time dimensions that correspond with Gusti's three narrative episodes of his study period (beginning period: Berlin, – middle period: Lipcse, – final period: Berlin). The theoretical–methodological considerations of the narrative story forms (autobiography, life story) require that the life path and the story should equally complement each other. In the contrary, in the case of Gusti's autobiography both in terms of structure and content, the episodes and the connected impressions and experiences from the university years are most of the time not personal self-reflections from his memory, but cited from outside sources, mainly published sources. This is due to the fact, that during Gusti's university years his relationship to his reformer, paradigm changing professors was mainly formal, not a vivid dialogical relationship. In the contrary, his memories of Simmel's presenter rhetoric and sociological view reveal his actual interests, that not simply refer his non-understanding of Simmel's insights, but to his non-interest in Simmel's irrelevant sociological thematic originating in his socialization and habit as Simmel's thematic is not applicable in that rural, modernizing and initial nation forming context in which Gusti was born. Gusti's autobiography is subjective and intentional, a self-representation serving to strengthen his personal identity-legitimization and at the same time it is pedagogical and narcissistic. Besides all these characteristics of his autobiography, it cannot be considered as an apart type neither in terms of its structure, nor in terms of the

* A tanulmány nem szerkesztett változatát a *Szerző* Durkheim születésének (1858) és Simmel halálának (1918) 150/100 évfordulója alkalmából rendezett emlékkonferencián (2008 október 2-3, Algyő-Szeged) mutatta be. A konferenciát az MTA Szegedi Regionális Bizottsága, Szociológiai Munkabizottsága és az ELTE Társadalomtudományi Kara szervezte. Köszönettel tartozom a tanulmány megírása során, a tárgyalt korszak szociológiatörténetével kapcsolatos tanácsokért, észrevételekért Némedi Dénesnek és Felkai Gábornak (ELTE).

length of the life term (first 25 years of his life), despite of even if Gusti called his undertaking as „auto-sociology”. His autobiography can be considered as a mixture of literary and non-literary narrative self-representation that contributes data to the understanding of the history of the society (fashion, behavior, mentality, morality, carrier model, etc.) in a given period.

Összefoglaló: D. Gusti önéletírása alapján a tanulmány kettős célt követett: a.) életút-kapcsolathálóját illetően, a wilhelmiánus korszak egyetemi világa, illetve a tanáira utaló emlékezet rekonstruálása, b.) az elbeszélte történet tekintetében pedig, az érdekelt, hogy hogyan mutatja be, mit értett meg, milyen benyomások, tapasztalatok őrzött meg ezekből az évekből, egyáltalán tudatosult-e benne, hogy egyetemi évei a modern tudományok korszakos paradigmaváltásának időszakai is. A kettős cél-összefüggést a tanulmány három tér-idő változó mentén bontja ki, amelyek megegyeznek Gusti tanulmányi idejének három (kezdetek: berlini, – folytatás: lipcsei, – befejezés: berlini) narratív epizódjával. A narratív történetformák (önéletírás, élettörténet) elméleti – eljárásbeli belátásai elvárják, hogy az életút és az elbeszélte történet kölcsönösen kiegészítsék egymást. Ezzel szemben Gusti önéletírásában szerkezetileg és tartalmilag az egyetemi évek megélt epizódjai s az azokhoz kapcsolt leülepedett élmények, tapasztalatok, az esetek többségében, nem saját személyes emlékezetéből felidézett reflexiók, hanem másodkézből, főleg publikált forrásokból származnak. Ez abból is adódik, hogy Gusti tanulmányainak éveiben a korszak újító, paradigmaváltó tanáregyeniségeivel való kapcsolatai többnyire formálisak, nem élő eleven dialogikus kapcsolatok. Simmel előadói retorikájára és szociológiájára utaló emlékezete, ellenben jól láthatóvá teszi érdeklődésének irányát, amely nem egyszerűen simmeli belátások meg nem értésére utal, hanem arra, hogy Gusti szocializációjából és habitusából fakadóan a simmeli szociológia tematikája nem releváns számára, mivel nem alkalmazható abban a rurális, a modernizáció, a nemezetépítés kezdetein álló környezetben, amelybe beleszületett. Gusti önéletírása szubjektív és szándékolt, személyes identitását-legitimitását megerősítését szolgáló önreprezentáció, ugyanakkor pedagógiai célzatú és nárcisztikus. Önéletírásának mindezen tartalmi jellemzői mellett, sem szerkezeti felépítését, sem az elbeszélte életének időhosszúsága (élete első 25 éve) tekintetében nem tekinthető különálló típusnak, annak ellenére sem, hogy Gusti vállalkozását „autoszociológia” terminussal illette. Önéletírása egyfajta keveréke a szépirodalmi és a szépirodalmon kívüli narratív önreprezentációknak, amely egy korszak társadalomtörténetének (divat, viselkedés, menatlítás, moralitás, karrier minta stb..) megértéséhez szolgáltat adalékokat.

Keywords: autobiography, life path, story, memory, narrative, sub-culture, method discussion, Völker-psychology, relationship network

Kulcsszavak: önéletírás, életút, elbeszélte történet, emlékezet, narratíva, szubkultúra, módszer, Völkerpsychologie, kapcsolatháló

Dimitrie Gusti (1880–1955), a két világháború között, a falukutatásra összpontosító, bukaresti monografikus szociológiai iskola alapítója.¹ Gustira is igaz, Somlai Péter a korábbi korszak szociológusaira vonatkozó megállapítása, miszerint „teoretikusok voltak”, „alapítónak gondolták magukat” (Somlai 1999:18–19). Gusti mindezt következetesen hangoztatta is, sőt szociológiáját „a nemzet-szociológiája” terminussal illette, ami azt is jelentette, hogy színrelépésétől számította a szociológia tulajdonképpeni kezdeteit hazájában.

A második világháborút követően azonban a közismert okok miatt, Gusti és iskolája tevékenységét felfüggesztik. Tudományos munkássága ebben az életének hátralévő időszakban lényegében önéletírásának megírására korlátozódik. Önéletírását „az utolsó szociológiai előadásnak” szánta, amelynek bevezetőjében kísérletet tesz a személyes dokumentum e típusának konceptualizálására és saját szociológiai rendszerébe való belillesztésére. D. Gusti szociológiai rendszere, iskolája és tanítványai munkásságának ismertetését zárójelbe tehetjük, hiszen az a magyar szociológiai szakirodalomban többé-kevésbé jól ismert.² Hazájában, a szocialista érában ugyan kiadták műveit, de sem akkor, sem az 1989-es fordulatot követően Gusti önéletírása iránt a román szociológiai szakirodalom nem mutatott, illetve nem mutat elemező érdeklődést. Noha, Gusti önéletírásában, amely halálát követően mintegy tizenöt év után látott napvilágot, kompromisszumot kötött az új rendszerrel: Marx elméletének ismertetésével zárja önéletírását, igazolandó, hogy az ő szociológiai rendszere és az új világnézet, s annak tudományos elmélete és módszere nem inkompatibilisek. Sőt abba integrálható, s ezzel tanítványai számára is rést nyitott a tudományos munka folytatására. Nem véletlen, hogy az összes műveinek egyik szerkesztője egykori tanítványa Octavian Neamțu. Másfelől, igaz szubjektív nézőpontból, önéletírása az európai (társadalom)tudományok-történetének egyik legtermékenyebb időszakába enged betekintést, amit 1989 után újjá éledt román szociológia-történetírás mellőzése kísér, s a szükséges kiegészítések iránt sem tanúsít különösebb érdeklődést.³

Gusti önéletírása – *Fragmente autobiografice. Autosociologia unei vieți. 1880–1955.* [Önéletírás töredékek. Egy élet autoszociológiája. 1880–1955.] – jelentő-

1 A bukaresti monografikus szociológiai iskola működése 1925–1945 közötti időszakot öleli fel, azonban a II. világháború alatti tevékenysége visszafogott és formális. Így nézőpont kérdése az iskola működését lezáró időpont. Gusti összes műveinek publikálását (5 kötet) a múlt század 60-es éveinek közepétől indítja el a román akadémia. A sorozat utolsó kötete, mintegy 400 oldalnyi terjedelemben, önéletírását tartalmazza (D.Gusti 1971/V.:7–436). Megjegyzendő az önéletírásnak (*autobiographia*) van szépirodalmi és szépirodalmon kívüli típusa, ez utóbbiba sorolhatjuk Gusti mellett pl. Sorokin, Bücher, Wundt, Collingwood, Jaspers stb., önéletírásait is, amelyek tudományos munkásságuk szerves részét képezik. Bővebben az élettörténet és önéletírás, illetve Gusti önéletírásnak poétikai-szerkezeti aspektusairól (Pászka 2007: 233–263, 482–492).

2 Gusti szociológiai rendszerét ismertető magyar szakirodalmat illetően (Pászka 1998: 69–99; vö: Pászka 2006: 100–148).

3 1996-ban (július 22–26), a bukaresti nemzetközi rurál-szociológiai kongresszus előkészítése során került fel a Gusti-iskola bemutatását célzó tanulmánykötet publikálása, amellyel emléket kívántak állítani, a Gusti által 1939-ben Bukarestben tervezett nemzetközi szociológiai kongresszusnak (a témája *Társadalmi egységek – falu és város* volt). A háború kitörése miatt azonban elmaradt. A szóban forgó kötet elején, *Vintilă Mihăilescu*, mint azt írásának címe is jelzi (*Despărțire de Gusti* [Elválás Gustitól]), egyértelművé teszi, hogy Gusti, muzeális intézmény, egy nemzeti kulturális programot hajtott végre, tehát aktualitása több mint kétséges (*Mihăilescu* 1996: 49–65). A. Marga a kolozsvári Babes-Bolyai TE rektora, vendégtanári ottlétem idején egyik beszélgetésünk alkalmával megjegyezte: sajnos Gustival, iskolájával immár hagyományosan az (erdélyi) magyarok foglalkoznak.

ségét számunkra németországi egyetemi éveit (1899–1907) bemutató fejezetek nyújtják. Ugyanis Gusti egyetemi tanulmányai idején, számos, a társadalomtudományok elméletét, eljárás módjait megalapozó, illetve mind a mainapig meghatározó tudóstanárokkal került közvetlen, illetve közvetett kapcsolatba. Ezeknek a kapcsolatoknak felidézése és a hozzá fűzött megjegyzések képezik önéletírásának legterjedelmesebb részeit.

Jól mutatja ezt önéletírásának felépítése, amelyben az *argumentáció* (miért vállalkozott autobiográfiája megírására), a *fogalmi tisztázás* (mi az autobiográfia), a *dedikáció* (szüleinek, hazai, külföldi kollégáknak, s falvak parasztjainak, akikkel a falukutatások alkalmával találkozott), az *ébredés* (gyermekkor, iskola, táj, testvérek, rokonak), a *középiskolai* évek felidézése rövidre fogott. E mellett, illetve ezzel szemben a németországi egyetemi évek nagy fejezetekben felidézettek: *Útkeresés* – egyetemi évek Berlin-Lipcse-Berlin (1899–1907), *Goethe felfedezése* (meghatározó szerepe személyiségének alakulásában), a *szabadidő* (zene, irodalom, múzeumok), *válságok* (betegség, szerelem, tudomány), a *jövő társadalma* (a marxizmussal való ismerkedés), a *válság utáni* írása (a „kaiser”, Vilmos császár portréja), a *beteljesülés* (kulturális-állam eszményének körvonalazása, levelezések).⁴ Visszaemlékezésének ezekben a fejezeteiben az egyetemi szubkultúráról szóló beszámolók (párbajozás, ivászat) mellett, hosszan, esetenként részletekbe menően az egyetemek oktatóihoz, diáktársaihoz fűződő kapcsolatait, megjegyzései olvashatók. Azt mondhatjuk, hogy Gusti önéletírásában konstruált német világ az egyetem világa, az egyetem, s benne hallgatói státus az a pont, ahonnan – legalábbis így látatja – az egyetemen kívüli világot is szemlélte, tapasztalta, értékítéleteket alkotott róla. Önéletírása lényegében németországi egyetemi éveinek narratívája. Gusti szerint is, az egyetemi évek, meghatározóak voltak későbbi életútjára. Azonban, látnunk kell, hogy az életút eseményeiből konstruált elbeszélte történet (élmények, tapasztalatok, vélemények, ítéletek) az ő esetében sok tekintetben torzítóan szubjektívek, amelyet bizonyos értelemben kényszerhelyzet is motivált: önéletírásában végig ott kísér az önigazolás és a példaadás szándéka. Ezzel párhuzamosan – az egyén és a csoport összejátszásának értelmében – végigkövethetjük a korszak tudományos karrier-mintáját, az abban szövődő személyes kapcsolathálózatok formálódásának személyes módozatait, azok működését, az útkeresések, a stratégiák formálódását, az egyetemi évektől a szociológiai iskola alapításáig.

Gusti önéletírói narratívája egészének vizsgálata, mint jeleztük, nem célunk. Önéletírásából egyetemi éveinek is csak azokat a részeit, alfejezeteit emeltük ki és mutatjuk be vázlatosan, amelyek a hallgató-oktató kapcsolatokról, s főleg a G. Simmelhez fűződő viszonyáról számolnak be. A leíró-értelmező helyzetét könnyítheti, ha a jelzett vonatkozás-együttest, a szerző szövegtagolása mentén követi. A szelvényesítésnek ez módja nemcsak kézenfekvő, hanem lehetővé teszi az önéletírói elbeszélés epizódjai között az előre- és visszautalásokat, s ezzel láthatóvá teheti az elbeszélő gondolkodás-cselekvés folyamatában működő szándékok motivációit. Következésképpen Gusti követjük, amikor németországi tanulmányait három időszelvényben mutatjuk

4 Gusti etimológiai magyarázatát adja az autobiográfiának: *auto* (én), *bios* (élet), *graphia* (írás). Saját autobiográfiáját elhatárolja a zsurnalizmustól, a biorámától, a vallomástól, az irodalmi önéletírásoktól (Szt. Ágoston, Rousseau, Tolsztoj).

be: 1.) a berlini egyetem – kezdetek; 2.) a lipcsei egyetem – folytatás, doktorátus; 3.) berlini egyetem – jogi tanulmányok, befejezés.⁵

A BERLINI EGYETEM – KEZDETEK (1899)

Gusti önéletírásában négy eseményt említ, amely a berlini egyetemhez kötötte: 1.) Beiratkozása, hűségesküje a rektor előtt, és hallgatói tevékenysége; 2.) Franz von Liszt nemzetközi jog kurzusa keretében tartott előadása a dunai kérdéstről; 3.) A berlini egyetem 100. évfordulója (1910), amelyen már a jászvárosi (Iași) egyetem delegált tanáraként vett részt; 4.) A berlini egyetem aulájában tartott konferencia (1934), ahol a bukaresti egyetem tanáraként szociológiai kutatásairól tartott előadást (Gusti 1971: 43). A négy esemény közül az első egyetemi tanulmányainak kezdeteire, a második pedig tanulmányainak befejező időszakára utal, a harmadik és negyedik epizód felfele ívelő oktatói-kutatói karrierjére. A szándék nyilvánvaló, Gusti azzal, hogy ugyanazon helyhez négy különböző idődimenziót kapcsol, életpályájának (életútjának) modelljét vázolja fel. Ezt az életpályamodellt különlegesen, mintaadónak tartotta, ezzel is hangsúlyozandó nem hétköznapi volta. A szokványos ebben a modellben a kezdetek, amely hétköznapi epizódja, közösen osztott más, hasonló felső osztályból származó fiataléval.

D. Gusti is 19 évesen kezdi meg (1899 őszén) tanulmányait a berlini egyetemen. Döntésében, láthatóan, a berlini egyetem, egyáltalában a német egyetemek tudomány központúsága volt a meghatározó (Gusti 1971: 42–44). S adalékként, hadd tegyük hozzá, az sem volt mellékes, hogy a moldvai tudás-elit, vagyis elődök is többnyire német egyetemeken tanultak, szemben a havasalföldiekkel, akik Párizst részesítették előnyben.⁶

Gusti önéletírásában, az egyetemi éveiről szóló fejezetet, tehát az első berlini időszakával indítja. Miután röviden bemutatja az egyetemi évnnyitó rituáléját, s az egyetemi szubkultúra hétköznapijait (párbajozás, ivászat), ami láthatóan sokkolóan hatott rá,⁷ külön alfejezetekben F. Paulsen, G. Simmel, valamint A. Wagner és G. Schmoller előadásait, illetve vitáját tartja emlékezetre méltónak. Mind e közben szétszórtan megjegyzéseket iktat be Dilthey előadásairól, s a szellemtudományokat megalapozó munkásságáról.

Első berlini időszakában Gusti közvetlen, személyes kapcsolatban *F. Paulsennel* állt, akinek előadásait nem tartotta retorikailag sem lenyűgözőnek. Ellenkezőleg: magyarázatait – Gusti szerint – „mindig a megfelelő kifejezés keresése kötötte le, ami azt a benyomást keltette, mintha erőfeszítéseket tenne ennek megtalálására. Azonban éppen ez az előadói technika tett mély benyomást a hallgatóságra, egyszerűsége és őszintesége miatt ugyanis követhetővé tette az általa tárgyalt problémák megoldásában

5 A lipcsei és a második berlini egyetemi éveit vázlatosan, utalásszerűen mutatjuk be, mivel nem kapcsolódik tárgyunk fővonalához, Gustinak G. Simmelhez, illetve Gusti simmeli szociológiához kapcsolódó megjegyzéseihez.

6 N. Iorga a történész, aki szintén moldvai volt, Gustival való közös utazásai során gyakran, nem kis lokálpatrióta büszkeséggel nyugtázták, hogy a román akadémia tagságának nagy többsége moldvai származású. A román tudományos és szépirodalmi elit jelentős része moldvai származású volt, körükben a német egyetemekre jársanak hagyománya volt.

7 Úgy tűnik, hogy a berlini tanáraitól szóló visszaemlékezései, Paulsen kivételével, nem személyes kontaktusok felelevenítése, hanem a megfigyelő észrevételei.

gondolkodásának folyamatát. Emiatt is F. Paulsen a legkedveltebb tanár volt a berlini diákok körében. Előadásait az egyetem minden karának diákjai látogatták, ugyanis a kémia, fizika doktoranduszoktól is megkövetelték, hogy filozófiai előadásokon vegyenek részt, így aztán a hallgatók mindig Paulsent választották” (Gusti 1971: 44).

A tudós Paulsen jelentőségét, anélkül, hogy említene a német felsőoktatásról készült legmaradandóbb munkáját, Gusti a megismerés-elmélet, az etika és a pedagógia területén jelölte meg. Paulsen *Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Erkenntnistheorie* (1875) című művében Kant hatása erőteljes, ugyanakkor Paulsennek tulajdoníthatók a korszakban a legfontosabb Kant munkásságát elemző monográfiák is. Az etika tanáraként Paulsen nem egy absztrakt elméletből indult ki, hanem átélt, eleven, aktuális életből. Ezzel magyarázható *System der Ethik* című művének jelentősége is. Az etika alkalmazása a pedagógiában, s az ezzel kapcsolatos résztanulmányainak mennyisége alapján a korszakban Németország legjelentősebb neveléstudományi kutatójának számított. „Paulsen volt – mondja Gusti – nemzetközileg is legismertebb német filozófus, amit *Einleitung in die Philosophie* című munkájának külföldi kiadásai mutattak. Ezzel ő tett a legtöbbit a világban a filozófia népszerűsítése érdekében.” (Gusti 1971: 44–45)

Gusti 1900 őszén - berlini filozófiai studiumait megszakítva – a lipcsei egyetemen folytatja tanulmányait, majd 1904-ben tér vissza a berlini egyetemre. Ebben a második berlini időszakában (*Privatgelehrter*) gyakran kapott meghívást Paulsen házába – reggelikre. Itt ismerkedett meg és kötött barátságot „a nagy szociológus és statisztikus F. Tönniessel”, aki Paulsen diáktársa, honfitársa, jó barátja volt. Paulsen házában ismerkedett meg Gusti „az akkor fiatal, de később professzor” E. Sprangerrel. Gusti Paulsent otthonában, családi körben úgy mutatja be, mint etikai tanításának megtestesítőjét, egyszerű és lelket megragadónak. Így aztán nem véletlen, hogy 1908-ban, amikor Gusti Berlinben részt vett Paulsen temetésén (aki 63 évesen rákban halt meg), mély fájdalmat tanúsított professzora iránt (Gusti 1971: 45).

G. Simmelre vonatkozó visszaemlékezés-töredékek felidézése kapcsán, talán nem érdektelen arra is rá kérdezni, hogy miért van az, hogy a 19/20. század fordulóján a kelet-európai társadalomtudományok művelői, akik közvetlen, illetve közvetett módon megismerhették Simmel szociológiáját, mégsem tudták azt hasznosítani, egyszerűen elmentek mellette. A kérdésnek van magyar vonatkozása is. Például a *Huszádik Század* „szociológusai”, noha szocializációjuk folytán a német „kultúrkörbe”, az úgynevezett közép-európaiságba vonhatók, s korifeusaik a modernizáció zászlóvivőinek tekinthetők, mégsem mutatnak érdeklődést a modernitás Simmel által körbejárt kísérőjelenségei – a pénz, a verseny, a divat, az idegenség és a szociális distancia stb. – összefüggései iránt. Magyar esetben úgy tűnik a Huszádik Század köréből ki kellett lépni ahhoz, hogy kapcsolódni lehessen azokhoz a fejleményekhez, amelyek a naturalista és marxista szociológiát zárójelbe tették. Itt elsősorban Somló Bódogra (neokantiánus értékelméletére – axiológiájára), és Mannheim Károlyra (tudásszociológiájára) gondolok, de a korai Lukács munkássága sem kivétel ez alól.⁸

8 Például Somló Bódognak az őstársadalom csere-, jószágforgalom intézményének tipológiája Polányi Károly archaikus piacok gazdaság-antropológiai elmélete előzményének is tekinthető. Somló Bódog a 20. század elején a kolozsvári egyetem nemzetközileg is elismert jog és etika tanára, *Szociológia* című munkája 1909-ben jelent meg.

A Gusti képviselte román eset, bizonyos értelemben egyszerűbb, de hasonló kifutásúnak tűnik. Önéletírásából számos olyan szubjektív és habituális aspektus emelhető ki, amelyek bizonyos értelemben magyarázzák a Simmel előadásaihoz és munkáihoz való viszonyát.

D. Gusti G. Simmel emlékének szánt alfejezet képezi lényegében a Simmellel kapcsolatos egyetlen összefüggő szövegrészt önéletírásában. Megjegyzései arra utalnak, hogy Simmel előadásain részt vett, tehát beszámolója ennek az időszaknak a benyomásait idézi fel, és nem azonosíthatók azzal a későbbi, egyetemi évek utáni történésekkel, amelyek Simmelre, illetve Simmel és Weber együttes megnyilatkozásait idézik fel. Tény viszont, az önéletírói konstrukció lehetővé teszi és szabadságában is áll írójának, hogy a különböző idődimenziókat összezsúptassa. Ennek ellenére, azt kell látnunk, hogy az első berlini időszakát felidéző alfejezetek között, a Simmelre vonatkozó rész összefogottabb, koherensebb és terjedelmesebb is, mint a Paulsent felidéző rész, holott, mint láttuk, Paulsenhez közvetlen személyes kapcsolat fűzte. Mindez Gusti („szakmai”) tájékozódásának célirányos voltára utal, amit kijelentései igazolnak, miszerint Simmel előadásait a legnagyobb érdeklődéssel követte: „*Simmel volt az egyetlen a berlini egyetemen, akinek volt bátorsága, hogy meghirdessen egy szociológiai kurzust.* Simmel ekkor nem volt rendes tanár, vagyis nem rendelkezett vizsgáztatási joggal, hallgatósága nagyon fluktuált, jó részt külföldiekből állt, közülük is előadásain az oroszok vettek részt nagyobb számban, és nagyon kevés német diák.⁹ Előadásai, akárcsak munkái kiábrándítottak bennünket, noha csodálatos esszékből álltak, amelyeket lelkesedéssel és nagyon elvont formában adott elő.¹⁰ Simmelt nem érdekeltte, hogy mi történik a társadalomban, vagyis egy materiális szociológia, mindaz, ami ténylegesen társadalmi, azt tisztán formálisnak tekintette, mintha a kettő – matéria és a forma - egymás nélkül is létezhetne.” (Gusti 1971: 46 – kiemelés a *Szerzőtől.*)

9 Gustinak ellentmondani látszik az tény, hogy például Simmel amerikai recepciójának első időszakában (1895–1930) a John Hopkins, Harvard, Chicago egyetemek diákjai, akik később befolyásos szerepet játszottak az USA szociológiában, a berlini egyetemen Simmel hallgatói voltak. A.W. Small például 1880-ban Berlinben tanult, és Simmel diáktársa volt, akivel kollegiális kapcsolatban állt, s hazatérve elsőként ismerteti Simmel munkásságát. Simmel amerikai hallgatói: F.A. Bushee, Ch.A. Ellwood, E.C. Hayes, R.E. Park, N.J. Spykman, H.J. Woolston. Tehát, Gusti az amerikai hallgatókat nem említi holott Ellwood a tudományos pszichológiai szociológia megalapítója 1897-től, Park pedig két évre rá Simmel hallgatója, akkor amikor Gusti is (Levin et al. 1975: 813–845.)

10 Simmelt elutasító véleményt fogalmazott meg P. Sorokin: célt vesztettnek, fejtegetéseit hibásnak tartotta, s arra figyelmeztetett, hogy Simmel téziseinek – Park és Spykman által támogatott – megfontolásai a szociológusokat pusztán spekulációra, metafizikára és tudományos módszerek hiányára kényszerítene (Sorokin 1928: 502). Hasonló véleményt fogalmazott meg Th. Abel (1929: 48). Sorokin, Abel és Gusti esetében a formális szociológia kapcsán a félreértés abból származott, hogy Simmel szerintük a forma és tartalom viszonyát különbségeikben interpretálta (lásd: *13. lábjegyzet*). Th. Abel később (1959) visszavonta korábbi álláspontját, Simmelt „a modern szociológia megalapítójának” nevezi, „Simmel pillanatnyilag minden úttörő közt a legfontosabb” jelzővel illette (Levin et al. 1975: 422).

Gustit, noha „nagyon érdeklí” Simmel munkássága, aki „figyelemre méltó szociológiai és etikai munkákat publikált”, nem értette meg a tartalom és forma dialektikáját a simmeli szociológiában.¹¹ Simmel szociológiája iránti érdeklődését azzal is nyomatékosítja, hogy megjelenésük sorrendjében említi Simmel néhány, általa ismert munkáját,¹² így: *Über sociale Differenzierung* (1890), *Eileitung in die Moralwissenschaft* (1–2. kötet, 1892–1893), *Die Probleme der Geschichtsphilosophie* (1893), *Die Philosophie des Geldes*, valamint „számos tanulmányai” közül *Psychologie der Frau* (*Zeitschrift für Völkerpsychologie* (1894), *Psychologie des Geldes* (*Schmollers Jahrbuch*, 1889), *Le probleme de Sociologie* (*Revue de Métaphisique et Morale*, 1948).

Mindezek után Gusti sajnálatát fejezi ki, hogy Simmel élete vége felé a Strassburg-i egyetem tanáraként „teljes érdektelenséget mutat a szociológia iránt.”¹³ Gusti szerint „mégiscsak szociológus volt, akivel vitázni lehetett” (Gusti 1971: 47, 53–55).

Simmel előadásaihoz és műveihez való viszonyában bizonyos előítéletet is feltételezhetnénk Gusti részéről. E viszonyulás Philippide román filológustól származik, aki Berlinbe indulása előtt azt ajánlotta: „óvakodj Lazarus spekulációitól”.¹⁴ Azonban, mint Gusti megjegyzi, amikor Berlinbe érkezett „Lazarus csillaga leszállóban volt”, és „Philippide nem tudta, hogy a Lazarus és Steinthal által kezdeményezett irányzat ’a népek és a nyelvek pszichológiája’, amely újdonságánál fogva bizonyos hírveréssel járt, már kimúlóbban volt” (Gusti 1971: 46).

Simmel Lazarus tanítványa volt, Lazarus – írja Gusti – „spekulációiban megkülönböztetett helyet foglalt el a társadalom pszichológia, s a társadalmi jelenségeket a népek az egyénre gyakorolt hatásával magyarázta” (Gusti 1971: 46). „Simmel átveszi Lazarus tanát és kijelenti *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*-ban, hogy a pszi-

- 11 Simmel pontosítása így szól: „Minden társadalmi jelenségben egységet alkot a tartalom és a társadalmi forma, s egy társadalmi forma éppoly kevésbé lehetséges minden tartalomtól megfosztott létezőként, mint ahogy a térbeli forma sem létezhet anyag nélkül, amelynek formája. A valóságban tartalom és forma minden társadalmi lét és történet egymástól elválaszthatatlan eleme...” (Simmel, 2001: 9) Újabban P. Ricoeur foglalkozott a tartalom és forma kérdésével (Pászka 2007: 98–119). Simmel meg nem értése Gusti részéről, a személyes kapcsolat hiányával is magyarázható, ugyanis az amerikai Small, Park, Spykman, akik személyes kapcsolatban voltak Simmelel berlini tanulmányaik idején, hazatértük után a tanárukhöz fűződő viszonyt azzal is ápolták, hogy terjesztették tanítását: Park-Bruggess, *Introduction to the Science of Sociology* (Simmel tíz előadását tartalmazza); Spykman, (1925) *The social Theory of Georg Simmel*. Small fordításában közlik AJS 2–16 kötetében Simmel több munkáját, valamint S.P. Altmanm Simmelnek a pénz filozófiájáról írt tanulmányát, Small ugyanakkor 1900-ban három diákját küldi Berlinbe, hogy Simmel előadásait hallgassa (Levin et al. 1975: 417–418). Mindez arra utal, hogy Gusti közvetlen környezetében, éppen akkor, amikor Berlinben tanult, Simmel körül kialakult egy csoport, amelyet lehetetlen volt nem észrevennie. Ugyanakkor ellentmond Simmel meg nem értésének, hogy rendkívül sikeres oktató volt, akinek előadásairól a korabeli napilapok is beszámoltak”, a freiburgi egyetem például díszdoktori címet adományozott a formális szociológiáról írt munkájáért (Felkai 2007/II: 14).
- 12 Gusti, úgy tűnik, Simmeltől vette át a szociológia saját körülhatárolt terület, illetve a szociológia önállósága mellett érvelő elvi álláspontot.
- 13 Simmel 1899-ben „bántónak találta”, hogy szociológusnak tartották, „holott mégiscsak filozófus vagyok..., a szociológiát ... csak mellékszakként művelem” (idézi Némedi 2005: 172).
- 14 Gustit közelebbről is érdekelte a Lazarus és Steinthal-kérdés, vagyis az, hogy mi lehet az oka egy elmélet hanyatlásának. Elolvasta műveiket, s arra a konklúzióra jutott, hogy „közhelyeket tartalmaznak és teljesen sterilek” (Gusti 1971: 46).

chológia nélkül az egész történelem érdektelen és érthetetlen volna. De Simmel, akár csak mesterei, egyetlen helyen sem ad pontos magyarázatot arról, hogy mi is ez a pszichológia.” (Gusti 1971: 47)

Simmelnek, tehát ezt a beállítódását Gusti Lazarustól származtatja, és olyan „felfedezésnek” tartja, amely már A. Comte idejében is tudott volt – mint például: a „társadalom megelőzi az egyént”, valamint hogy a „szellem a társadalom közös produktuma.”

Gusti problémája, láthatóan, nem ez volt, ami őt érdekelte nem illeszkedett a simmeli szociológia fogalmi-elméleti, tartalmi kereteibe. Gustit azok a kérdések foglalkoztatták, hogy miként kell értelmezni az olyan kijelentéseket, mint: a „népek szellemi princípiumok”, „a népek lényege a lelkiségükben van,” „a 20. század a szolidaritás, a 19. század pedig az egyéni sikeresség jegyében él” stb. A kérdések kérdése Gusti számára is: „mi a különbség a népek lelkisége és *Volksgeist* között”, „ami közös egy nemzet egyéneinek tudatában, abból hogyan alkothatunk képet nemzettudatáról” (Gusti 1971: 46). Mindezekre a kérdésekre Gusti nem talál megnyugtató magyarázatot, holott érdeklődésének főcsapása erre irányult. S ez egyben indokolhatja is a simmeli belátások és tematikák iránti nem megértő, pontosabban idegenkedő viszonyát. Nem egyszerűen arról van szó, mint állítja, hogy nem tartotta rendszerezettnek, tudományosan megalapozottnak a simmeli szociológiát: „Egyetemistaként és Simmel munkáinak szorgalmas olvasójaként nem tudtam hasznosítani Simmel szociológiáját impresszionista¹⁵ előadásmódja miatt, így tehát számomra a szociológia problémája nyitott maradt. Ugyanis egy tudományos szociológia nem korlátozódhat Simmel formális módszerére. A parfüm, a pénz, a nők stb., kérdésében írt munkái és előadásai nagyon érdekelték, azonban nem adtak kulcsot a társadalomtudományok tudományos alapjainak megismeréséhez.” (Gusti 1971: 46)

Itt arról van szó, mint azt az egyetemváltás is részben indokolni látszik, hogy Gusti studiumainak kezdeti berlini időszakában (két félév) a szociológia mibenléte, pontosabban a simmeli szociológia tekintetében támadt nehézségei több egymásba játszó tényezőhöz kapcsolhatók. 1.) Gusti beismeri, hogy berlini egyetemi tanulmányai kezdetén a német nyelvet alig beszélte/értette, nyelvórakat kellett vennie. Márpedig egy simmeli előadás, ahol az előbeszéd különböző fordulatai, a maguk kiterőivel és a különböző szóképek használatával találkozhatott, több mint valószínű, hogy Gusti számára nehezen voltak követhetők. 2.) Gusti csak hallgatói kontaktusban volt Simmelrel, vagyis nem létesített közelebbi kapcsolatot vele, mint például az amerikaiak – Bushee, Ellwood, Hayes, Park, Spykman, Woolston.¹⁶ 3.) Önéletírásában a Simmelre vonatkozó megjegyzések nem az első berlini időszakának jelenidejének jegyzetiből származnak, hanem egy későbbi időszakból, amikor már feltételezhetően túl van a doktorátusán, vagy pedig abból az időszakból, amikor visszaemlékezéseit papírra veti. 4.) Ez utóbbi tűnik életszerűbbnek, hiszen Gusti bármennyire is céltudatosnak vallja magát a társadalomtudományok, a szociológia iránti elkötelezettségében, az

15 D.P. Frisby is impresszionisztikusnak tartotta Simmel szociológiáját a múlt század '80-as éveinek elején megjelent munkáiban (Frisby 1981,). Simmel szociológiájának ez a jellemzője kezdett elterjedni angolszász nyelvterületen, s a fordításokba is így került be később a német társadalomtudományokba. Érthető okokból Frisby nem ismerhette Gusti önéletírását, viszont úgy tűnik a Gusti az, aki elsőként vette észre a Simmel szociológiájának impresszionisztikus jellemzőjét.

16 Lásd 13. és 15. lábjegyzetek.

mégsem feltételezhető, hogy első éves *studiosusként* tisztában lett volna, mi is alkotná a szociológia tudományos alapjait akkor, amikor az a „nagyobbak” elgondolásában sem volt teljesen letisztult. 5.) És azok a kijelentései sem a novicius Gustitól származnak, hanem az idős Gustitól, amelyek Simmel és Weber „radikális” diskurzusát válság-jelenségként értelmezik, s amit a társadalomtudományok különböző irányból történő identitásáért-legitimitásáért folyó vitákkal hoz összefüggésbe. S a viták háttérében a klasszikus fizika megkérdőjelezését jelöli meg, ennek tulajdonította a fejekben eluralkodott zavarokat, amelyeket a világképekben, s konkrétan a társadalom világának megragadására rávetített újabb természettudományos elméletekben vélt felfedezni. 6.) Gusti önéletrészében a Simmellel kapcsolatos emlékezet felfrissítéséhez, talán a Leopold von Wiesevel való későbbi, nem a legkiegyensúlyozottabb kapcsolat is hozzájárulhatott.¹⁷ Ez pedig megint arra utal, hogy Gusti Simmellel kapcsolatos megjegyzései nem az emlékezet konstrukciói, hanem publikált, másodlagos forrásokból származnak. 7.) Talán ami a legfontosabb, hogy Gustihoz egy olyan szociológiai – társadalomtudományi „alapvetés” állt közelebb, kelet-európai habitusánál fogva is, amely tudományos alapokkal szolgál a modernizáció igényelte társadalmi reformok kidolgozása, illetve a nemzetépítés számára. Nem véletlen, hogy a wundti *Völkerpsychologie* e tekintetben útmutató volt, hiszen az nem egyszerűen egy interdiszciplináris tudomány akart lenni, hanem a fejlődésben elmaradott, felzárkózni kívánó értelmiségi mozgalom is volt. Ez az a pont, ahol a Gusti-féle szociológiai iskola és a Huszadik Század szociológusainak köre affinitásban volt, mindkettő a szociológiában a reformcélok és -törekvések eszközét látta. Ebben a perspektívában érthető, hogy Simmel szociológiája és annak témái, amely az urbánus polgárság világának gazdaságát és azzal összefüggésben, a formalizálódás irányába mutató jelenségeinek – pénz, divat, parfüm stb. – kifutását elemezte, nem találtak érintkezési pontokat egy olyan világból jött diák, majd az érett tudós gondolkodásában sem, akinek érdeklődése előterében saját balkáni társadalmának élő/égető bajainak megoldási lehetőségei álltak. Feltevéseinket, mint említettük, igazolhatják azok az érvek, amelyekkel Gusti az egyetemváltást indokolta.

A. Wagner és G. Schmoller vitája, amelyet az alábbiakban vázlatosan ismertetünk – akárcsak a Paulsennel kapcsolatosan elmondottak –, nem integrálhatók a Gustinak a Simmellel kapcsolatos megnyilatkozásaiba. Egyrészt, mert maga Gusti sem így mutatja be, másrészt mert Gusti a Wagner és Schmoller közötti vitát elsődlegesen „tudományos attrakciónak” tartotta, noha az a társadalomtudományok módszere körül zajlott. Gustinak nincs különösebb kérdésfelvetése ebben a vitában, mint Simmel esetében láthattuk. Wagner és Schmoller úgynevezett *Der Methodenstreit*-ját Gusti egyszerűen presztízs okokra vezeti vissza, ugyanis Wagner neoklasszikus és Schmoller történeti gazdaságtanát lény-

17 L. von Wiese, G. Schmoller tanítványa, kísérletet tett Simmel nyomán egy általános szociológiát (kapcsolattant/viszonytant) felépíteni, amely az izoláltságból indult ki, hogy abból a viselkedés-, és cselekvésminták rendszerességéig jusson el. Tíz ellentétpárt állít fel: például közeledés/konkurencia, hasonulás/konfliktus stb. (Levine et al. 1975: 837., valamint Némedi 2005: 285–286., Felkai 2007/II: 109–110). L. von Wiese, illetve a Kölni Intézetének munkatársai és diákjainak egy csoportja, akik falukutatásban vettek részt Németországban, az erdélyi fürdőhelyen, Borszákon találkoztak a Gusti-iskola tagjaival (1931). A tapasztalatcserét követően L. von Wiese bíráló cikket ír a Gusti-iskoláról és Gusti szociológiai rendszeréről (Rostás 2001: 95–112, 2000: 76–80). Hitler hatalomra jutását követően L. von Wiese, többen másokkal – F. Tönnies, A. Weber, A. Vierkandt, Alfred von Martin – belső emigrációba vonul, illetve nyugdíjazzák őket (König, 1959: 113–131).

gében azonosnak tartja, csupán hangsúlyeltolódásokat észlel. Mindketten elismerik – írja Gusti - a történeti és gyakorlati induktív, valamint az elméleti és pszichológiai deduktív megközelítések fontosságát, illetve együttjárását (Gusti 1971: 48).

Gusti, tehát, lényegre törően jellemzi Wagner – Schmoller vitáját, figyelmét azonban nem a módszervita, hanem a német egyetemeken használatos oktatói címek, megszólítások körüli presztízs harc köti le. „Wagner megkapta az *Excellenz* megszólítást Schmollert csak az egyszerű *Geheimrat* illette meg. Azonban mivel Schmoller a trónörökös tanítómestere volt, szolgálataiért ő is megkapta az *Excellenz* megszólítás jogát, amit visszautasított, mivel Wagnert is ez a megszólítás illette meg. Így a kormány nemesi rangot adott neki, ami egyedülálló volt egyetemi oktatói körökben.” Gusti megjegyzi, hogy Wagner előadásai elevenek voltak, Schmoller diktált. (Gusti 1971: 49)

A Gusti által említett disputa, láthatóan nem jár különösebb tanulságokkal számára, noha az a német társadalomtudományok egyik legfontosabb vitájának helyi, berlini közjátéka, ugyanis vita főszereplői C. Menger és G. Schmoller volt. A Wagner és L. Bretano katedraszocialisták Schmoller *Verein*-beli társai csupán mellékszereplők ebben a vitában.¹⁸ Schmoller az 1883-ban „keveredett bele a vitába”, amikor egy recenzióban C. Menger gazdaságelmélete alapelveinek jelentőségét kérdőjelezi meg. Menger válaszában (1884) Schmollert „teória nélküli historizmusáért” marasztalta el.

C. Menger 1883-ban közli a *Vizsgálódások a társadalomtudományok, főként a politikai gazdaságtan módszeréről*¹⁹ című könyvét, amelytől számítható az elméleti és történeti iskola közötti „módszervita.” Menger művében a tudományok két típusát, az elméleti (a jelenségek általános vonásaival) és történeti (individuális dolgokkal) foglalkozó területeket különbözteti meg, amelyek mellett sémájában a harmadikként a gyakorlati tudományokat emeli be. Ez utóbbi feladatát nem „ami van”, hanem „valami milyen legyen” vizsgálatában jelöli meg. Az elméleti kutatások két irányáról beszél, „empirikusrealista” (valóságos típusokat, empirikus törvényeket vizsgál, a megértés ebben az esetben bizonytalan), míg az egzakt irányzatot a természettörvényekhez hasonló törvényszerűségek kimutatása jellemzi. Menger a törvényszerűségeket vizsgáló, az egzakt tudományok jellemzőivel bíró típus híve, s tagadja annak lehetőségét, hogy egy nép gazdasági jelenségeit a társadalmi és állami fejlődése kontextusába ágyazva lehetne vizsgálni (Felkai 1999: 292).

G. Schmollert 1882-ben hívják meg a berlini egyetemre, fő műve *Az általános népgazdaságtan alapvetése*²⁰, amelyet történeti-realista megközelítés és szociáletikai beállítódás jellemez. Schmoller Mengerrel szemben nem lát szakadékot az individuális és történeti, az általános és tipikus összefüggésekre orientált kutatások között, mivel

18 *A Verein für Socialpolitik* [Szociálpolitikai Egyesület] című folyóiratról van szó, amelyet 1872-ben alapítottak nemzetgazdaságtan tanárok s a közigazgatás szakemberei. A *Verein* munkatársa volt G. Schmoller, L. Bretano, W. Roscher, később pedig M. Weber, W. Sombart is. A manchesterianusok s a katedraszocialisták közötti vita hátterét, a vitában résztvevők álláspontját Felkai Gábor foglalta össze (Felkai 1999: 288–297).

19 A mű eredeti címe: *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere*. Megjegyzés: mellőzzük Treitschke és Schmoller vitáját, noha az szintén a módszervita része, mivel Menger és Schmoller álláspontjának ismertetése tartalmilag lefedi a vita lényegét (Felkai 1999: 293–295).

20 A mű eredeti címe *Grundriß der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, két kötetben jelent meg 1900-ban és 1904-ben.

szerinte az individuális-induktív módszer az általános elméletalkotást segíti. Ugyanakkor Schmoller a tudományos pontosság oldaláról közelítve, úgy látja, hogy az a jelenségek mindenoldalú leírásában és az oksági kapcsolataik feltárásában mutatkozik meg. Láthatóan a javasolt módszer a leírás, pontosabban a „teljes leírás”, amely az osztályozás, a fogalomalkotás, a típusok alárendelése nélkül nem realizálható, mivel csak az eljárásnak ez módja vezethet az indukció útján elért realista-empirikus leírások szigorú és egzakt eredményeihez. Schmoller, tehát úgy vélte, hogy a gazdasági élet megértéséhez, leírásához nem elegendők az elméleti közgazdaság eljárásai, amely az önérdemből indul ki, számolni kell az állam, a jog, a közérkölcös hatásösszefüggéseivel is. Az „igazi megismerés érdeke felette áll a törvénytalálási kedvnek”, s ahol hiányoznak a törvények ott a valóság pontos megfigyelése, osztályozása, az okok tanulmányozása segítheti a megértést (Felkai 1999: 297).

A szubkultúra szintjén oktatói-magatartás pletyka rovatába lehetne sorolni, azt ami Gustit a német egyetemeken meglepte, az oktatók katedra iráni hallatlan ragaszkodása. Amit a hivatástudattal, mint sem az egzisztenciális okokkal indokol. Paulsen és Wagner, valamint Dilthey, A. Bastian eseteit említi, akik „nagyon idősek voltak, családtagjaik hozták be az előadóterembe, szellemi szenilitásuk folytán néhány mondat után, amit bizonyára már ők sem hallottak – mondja Gusti – elpityeregtek, és ki kellett vinni őket. Ennek ellenére nagyon sok diák vett részt ezeken az előadásokon” (Gusti 1971:53.). Amit Gusti nem egyszerűen azzal indokol, hogy látni akarták őket, mivel hírnevük nagy volt, hanem tudományos teljesítményük iránti tisztelet vonzotta a diákságot)

Gustit – bevallása szerint – a berlini egyetemen nem elégtették ki sem az elvont spekulációk, sem az empirikus megfigyelések. Úgy tűnik, az egyetem első évének szellemi hozadéka számára nulla, hiszen egyetlen tanárával sem volt megelégedve: „Berlinben sem Dilthey, sem Bastian előadásait nem értettem meg, Diltheyt olvasni kellett mivel előadásain olyan halkán beszélt, hogy mintha csak magának beszélne.” (Gusti 1971:53.)(Gusti ugyanakkor Simmelt mindenekelőtt szociológiai előadásai okán – bár azok olykor „intellektuális bohóckodás” (saltimbac) benyomását keltették benne, – nagy tehetségnek tartotta, akinek „olykor csodálatos megfigyelései voltak, azonban elemzései töredékesek, jelentésnélküliek voltak” számára, itt példaként ismét a parfüm szociológiáját említi²¹ (Gusti 1971: 53).

Paulsennel sem volt megelégedve, mivel „nála soha nem merültek fel problémák, minden problémát végelegesen megoldottnak tekintett, ugyanakkor ezeket a megoldásokat, mint például a pszichológiai voluntarizmust, Tönnies áttételeken W. Wundtól vette át. Többnyire mások nézeteit ismertette” (Gusti 1971:53-54.) Mindez arra ösztönözte, hogy elhagyja Berlint és a lipcsei egyetemen folytassa tanulmányait (Gusti 1971: 53–54).

Az első berlini időszak vége és a lipcsei időszak kezdete között önéletírásában van egy rés, amit *válságnak* nevez, de egyben a releváció epizódja is. Gusti, mint említettük, nagyon tudatosan készült a szociológus pályára, valóságos küldetés tudattal, ezért,

21 Simmel szociológiai előadásainak megértése, nemcsak Gustinak okozott gondot, hanem a diáktársainak is. A hallgatóság számára a problémák Simmel intellektuális produktumainak jellegéből adódtak: a témák sokasága, nem szisztematizált módszer, az irányadó elvek elvontsága tették nehezen követhetővé előadásait. Nem véletlen, hogy *Szociológiája* 1908-as kiadásában Simmel azt tanácsolja az olvasónak, hogy a legjobban úgy kaphatnak képet a kötet tartalmáról, ha az ábécé sorrendbe rendezett tárgymutatóra egy pillantást vetnek (Levin et al 1975: 814; vö. Simmel 1973: 179 skk., valamint Némedi *Georg Simmel-fejezet*: Némedi 2005: 170–173).

mint mondja, intenzív studiumokat végzett, éjjel-nappal olvasott, jegyzetelt, múzeumokat, képtárakat látogatott – végkimerülésig. Így kerül Weimarba egy szanatóriumba, ahol felfedezi Goethét. Goethe mint ember, mint művész, mint tudós, mint politológus, mint szociológus, mint jogász stb., mint az egyetemes kultúra legnagyobb, egyedülálló alakja aposztrofálódik Gustinál, egyszerűen lenyűgözi. Nem véletlen, hogy önéletírásában az általa Goethének tulajdonított kvalitásait hosszas esszében fejtegeti, idézi és értelmez (Gusti 1971: 55–89). Így érthető, hogy életeszményét sem a kortárs társadalomtudósok közül választotta: az ő eszménye élete végéig Goethe volt. Goethe volt az – saját bevallása szerint –, aki bárhol is volt, bármit is csinált, úgy érezte, hogy ott áll mögötte (Gusti 1971: 57).

LIPCSEI EGYETEM – FOLYTATÁS, DOKTORÁLÁS (1900–1904)

Gusti a harmadik félévet (1900 őszén) a lipcsei egyetemen kezdi, ahol, – mint írja – „világviszonylatban is egyedülálló” kutatások folytak, amelyet olyan nevek fémjeleztek, mint W. Wundt, a kísérleti pszichológia megalapítója, Fr. Ratzel a humán földrajz atyja, K. Bücher, „a korszak legeredetibb közgazdásza” mellett K. Lamprecht,²² a *Kulturgeschichte* művelője, akire már otthon, Jászvárosban A.D. Xenopol történész felhívta a figyelmét (Gusti 1971: 53). Gusti a lipcsei, 1900–1904 közötti korszakát, ahol doktorátusát – a tézisekkel és szóbeli vizsgákkal – megvédi, a „legfontosabbnak és legmeghatározóbbnak” tartja későbbi életére, karrierjére, ugyanis itt jut el az „alkotás fázi-sáig”, itt lép be a „német tudományos publicisztika világába” (Gusti 1971: 131).

Önéletírásában a lipcsei időszakból, sorrendben és terjedelemben is, elsősorban W. Wundt munkásságával foglalkozik, amely lenyűgözi. Wundt Gusti számára egy *Leibnitz redivivus* volt. Viszont keveset beszél a wundti pszichológiáról, ha igen, az is rövid megjegyzésekre korlátozódik, ami azon a belátásával hozható összefüggésbe, hogy azt doktori dolgozatából az olvasó ismeri, ezért is inkább azt idézi fel, amit Wundtól tanult, illetve Wundt viselkedését (metanyelvi kommunikációja a katedrán), különböző tudományos disputákban tanúsított magatartását. Wundt előadásaiiban, jegyzi meg Gusti, mellőzte a retorikai fogásokat, „belső vívódásait csak kezének mozgásai árulták el”. ... Wundt ismeretelméleti hitvallását illetően azt írja, hogy „Wundt szerint nem létezik tudományos ismeret, amely ugyanakkor és ugyanolyan mértékben ne lenne filozófiai ismeret is, hasonlóan nem létezik filozófiai ismeret, amely ne kapcsolódna a partikuláris tudományok ismereteinek totalitásához” (Gusti 1971: 102).

Wund eleméleti beállítódását az ellentétpárok egyfajta közvetítéseként értelmezi. Általánosabb értelemben „kompromisszumra törekedett az idealizmus és a realizmus között”. Partikuláris vonatkozásban, mint például az etikában „áthidalásra törekedett az apriorizmus és az empirizmus, a természetfilozófiában az atomisztikus és energetikai, a biológiában a mechanikus és vitalista felfogások között, a szociológiában pedig az individualizmus és a kollektívizmus között” (Gusti 1971: 101).

Gustit figyelmét a wundti környezetben, főleg a kísérleti pszichológiai laboratórium működése köti le, amelyről negatív megjegyzéseket tesz: például komikusnak tartja a

22 K. Lamprecht tanítványa, N. Iorga, legnagyobb román történész valamint a magyar Hajnal István történelem-szociológus (Lakatos 2001: 9).

túlzott specializációt, Wundt asszisztenseinek bürokratikus magatartását, s egyáltalában a kultuszt, amit a kísérleti pszichológia köré építettek fel (Gusti 1971: 103).

Gusti a kísérleti pszichológia „legnagyobb hiányosságát” abban látta, hogy „elvonatkoztat az ember társadalmi és kulturális feltételezettségétől, s az összes többi pszichikai folyamatoktól és jelenségektől” (Gusti 1971: 96,112). Ezért van szükség egy olyan pszichológiára – mondja Gusti –, amely „élő eleven emberekből indul ki, vagyis egy szociálpszichológiára van szükség a társadalom egy tudománya keretében, ami nem más, mint a szociológia” (Gusti 1971: 104 – kiemelés a Szerzőtől).

Gusti, bevallása szerint, németországi tanulmányainak idején a szociológia „marginális”, a „dilettánsok által művelt” területnek számított az egyetemeken. Tisztán szociológia kurzust, csak Simmelnek volt „bátorsága” tartani a berlini egyetemen. Lipcsei korszakában is – állítja Gusti – egy olyan javaslat, amely a szociológiát is beemeli vizsgálódásaiba, eretnekségnek számított. Doktori dolgozata témájának – *Egoizmus és altruizmus*²³ – elfogadása, amelyben egy etikai és szociológiai kérdés összevont elemzésére tett kísérletet, nem volt problémamentes. Szerencséje az volt, hogy Wundtot foglalkoztatta a szociálpszichológia kérdése, így jóváhagyta a témát és elvállalta Gusti disszertációjának irányítását. A doktori bizottság másik két tagja, K. Lamprecht²⁴ és K. Bücher²⁵ volt.

- 23 Gusti doktori dolgozatának címe: *Egoismus und Altruismus. Zur soziologischen Motivation des praktischen Wollens. Az altruizmus mint az egoizmus ellentétpárja, s fogalom Comte-i konstrukciója, valamint a hozzákapcsolódó értelmezések, elméletek diszciplinánkénti tagolás tekintetében* (Vályi 2008: 103–123).
- 24 K. Lamprecht (1856–1915) a lipcsei egyetem rektora, történész, a *Kulturgeschichte* irányzat atyja. Gusti szerint Lamprecht, támogatta a pszichológia önálló tudományként való elismerését. Mindez ellentétben állt Ranke iskolájának történelemfelfogásával. A német történelemre alkalmazott szociálpszichológiai megközelítésben látja Gusti Lamprecht eredetiségét. Lamprecht a német fejlődés szociálpszichológiai szakaszainak konstrukciója: *Kulturzeitalter des Animismus* (Urzeit) – *Symbolismus* (10. századig) – *Typismus* (10–13. század) – *Konventionalismus* (13–15. század) – *Individualismus* (15–18. század) – *Subjektivismus* (19. század). A fejlődés ezen szellemi fázisainak materiális megfelelői: primitív gazdaság – naturális gazdaság a maga két fázisával kollektív és individuális. Láthatóan, egyfajta paralelizmus áll fenn a gazdaság, a szellemi és pszichikai tényezők között. Lényegében ez, és a Wundt-i pszichológiai paralelizmus elmélet képezi Gusti szociológiai paralelizmus elméletének modelljét. Gusti szerint Lamprecht a történelmet a művész szemével és a filozófus eszével közelítette meg. Lamprecht legnagyobb érdemét Gusti abban látja, hogy létrehozta a dokumentációs és kutatási intézetet az „Egyetemes- és kultúrtörténeti szemináriumot” (Gusti 1971: 112–121).
- 25 K. Bücher (1847–1930), Gusti szerint, szigorú, távolságtartó, rideg, mégis a lipcsei egyetem egyik leghatásosabb tanára volt, akinek gazdaságtudományi elmélete időtállóan bizonyult. Bücher gazdaságfejlesztés szakaszolásában a termelőt és a fogyasztót elválasztó térbeli távolságot vette alapul. Éspedig: a primitív ember gazdasága – zárt háztartás (csere nélküli, a termelő elfogyasztja termékeit) –, a falvak gazdasága, a városok gazdasága (közvetlen csere gazdaság), a nemzetgazdaság (a fogyasztási javak egy sor gazdaságon át jutnak el fogyasztóhoz), a világ gazdaság (*Weltwirtschaft*). Gusti megemlíti, hogy Bücher elméletét 1876-ban publikálta *Die Wage* című alig ismert lapban, majd átdolgozott formában újra közli 1898-ban. Gusti úgy látja, hogy Bücher elmélete érintkezésben volt Schmoller és W. Sombart elméletével, ugyanakkor röviden érinti a vitát is, amit Bücher belátásai kiváltottak. Bücher sürgette egy, a társadalom múltjával foglalkozó tudományát kidolgozását, amit Gusti nem társadalomtörténetként, nem is történelemszociológiaként, hanem a múlt szociológiájaként értelmezett. Bücher hívja fel Gusti figyelmét a statisztikai adatbázisok használatának fontosságára (Bücher Basel kanton népszámlálás). Nem véletlen, hogy a Gusti-iskola a terepen a kutatást mindig lakosság-összeírással indítja. Bücher szerkesztésében jelenik meg A.E. Friedrich Schäffle szociológiája, akinél Durkheim is tanult. Schäffleről (Felkai 1999: 332–362). „Büchernél tanultam meg – írja Gusti –: ahhoz, hogy tudós legyél, nem kell bezárkóznod a könyvek közé. A szociológiai realizmust, amit később alkalmaztam, Wundtól és Büchertől tanultam, és nem Le Play-tól, ahogy egyesek állítják.” (Gusti 1971: 121–130)

K. Lamprechttel való kapcsolata formális, a személyiségéről s munkásságáról szóló méltató megjegyzései is erre utalnak. Nem említi viszont Lamprecht szerepét és állásfoglalását a történész módszertani vitában (lásd 24. lábjegyzet). K. Lamprecht főművében (*Deutsche Geschichte*), s egyéb írásaiban abból az előfeltevésből indul ki, hogy noha a tudomány egy, azonban a történetíró nem tud olyan érvényű törvényeket feltárni, mint a természettudományok törvényei, csak szabályszerűségeket tud megállapítani. A német történetírók korábbi individualizáló-leíró módszerével szemben az általános fejlődéstörvényeket megfogalmazó genetikus módszer híve volt. Belátásában a történetírói kutatás nem korlátozódhat a politikai történetre, hanem helyet kell kapnia a kultúra, - a gazdaság, - a jog, - az eszmetörténetnek is. Következésképpen Ranke ideatana (egy személyes Isten nyilatkozik meg az ideákban) idejét múltnak tartotta, s a történésznek a történelmi valóság empirikus kutatása felé fordulását ajánlotta (Iggers 1988: 305, 303).

K. Bücherrel való kapcsolata, mint önéletírásából kiderül (lásd 25. lábjegyzet) személyesebb. A többi kollégáival szemben, amikor gazdaságtan tanárt kellett választania, Büchert választotta, akinek gazdaságelmélete, a gazdaság és társadalom kölcsönhatását hangsúlyozta, s az általa rögzített fejlődési szakaszok inkább közép-kelet-európai viszonyokra voltak alkalmazhatóak (Gusti 1971: 123). Gusti Büchernek szánt alfejezete, akárcsak a Wundtról írtak, sokat merít a két lipcsei tanárai visszaemlékezéseiből, lényegében ezekből rekonstruálja életútjukat.²⁶ Láthatóan ezekben az alfejezetekben nem egyszerűen keveri a közvetlen személyes tapasztalatait a Wundt, Bücher önéletírásából vett adatokkal, hanem ez utóbbiak a dominánsak.

26 Wundt, W. (1920): *Erlebtes und Erkanntes*. (Stuttgart); Bücher, K. (1919): *Lebensinnerungen* (Tübingen) című önéletírásaikról van szó, amelyeket Gusti használt. Magyar nyelven Bücher az ipari üzemformákról szóló tanulmányát illetően (Bücher 1984: 7–19).

BERLINI EGYETEM – JOGI TANULMÁNYOK – BEFEJEZÉS (1904–1907)

Gusti az 1904–1905. akadémiai év első félévében tér vissza Lipcséből Berlinbe, mint a filozófia doktora, mint a „legrégebb német filozófiai lap munkatársa”, hogy jogot tanuljon.

Gusti ezt azzal indokolta, hogy lipcei doktorálását követően „egyik hiányossága társadalomtudományi ismereteimnek a jogtudomány volt” és Berlinbe Franz von Liszt²⁷ úgynevezett „kriminalisztikai szociológiája”²⁸ (*Kriminalistisches Seminar*) vonzotta, ahol megtalálta, amit keresett, vagyis a szemináriumon hallottak jóval többnek minősíthette, mint kriminalisztika.²⁹ „Úgy éreztem, hogy még nagyon sok tanulnivalóm van, hogy uralni tudjam a társadalom és az embertudományok elemeit. Meg voltam győződve, hogy a társadalomtudományi ismeretek alapos elsajátítása óvhatja meg a szociológiát a dilettantizmus és amatőrizmus veszélyétől. Lépten-nyomon ott kísért a szociológia teljes lenézése, lekezelése a németországi tudományos körök részéről, ami nem tántorított el, sőt a szociológia rehabilitására ösztönzött”. (Gusti 1971: 195)

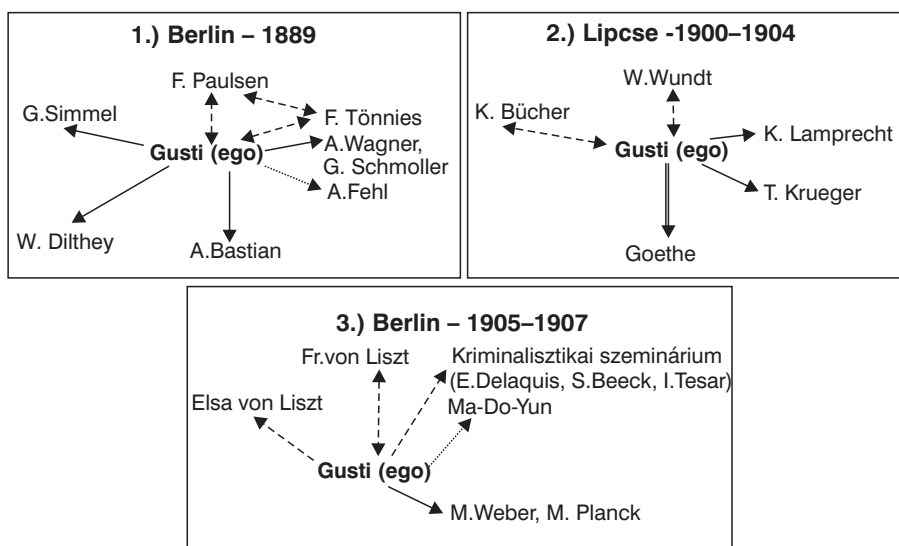
A második berlini időszakára vonatkozó személyes emlékezete elsősorban Fr. von Liszt és családja, valamint a kriminalisztikai szeminárium néhány csoporttagjához kötődnek. Önéletírásának ebben az időszakában említést tesz az értékvitáról, de leginkább a relativitás,- és kvantumelmélet társadalomtudományokra gyakorolt hatása foglalkoztatja. Láthatóan állásfoglalásai, reflexiói ezekben a kérdésekben nem egyetemi éveiből valók, nem az emlékezetből felidézettek, hanem publikált anyagokból utólagosan átvettek.

- 27 Fr. von Liszt (1850-1919) és öccse E.R. von Liszt (1867–1961), Liszt Ferenc zeneszerző unokafivérei, Franz, akire Gusti utal, a berlini egyetem tanára, a büntetőjog és kriminológia egyesítőjeként tarják számon. Eduardot pedig a büntetőjog és kriminalisztika professzoraként (Adler et al. 2000: 17). Gusti utal Fr. von Liszt magyar származására, akivel és családjával közeli „affektív” kapcsolatban állt, barátságuk Gusti a dunai kérdésben írt dolgozatával kezdődött, amit Liszt igen nagyra értékelt és publikálásra javasolt (Gusti 1971: 201). Gusti itt említ meg egy érdekes vitát, amely Ma-Do-Yun, a berlini egyetem egyetlen kínai doktorandusza és Liszt között folyt, aki Kínát a félig-civilizált kategóriába sorolta, ami a kínai diák részéről felháborodást váltott ki, és keményen megbírálta Lisztet annak ellenére, hogy nála írta doktori dolgozatát. Gustinak nagyon tetszett és határozott hazafiságként értelmezte Ma-Do-Yun fellépését. Ennek kapcsán önéletírásában Gusti hosszabb fejtegetésekbe bocsátkozik a kínai civilizációt illetően (Gusti 1971: 203).
- 28 Fr. von Liszt (*Völkerrecht systematisch dargestellt*, 1906, Berlin) „kriminalisztikai szociológiája” megalapozásában Gusti szerint kétfrontos harcot vívott: 1.) Bírálta a büntetőjog klasszikus irányzatát, amely a bűnöző szabad-akarata mellett szállt síkra, ezért szigorú büntetést követelt. 2.) A Lombroso antropológiai empirizmusát pedig azért bírálta, mert az a bűnözési hajlamot, a környezet hatásait mellőzve biológiai örökölhetőnek tartotta. Liszt szerint a bűnözői hajlam kialakulásában a társadalmi és természeti környezet (az éghajlat, a fauna, a föld, a társadalmi viszonyok, s főleg a gazdasági feltételek) összjátéka működik közre. Liszt szerint a büntetésnek társadalmi céljai kell, hogy legyenek, vagyis szociálpolitikai kérdés (Gusti 1971: 216).
- 29 A továbbiakban Gusti jogszociológiáról beszél, az állam- és politikatudományokat is láthatóan ebbe a fogalmi körbe vonja be. Itt említi A. Grabowskyt, aki a *Zeitschrift für Politik* című folyóirat igazgatója, s a tanára a *Hochschule für Politik*-nak, amelyet Berlinben a párizsi *École libres des Sciences Politiques* mintájára hoztak létre Sédan után. Gusti a Hochschuleban olvassa fel *Die Grundbegriffe des Pressrechts* című dolgozatát, amelynek témája a közvélemény. Gusti megemlíti, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után Bécsből Eugen Erlichtet akarta a bukaresti egyetemre hozni, azonban politikai okokból nem lehetett. Szerinte Erlich nagy érdeme a jogi környezet szociológiai nézőpontú megfigyelésében a kérdőíves eljárás használata, amit Gusti – saját bevallása szerint – E. Erlichtől tanult meg, aki élete végéig tagja volt a Román Társadalomintézetnek (Gusti 1971: 198).

ÖSSZEGZÉS HELYETT

Úgy tűnik korábbi feltevésünket továbbgondolva, hogy Simmel meg nem értése Gusti részéről nem annyira az előadói stílusában, mondandójának elvontságában volt, hanem az általa tárgyalt kérdések román talajon való evidencia-nélküliségében, nem nyilvánvaló voltában keresendők. Ezért is, ha önéletírásából megszerkesztjük Gusti-ego kapcsolathálójának kötési irányát és minőségét – a három különböző időszak és helység változói mentén –, akkor azt látjuk, hogy mind a három esetben erős személyes kapcsolatai azokkal létesültek, akik a szociológia határterületein alkottak, pontosabban a szociológiába is integrálható – etika, politika, gazdaság, történelem, földrajz, pszichológia stb. – területeken.

Idő/hely

Jelmagyarázat:
 ←-----→ Erős (személyes) kapcsolat, kölcsönös
 → Gyenge (személyes) kapcsolat
 Kollegiális (baráti) kapcsolat
 → Virtuális (eszmei) kapcsolat

Gusti kapcsolathálója erősen fragmentált, minden idő/hely váltás alkalmával újabb alanyok kerülnek a fókuszába, miközben a korábbi fókusz-kapcsolatai szinte teljes egészében megszakadnak.

Másfelől, tisztán formális nézőpontból, látható, hogy Gusti az egyetemi szubkulturális térben is, első berlini időszakától kezdve, viszonylag szűk körben mozgott: erős személyes kapcsolatot, amely kölcsönösnek is tekinthető, csak Paulsennel alakított ki, aki által Gusti megismerkedhetett F. Tönniessel, akit aztán többször is meglátogat Kiel melletti birtokán. Wagner, Schmoller, Simmel és Gusti kapcsolat gyenge. Lényegében itt Gusti az előadások hallgatójának, tanújának szerepében mutatkozik, egyi-

kükkel sincs interaktív, dialogikus – kérdés-válasz – viszonyban. Ez annál is furcsább, mivel Simmel esetében többször hangsúlyozza, hogy előadásai, munkái „nagyon érdekeltek”, és mégsem törekszik kapcsolatfelvételre, még az előadások utáni kérdések idejében sem. Később sem találunk utalást arra, hogy Simmelt legalább tanítványainak ajánlotta volna akkor, amikor egyetemi tanárként tanítványait német egyetemekre küldhette. A Dilthey, Bastian kapcsolat, úgy tűnik, még csak nem is hallgatói-tanú típusú, inkább hallomásból tud a róluk szóló történetekről. Ami pedig a kollegiális, diáktársi kapcsolatait illeti, Gusti – legalábbis önéletírása alapján – szinte teljesen izolált. Önéletírásában az első berlini időszakában egy diáktársát, a lipcsei időszakból egyet sem, s a második berlini időszakból pedig a szemináriumi társait, valamint a kínai kollégáját említi. De a velük való kapcsolata is inkább tantermi, mintsem tantermi-szabadidős, vagy tudományos. Ugyanakkor láthattuk, hogy az egyetemi szubkultúra érték- és tevékenységorientációjától is idegenkedett, látómezejének szélességét a hazuról hozott és interiorizált, szubjektívvé tett értékpreferenciái befolyásolták, ami tapogatózásokban nyilvánult meg választásai, kulturális ízlése tekintetében. E szűk körben való mozgása a szubkultúrán belül is marginalizált helyzetére utal, viszont ezt részben ellensúlyozza, hogy nagy célok vezérlik. Így nem véletlen, hogy a szubkultúra bizonyos, a fókusz-alanyok által is fenntartott rituáléi (reggelire való meghívások, délutáni teázás) képezik azokat az alkalmakat, amelyek lehetőséget biztosítanak számára a szakmai kommunikációra. Viszont azt is kell látnunk, hogy Paulsennel való kapcsolata aszimmetrikus, lényegében vele sem alakul ki kölcsönös (ascriptív) kapcsolat – olyan, amelyben mindkét fél egyenlő. Gusti Paulsennel való kapcsolata a kliensi oldalon van – *s ez érthető, hiszen ez ma is így működik* –, nem véletlen, hogy tisztelettel, érzelmetlétten, elismeréssel beszél patrónusáról. A szuperlatívuszokban való értékelései Simmel tekintetében sem hiányoznak, azonban itt a szubkultúrán belül ritualizált, formalizált (előadások), térben és időben rögzített eseményen kívüli személyes relációról nem beszélhetünk, ettől eltérő utalásokat sem találunk Gusti önéletírásában.

Lipcsei időszakában fontos változások tapasztalhatók, kapcsolathálóját a szakmai, eszmei kommunikációs és a kooperációs beszéd-cselekvés sűrűsödése jellemzi. A fókusz-alany: Wund, vele való kapcsolata szintén aszimmetrikusnak tekinthető, itt nem egyszerűen a státus, presztízs szimbólum hiány-pótlásáról van szó Gusti részéről, mint Paulsen esetében, akivel kapcsolata, és ismeretségi körébe való bevezetése (Tönnies) valamelyest tompította a szubkultúrán belüli marginalizált helyzetét. Wundttal, Bücherrel és részben Lamprechtel való kapcsolatát a státusszerzés (doktorátus) motiválta. Viszont itt sem beszélhetünk egyértelmű ascriptív kapcsolatáról, Gusti továbbra is kliensi pozícióban van (*mint minden hallgató*), még akkor is, ha a szakmai kommunikációs és kooperációs aspektusok célirányosabbak és sűrűbbek, mint a berlini időszakában. A Lipcsében megszerzett státus (doktorátus) és a tudományos nyilvánosságba való bekapcsolódás, (a publikálás) kétségtelen intenzívebb személyes kapcsolatokat feltételeznek, azonban ezek, az adott keretek között formalizált alá és fölérendeltségi rituálé mentén történtek. Amikor a Wundttól tanultakat idézi, az a tudás nem személyes dialógusokban szerzett tudás, hanem az előadásokon és szemináriumokon elhangzottakról van szó. A Wundtnak szóló szuperlatívuszok a doktori témavezetőnek szólnak. Vele való közvetlen, személyes kapcsolatokról Gusti igen-csak szüksézává, még csak mester-tanítvány viszonyról sem beszélhetünk, noha Gusti

ezt a látszatot igyekszik kelteni. Közelebb, s viszonylag erősebb személyes kapcsolata Gustinak Bücherrel volt, akivel közös sétáikon beszélgethetett, általában köznapi és ritkábban szakmai dolgokról. A Lamprechtel való kapcsolat, úgy tűnik, hogy nem több – mint Simmel esetében – a diák és tanár formális kapcsolatánál.

A második berlini időszakában ténylegesen erős kötésű, személyes kölcsönös, szimmetrikus kapcsolatban Liszttel állt, aki értékelte Gusti tudományos tevékenységét, és újabb feladatokkal is ellátta. Viszont ennek a kapcsolatnak érzelmi oldala is volt, ugyanis a kriminalisztikai szemináriumokkal párhuzamosan Liszt Elsa nevű lánya is lekötötte Gusti érdeklődését, részben ezzel is magyarázhatóak gyakori látogatásai Liszt otthonában.

Gusti egyetemi tanulmányi időszakainak és helyeinek kapcsolathálóza szegényesnek mondható az adott szubkulturális csoporton belül is, nem véletlen, hogy önéletrajzában ezt az űrt a Goethe köré felépített virtuális szellemi kapcsolat tölti ki. Ennek az imaginárius, képzeletbeli kapcsolatnak egyben az a funkciója, hogy megmutassa az utódok számára az önéletrajz szellemi, tudományos komolyságát, hogy nem haszontalan dolgokkal töltötte idejét, hanem tanulással, a világ dolgairól való gondolkodással, elmélkedéssel. S ezzel bizonyítandó az is, hogy olyan intellektuális, az egyetemes kultúra értékeiből inspirálódó háttérrel rendelkezik, illetve azzal legitimálja magát, amely felette áll az olyan apróságoknak, mint a pénz, a divat, a parfüm stb.

Gusti elitista beállítódású makrostrukturalista volt, elgondolásában, de nemcsak az övében, hanem a román értelmiség többségében a román falu a román nemzetállam modellje. A falut és az államot miközben beleszervesítjük a modernitás teremtette funkcionális keretekbe, megvédjük őseredeti értékeit a maguk egyszerűségében. A kiválasztottak küldetése – Gusti „a kulturális állam” projektje szerint – nem a nyugati haszontalan, nem időt álló „újdonosságok” (divatok, elvont értékek, irányzatok, stb.) terjesztése, hanem a falu ősi értékeihez való igazítása mindannak, ami a helyes életvitel mértékével bír. Mindez, úgy tűnik, a státus-szerzés mentén formálódó célirányos ego kapcsolathálózat kötéseiben a habituális kontextus fontosságára hívja fel a figyelmet, arra mátrixra, amelyet a korai szocializációra ráépülő későbbi szocializációs hatások sem tudnak teljesen kiiktatni.

IRODALOM

- Abel, Th. (1929): *Systematic Sociology in Germany*. Chicago: University Press of Chicago.
- Adler, F.–Mueller, O.W.G.–Laufer, S.W. (1998): *Criminology. The Shorter Version*. Boston: McGraw-Hill. (Magyar fordítás 2000, Budapest: Osiris Kiadó.)
- Bücher, K. (1984): Az ipari üzemformák történelmi fejlődése. In Némedi D. szerk.: *Munkamegosztás–kooperáció–technika. Szociológiai füzetek*. Budapest: Művelődési Minisztérium, MLO Főosztály.
- Felkai G. (1999): A német és az osztrák szociológia a századforduló előtt. In Felkai G. szerk.: *A szociológia kialakulása*. Budapest. Új Mandátum Könyvkiadó., 224–425.
- Felkai G. (2007): *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*. II. kötet. Budapest: Századvég.
- Frisby, D.P. (1981): *Sociological Impressionism: A Reassessment of Georg Simel's Social Theory*. London: Heinemann.

- Gusti, D. (1971): *Opere. Vol. V. Fragmenete autobiografice. Autosociologia unei vieți. 1880–1950.* Ed. Badină, O.–Neamțu, O. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Iggers, G.G. (1988): *A német historizmus. A német történefművelés Herdertől napjainkig.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- König, R. (1959): *Die Situation der emigrierten deutschen Soziologen in Europa.* *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, II: 113–131.
- Lakatos L. szerk. (2001): *Hajnal István.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Levin, N.D.–Ellwood, C.B.–Elenor, G.M (1975): *Simmel's Influence on American Sociology I.* *American Journal of Sociology*, 81: 813–845.
- Menger, C (1884): *Die Irrtümer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie.* Bécs.
- Mihăilescu, V. (1996): *Despărțire de Gusti.* In Larionescu, M. coord.: *Școala sociologică de la București. Tradiție și actualitate.* București: Academia Română, Institutul de Sociologie–Universitatea București, Editura Metropolis.
- Némédi D. (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945.* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Pászka I. (1998): *Sociologia militans.* *Szociológiai Szemle*, 4: 69–99.
- Pászka I. (2006): *Sociologia cogitas-tól a sociologia militans-ig.* In Pászka I.: *A fordított folyamatok struktúrái.* Szeged: Belvedere Kiadó, 100–148.
- Pászka I. (2007): *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából.* Szeged: Belvedere Kiadó.
- Pászka I. (2008): *Teme de sociologie românească a modernității.* Cluj-Napoca: Editura Grinta, Univ.BB.
- Rostás, Z. (2000): *Monografie ca utopie. Interviuuri cu Henri H. Stahl.* București: Ed. Paideia.
- Rostás, Z. (2001): *O istorie orală a Școlii Sociologice de la București.* București: Ed. Printech.
- Simmel, G. (2001): *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Ford.: Berényi G. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Somlai P. (1999): *A szociológia születése a tizenkilencedik században.* In Felkai G.–Haskó K.–Molnár A.K.–Némédi D.–Somlai P. szerk.: *A szociológia kialakulása.* Budapest. Új Mandátum.
- Sorokin, P. (1928): *Contemporary Sociological Theories.* Harvard: Harvard University Press.
- Vályi R. (2008): *Az altruizmus jelensége a társadalomtudományokban.* In Némédi D.–Szabari V. Szerk: *Kötő-jelek 2007. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológiai Doktori Iskolájának Évkönyve.* Budapest: Plantin Kiadó.
- Wiese, L. von (1971): *Geschichte der Soziologie.* Berlin: Walter de Gruyter&Co.

KÖNYVEK

KUTATÁSFEJLESZTÉS A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓBAN

CSÁKÓ Mihály

ELTE TáTK Szociológia Tanszék
H-1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/A.; e-mail: mcsako@ludens.elte.hu

Szabó Ildikó: *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867 – 2006.* Budapest: L'Harmattan, 2009.

„Ha nincs konszenzus abban, hogy mit jelent a nemzet, ki tartozik hozzá, valamint hogy a nemzeti identitás milyen szerepet játszhat a társadalom életében, a nagyobb politikai fordulatok nyomán szükségszerűen felértékelődik a nemzeti problematika, mert mind politikai kezelése, mind pedig köznapi értelmezése befolyásolhatónak ígérkezik.” (9.o.)¹ – írja Szabó Ildikó, könyve negyedik mondatában. Márpedig az utóbbi százötven év magyar történelemben túl sok olyan fordulat volt, amely nem hagyta nyugvópontra jutni a nemzeti identitás kérdését. A szerző motivációját adó közvetlen tapasztalat éppen az a zavar, ami a legkülönbözőbb területeken – a politikai szocializációban is – látszik, ha a közép-európai társadalmak, különösen pedig a magyar társadalom sajátosságait a nyugati demokráciákéival vetjük össze, amelyekhez szívesen sorolnánk magunkat.

Szabó Ildikónak nem ez az első munkája, amelyben a nemzet problematikájával foglalkozik a politikai szocializáció összefüggésében.² Közel három évtizede publikál politikai szocializációval foglalkozó írásokat, és ezeknek nagy része a nemzettel is kapcsolatos. Ez részben persze abból adódik, hogy a nemzeti érzésnek és identitásnak mindenütt kitüntetett szerepe van a politikai szocializációban. Ez már a hatvanas évek amerikai kutatásaiból és a korai európai munkákból kiderült. De különös hangsúlyt kapott Közép-Európában, ahol máig problematikus „a kezdetben nagyon vegyes összetételű lakosság *kulturális integrációja*”, amit Habermas a demokratikus önmeghatározás szükséges feltételének tekint (Habermas 2006: 61). Szabó Ildikó éppen a politikai identitások nemzeti identitáson keresztül történő befolyásolását és az ilyen törekvések történelmi beágyazottságát kívánja felmutatni a nemzeti tematika és a politikai szocializáció viszonyában. Könyve korábbi munkáit folytatja, de új fogalmi eszközökkel új összefüggésekbe helyezi tapasztalatait. Ebben a könyvben építi fel saját elméletét, át-

1 A zárójelben közölt oldalszámok a szemlézett kötetre vonatkoznak.

2 Lásd például már az 1984-ben Csepeli Györggyel közösen írt tanulmányát.

fogó értelmezési keretét a nemzet és a szocializáció összefüggéséhez, és rendezzi el benne a történelmi tapasztalatot.

A kötet Szabó Ildikó nagydoktori disszertációjának kiadása. Legfontosabb elméleti eredménye: 1) az *alaptematika* fogalmának kidolgozása, és a nemzeti alaptematika működésének részletes bemutatása; 2) a politikai szocializáció *modelljeinek* leírása, és 3) a politikai szocializáció Magyarországon jelenleg ható *fragmentált* típusának azonosítása. Ezért adtam ennek a recenzióknak a kissé szokatlan *kutatásfejlesztés* címet (az egészen más jelentést adó kötőjel nélkül): amit Szabó Ildikó fő eredményének tartok, az mind a további kutatást segítő új eszköz, vagyis a kutatás fejlesztése. Lehet ugyan, hogy ezt csak azért látom így, mert magam is a politikai szocializációt kutatom. Annak, aki tárgyi ismereteit szeretné gyarapítani e téren, a Szabó Ildikó által leírt fogalmak és összefüggések természetesen a politikai szocializáció folyamatainak új rendezését, új megvilágítását jelentik elsősorban.

Szabó Ildikó olyan témaegyütteseket nevez alaptematikáknak, amelyek különböző közösségek – így például vallási, nemzeti állampolgári közösségek – tagjainak politikai világképét alakítják. Ezek a témaegyüttesek tartósak, több korszakon is átívelhetnek, és tematizációk folyamatában, tehát a nyilvános kommunikációban épülnek. Nagy integratív erővel rendelkeznek. Két jellemzőjüket emeli ki definíciójában: „a) folyamatosan értelmezik a makroközösségek tagjainak egymáshoz és a közösségen kívül lévőkhez való viszonyát és b) identitásukon keresztül próbálják őket bevonni a közösségi, illetve a politikai színtérre” (31. o.). Úgy látja, hogy az európai társadalmak történetében három ilyen alaptematika alakult ki: a *vallási*, a *nemzeti* és a *demokratikus* alaptematika. De kialakulóban van egy negyedik is: a demokratikus alaptematikából Szabó Ildikó szerint napjainkban válik ki az *európai* alaptematika. Az alptematikák egymásra épülnek, de egyidejűleg is léteznek, különböző erősséggel. Dinamikájuk részletezését nem tartja feladatának, csak közös jegyeiket emeli ki. Mindegyiknek történelmi dinamikája és közösségszervező ereje, valamint diszkurzív megjelenési formája van, és mind tartalmi tényezői a szocializációnak.

Új elemző eszköz ez a fogalom, amelyet Szabó Ildikó bevezet. Jeleznie kell, hogy az alptematikák nem olyan „témák” amelyekről a politikatudomány beszél. „Téma bármi lehet – mondja –, tematika nem.” (35.o.) A témák a közvéleményt akarják befolyásolni, a tematikák viszont a kollektív identításokat. Fontos új fogalmat alkot tehát, amellyel kapcsolatot teremt a politikai rendszer és a politikai szocializáció között. Ha Almond és Verba kategória-rendszerében helyezük el a tematikákat, akkor a politikai rendszer *output* tényezőihez tartoznak,³ mivel a társadalom tagjai felé irányuló tényezők. Az alptematikák a politikai önmeghatározások tényezői, és fontos szerepük van az állampolgárok politikai magatartásának formálásában, ami a modern társadalmakban az államhatalom állandó szükségletévé vált. Ezt a szükségletet ui. nemcsak intézményes eszközökkel igyekeznek kielégíteni, hanem diszkurzív tényezők segítségével is. Az alptematikák az identítások meghatározásáért folyó küzdelem eszközeivé válnak a politikai személyiségekhez kötődve.

A könyv legnagyobb része – 225 oldal a 315-ből – a *nemzeti* alptematika alakulását, módosulásait mutatja be a magyar történelem egymást követő nagy korszakaiban. Ez a megállapítás formailag pontos ugyan, de tartalmilag nem teljesen, mivel minden

3 Vö. Almond–Verba 1997: 17–52, különösen 24–25.

fejezet kitér a korabeli nemzeti alaptermatika által meghatározott szocializáció jellemzésére is. A reformkorban kialakuló nemzeti kultúra és identitás a nemzet szakrális fogalma által szerveződött. „Bizonyos fokig a vallás szerepét veszi át” (52. o.), így nyeri szimbolikus közösségszervező erejét. A kialakuló nemzeti tematika közvetítését elsősorban az 1867-ben létrehozott modern közoktatási rendszer végezte. A két világháború között az addig egymás mellett megférő etnikai és állampolgári nemzetfogalom szétvált és a nemzetfogalom etnicizálódott. „Az új nemzeti tematika a történelmi, származási és kulturális szempontból együvé tartozó nemzet fogalmának megszilárdítására és kicsiszolására irányult.” (73. o.) Ez a tematika erősen hatott a társadalom nagy részének identitására. A II. világháború után a koalíciós időszakban úgy tűnt, mintha lehetőség nyílna a demokratikus alaptermatika kialakulására, de 1948-ra a kommunista párt demokrácia-retorikáját jellemző tematizációk váltak dominánssá, és 1949-re „a demokrácia eredeti fogalmai már teljes mértékben átalakultak, és az új politikai rendszer önmeghatározására szolgáltak” (111. o.). A demokratikus tematika kialakulása helyett a nemzeti tematika második újrafogalmazására került sor. A nemzet normatív fogalomként működött, nem a múlthoz, hanem a jövőhöz kötötték – alárendelve az internacionalizmusnak. A szóhasználatban a nemzet visszaszorult, és többnyire a „nép” vette át a helyét (különösen a „dolgozó nép” és a „szocialista magyar nép”). A Kádár-rendszerrel elsősorban a szocializációs modell változott Szabó Ildikó szerint. A nemzeti tematika újrafogalmazódása a rendszerváltás nyomán történt meg, annál is inkább, mivel a 20. század kilencedik hatalomváltásakor a magyar nemzeti problematika történelmileg lezáratlan volt. A színre lépő, egymással rivalizáló politikai aktorok egy része nemzeti nézőpontot kínált az átrendező csoportviszonyok értelmezésére. „A nemzeti problematika a rendszerváltást követő másfél évtizedben⁴ sem zárult le.” (168. o.)

Szabó Ildikó személyes köztársasági identitása – ami minden művéből sugárzik – nem engedi, hogy ne nevezze néven azokat a konkrét jelenségeket, amelyekkel ma elméletileg (is) szembe kell nézni. Ilyenek az újabb szélsőjobboldali jelenségek, a nagy integratív folyamatok ellenhatásai, az újrafogalmazódó interetnikus és interkulturális viszonyok és a nemzeti identitás problémái. Jól látható, hogy nem a szent tudomány elefántcsonttoronyában formálódnak ki Szabó Ildikó elemző fogalmai, hanem itt és most, társadalmunk problémáinak jobb megértésére szolgálnak.

Az alaptermatikák – jelesül a nemzeti alaptermatika – fogalma azért fontos, mert – mint láttuk – erős hatással vannak a kollektív identitásokra. A kollektív identitások fogalma a politikai szociológia és a politikatudomány mezsgyéjén fekszik, ezért mind a két oldalról nehéz megközelíteni. A politikai szocializáció és a kollektív identitások közötti összefüggés kutatása csak az utóbbi időben kezdett fellendülni.

A szocializáció és a politikai szocializáció viszonyáról alkotott felfogásában Szabó Ildikó Annick *Percheront* követi, korábbi műveiben már kifejtette ezt az összefüggést.⁵ Új könyvében a politikai szocializáció *modelljét* ismerteti részletesen. A modell azért fontos, mert a szocializáció keretei és lehetséges tartalma mindig a működő modelltől függnék. Ezek megközelítése a racionalista hagyományhoz illeszkedik. Más is lehetne: Maroussia *Raveaud* például empirikusnak nevezi az utat, amelyet követ, ami-

4 Az elemzés készítésének időpontja.

5 Lásd például Szabó 1991, különösen 10–15.

kor az iskolai szocializáció *tipikus helyzeteit (configurations)* igyekszik megkülönböztetni, amelyeket a csoport – társadalom – sajátos felfogása különböztet meg, az, hogy „milyen egymáshoz és az egészhez való viszonyulást vár el tagjaitól”.⁶

Szabó Ildikó ugyanerre a célra, de más úton készült modelljének alapszerkezetét a politikai szocializáció *formális és nem formális* tényezői alkotják, és az utóbbi további négy alkategóriára bomlik: 1) a nem intézményes szemtől szembeni kapcsolatok, 2) a kulturális tényezők, 3) a diszkurzív tényezők és 4) a tapasztalatok, élmények kategóriáira. A tényezők egyes kategóriáinak meghatározott funkciót tulajdonít a modellben: „Míg a formális szocializáció tényezői az állampolgári magatartások kialakításában játszanak meghatározó szerepet, addig a nem formális tényezők a politikai identitások alakulásában. A szocializáció modelljében a formális tényezők rendszerintegráló hatása a meghatározó.” (24. o.). A formális tényezők az iskola, a szervezetek, az egyházak, ezeknek tehát kitüntetett szerepet tulajdonít a szerző, erős különbséget téve ezzel a hagyományosan szocializációs ágensekként felsorolt család, iskola, kortárs csoport és média négyesen belül, amelyből a családot, a kortárs csoportot és a médiát az iskolától elkülönítve a nem formális tényezők között, nem intézményes szemtől szembeni kapcsolatokként helyezi el modelljében.

Az ágensek közül az iskolának tulajdonít kiemelkedő jelentőséget, mivel az „az állampolgári szocializációban játszott szerepe révén a társadalmi integráció legfontosabb intézménye” (24. o.). Csakhogy a magyar iskolák gyengén teljesítik ezt a funkciót, így a világnak ezen a részén nagyobb jelentősége van a nem formális és nem intézményes tényezőknek, amelyekre nem a rendszerintegráció egyértelmű erősítése jellemző.

A szocializációs modellek nem egyszerűen az alaptermatikák áttételei. Egy alaptermatika több szocializációs modellen át is hathat. A pártállami korszakon belül ebben jelentős változás történt: az ötvenes évek a kemény időszak politikai szocializációjának modelljét Szabó Ildikó konfliktustagadónak, a Kádár-rendszerbeli konfliktuskerülőnek nevezi. A demokratikus szocializációs modell ezzel szemben konfliktuskihordó. Ez utóbbi Magyarországon gyakorlatilag nem ismeretes, a rendszerváltás utáni politikai szocializáció modellje Szabó Ildikó szerint *fragmentált* modell.

A fragmentált modell viszonyítási pontjai természetesen a konfliktustagadó, a konfliktuskerülő és a konfliktuskihordó modellek. A fragmentált jelző kétféle jelentésben is áll itt. Egyrészt azt jelzi, hogy a szocializációs modell nem koherens, különféle nem jól illeszkedő elemek együtt vannak jelen benne, a szocializációs tényezők közötti kapcsolatok gyengék, „a politikai szocializáció szövedékét alkotó elemek egymástól elkülönülnek” (292. o.). Másrészt azt fejezi ki, hogy „az intézményes szocializáció háttérbe szorult, a családi szocializáció gyengült, a kortárs csoportok, illetve csoportkultúrák szocializációban játszott szerepe pedig növekedett” (295. o.).

Ezt a fragmentált modellt leginkább a múlthoz és a nemzethez való viszony lezáratlan kérdései tartják fenn. Feldolgozásuknak hiányoznak a politikai feltételei. Megnő a nem formális elemek jelentősége és azoknak a politikai aktoroknak a mozgásteret, amelyek a nemzeti kérdéseket tematizálják. Így nem tud megerősödni a demokratikus állampolgári közösség eszméje, és előtérbe kerülhet a nemzeti tematika. De régiónk-

6 „Az osztályokban végzett empirikus munka alapján öt fő helyzetet határoztunk meg: a Családot, a Poliszit (*Cité*), a Morált, az Óvodát, és a Tiszteletet (*Honneurs*).” (Raveaud 2006: 127–128)

ban a nemzeti és az állampolgári identitások nem esnek egybe, és a nemzeti szocializáció elvált az állampolgári szocializációtól. Ez teszi lehetővé, hogy a politikai aktorok közvetlenül megjelenjenek a szocializáció folyamatában.

Szabó Ildikó több helyütt is jelzi, hogy a nemzeti alaptermatika nemcsak Magyarországon él, hanem valamiképpen – tovább vizsgálendő módon – más társadalmakban is működik a közép-európai rendszerváltások nyomán.⁷ Hasonlóképpen további empirikus kutatás tárgyává kellene tenni a fragmentált szocializációs modell elterjedtségét is. Az elméleti továbbgondoláshoz ad indítékot Habermasnak az a gondolata, amely szerint éppen a demokratikus önmeghatározásra képes „nép” alkotja meg igazán a nemzetállamot.⁸ Ezzel túllépünk Közép-Európán, és európai szinten kell megfontolnunk a nemzeti és a demokratikus alaptermatika viszonyát.

Szabó Ildikó könyvének egy sor hasznos elemző fogalom kidolgozásán túl mindenképpen érdeme, hogy gondolatokat és további kérdéseket ébreszt. Megjelenése nagy öröm a politikai szociológia és a szocializáció kutatói számára. Ha vannak Magyarországon olyan felsőoktatási intézmények, doktori iskolák, amelyek nagyobb teret tudnak szentelni olyan sajátos, de fontos kutatási területeknek, mint a politikai szocializáció – amit remélek –, olyan könyvet kapnak kezükbe, amely komoly segítségükre lehet.

IRODALOM

- Almond, G.A.–Verba, S. (1997): Állampolgári kultúra. Bevezetés a politikai kultúrába. *Szociológiai figyelő*, 2(1)1–2:17–52.
- Csepeli Gy.–Szabó I. (1984): *Nemzet és politika a 10–14 évesek gondolkodásában* Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, beszámolók, jelentések.
- Habermas, J. (2006): *A posztnemzeti állapot. Politikai esszék*. Budapest: L'Harmattan–Zsigmond Király Főiskola.
- Raveaud, M. (2006): *De l'enfant au citoyen*. Paris: PUF–Education et société, 127–128.
- Szabó I. (1991): *Az ember államosítása*. (Hn.): Tekintet Alapítvány, Tekintet Könyvek.
- Szabó I.–Örkény A. (2001): *Középiskolások értékvilága és Európa-képe Magyarországon és Romániában*. Kézirat. Minoritás Alapítvány.

7 Maga is végzett „határon átnyúló” kutatást, lásd például Szabó–Örkény 2001.

8 Vö. Habermas 2006, különösen I. fejezet.

MÉDIA–NYILVÁNOSSÁG–KÖZVÉLEMÉNY

BAJOMI-LÁZÁR Péter

Budapesti Gazdasági Főiskola, Társadalmi Kommunikáció Intézeti Tanszék
H-1165 Budapest, Diósy Lajos u. 22–24.; e-mail: bajomilp@gmail.com

Angelusz Róbert–Tardos Róbert–Terestyéni Tamás (szerk.): *Média–nyilvánosság–közvélemény*. A szemelvényeket Berényi Gábor, Kurdi Zoltán, Rohonyi András, Somogyi Ágnes és Torma Péter fordította. Budapest, Gondolat Kiadó, 2007.

A kommunikáció- és médiakutatás első nyelve az angol. Ez egészen a közelmúltig komoly próba elé állította azt az oktatót, aki magyar felsőoktatási intézményben igyekezett szakirodalmat adni hallgatói kezébe. Igaz, a rendszerváltás előtt a Tömegkommunikációs Kutatóközpont több idegen nyelvű alpművet is kiadott magyarul, de ezeket a kis példányszámban nyomott vagy éppen stenciltechnikával készített kiadványokat általában csak szűk körben terjesztették, és ma már antikváriumokban is alig kaphatók. A rendszerváltás utáni első tíz évben pedig szinte egyáltalán nem jelentek meg a tudományág idegen nyelvű alpművei magyar fordításban; kivételt talán John Keane *Média és demokrácia* című monográfiája ([1991]1999) jelentett, emellett a *Replika* című folyóirat közölte a tudományág több alaptanulmányának magyar fordítását, így például Stanley Cohen ([1972]2000), Stuart Hall ([1976]1999), David Morley ([1980]1999) és Ian Ang ([1985]1995) egy-egy klasszikussá vált munkáját.

A rendszerváltás utáni második évtized jótékony változást hozott e téren. Az ekkor kiadott művek közül kiemelkedik egyebek mellett George Gerbner *A média rejtett üzenete* (2000) című könyve, Tim O’Sullivan, Brian Dutton és Philip Raynier *Médiaismeret* című munkája ([1998]2002), a Horányi Özséb által szerkesztett *Kommunikáció I–II.* című szöveggyűjtemény (2003), Denis McQuail *A tömegkommunikáció elmélete* című kötete ([2000]2003), újabban pedig Karl Erik Rosengren *Kommunikáció* ([2000]2006) és Jostein Gripsrud *Médiakultúra, médiatársadalom* ([2001]2007) című áttekintő munkája, valamint Daniel C. Hallin és Paolo Mancini *Médiarendszerek* című paradigmatis műve ([2004] 2008). Az idegen nyelvű szakmunkák mellett ebben az évtizedben már magyar kutatók olyan, jól tanítható művei is napvilágot láttak, amelyek saját kontribúciójuk mellett összefoglaló jelleggel hivatkoztak az angolszász kommunikáció- és médiakutatás klasszikus munkáira is. Ilyen volt – egyebek mellett – Angelusz Róberttől *A láthatóság görbe tükrői* (2000), Császi Lajostól *A média rítusai* (2002), illetve a *Tévéerőszak és morális pánik* (2003), valamint Terestyéni Tamástól a *Kommunikációelmélet* (2006).

A lassan bővülő kínálat azonban továbbra is hiányos volt. E hiányt pótolta most az Angelusz Róbert, Tardos Róbert és Terestyéni Tamás által szerkesztett *Média–nyilvánosság–közvélemény* című, több, mint ezer oldalas szöveggyűjtemény, amely a Gondolat Kiadónál jelent meg.

A kommunikáció- és médiatudomány heterogén diszciplína, amely a nyelvészettől és a kísérleti pszichológiától a közgazdaságtudományon és a politikatudományon át az empirikus szociológiáig és a humánétológiáig számos hagyományos tudományág megközelítését és módszertanát ötvözi. E szemléleti és módszertani gazdagságot tükrözi a *Média–nyilvánosság–közvélemény* is. A szöveggyűjtemény – az egyes fejezeteket megelőző, a szerkesztők által jegyzett rövid bevezetők után – a következő témaköröket járja körül:

- elméletek, modellek (a tömegkommunikáció és a tömegmédiák szerkezete és funkciói),
- média és társadalom (hatás- és befogadásvizsgálatok),
- hírek, események, rémhírek,
- nyilvánosság, közvélemény,
- kommunikációs technológiák, médiainstítúciók (médiamonopóliumok, információs társadalom, internet).

A válogatásban többek között olyan jeles szerzők munkáit olvashatjuk, mint Paul F. Lazarsfeld, Harold D. Lasswell, Walter Lippmann, Niklas Luhmann, Stuart Hall, Jean Baudrillard, George Gerbner, Elihu Katz és Jay Blumler, Maxwell McCombs és Donald Shaw, Jürgen Habermas, Elisabeth Noelle-Neumann, Harold A. Innis, Marshall McLuhan, Ben Bagdikian, James Curran és Manuel Castells.

A magyar kötet tematikáját összevettem két hasonló műfajú, brit felsőoktatási intézményekben használt szöveggyűjteménnyel: Oliver Boyd-Barret és Chris Newbold *Approaches to Media. A Reader* (1995), illetve Paul Marris és Sue Thornham *Media Studies. A Reader* (1997) című összeállításával. A három kötet nagyrészt hasonló kérdéseket jár körül: mindhárom részletesen foglalkozik a hatás- és befogadásvizsgálatokkal, a nyilvánosság kérdésével és a hírek szociológiájával. A magyar kötet sajátossága ugyanakkor, hogy – a szerkesztők évtizedes szakmai háttérével összhangban – nagyobb figyelmet fordít a közvélemény-kutatásokra. A most kiadott szöveggyűjtemény emellett – nyilván a brit kötetek megjelenése óta eltelt éveknek köszönhetően – jóval bőségesebben foglalkozik az „új” (digitális, konvergencia) médiával is. A brit kiadványok ezzel szemben nagyobb hangsúlyt fektetnek a kritikai kultúrakutatás olyan aspektusaira, mint a feminista médiakritika, a mozgókép dramaturgiája, illetve a média fogyasztói társadalomban játszott szerepe.

Figyelemre méltó, hogy a magyar szöveggyűjtemény jóval hosszabb szövegrészeket közöl a kiválasztott könyvekből és tanulmányokból, mint a nemegyszer csak néhány oldalas szemelvényekre szorítkozó brit kiadványok. A *Média–nyilvánosság–közvélemény* további erőnye, hogy – szemben az említett brit szöveggyűjteményekkel – közli a szemelvényezett könyvek és tanulmányok szerzőinek rövid életrajzát is, ezzel segítve tudománytörténeti kontextusba helyezni a kiválasztott műveket. Az életrajzok mellett látható a szerzők fotója is, ami a számos elmélet és kutató között néha kiigazodni képtelen főiskolai vagy egyetemi hallgatónak segíthet az olvasottak jobb elraktározásában. A kötetben olvasható – eredetileg túlnyomórészt angolul, kisebb részben németül megjelent – szemelvények magyar fordítása általában gondos munka. A szöveggyűjteményt részletes tárgymutató zárja.

Bármilyen alapos és terjedelmes ez a kötet, a tudományág valamennyi alapműve aligha férhetett bele. Mindamelllett talán hasznos lett volna helyet szorítani benne még legalább három olyan, a kortárs kommunikáció- és médiakutatásra nagy hatást gyako-

rolt munkának, amely médiaszociológiai kurzuson aligha kerülhető meg. Az egyik ilyen mű Joseph Klapper *The Effects of Mass Communication* (1960) című, klasszikus-sá vált könyve, amely a szelektív hatás elméletét fejti ki (ebből az egyik brit szöveggyűjtemény közöl szemelvényeket). A másik a modern politikai kommunikáció alapműve: Daniel J. Boorstin *The Image. A Guide to Pseudo-Events in America* (1961) című munkája, amely az álesemény fogalmát írja le (ez a brit szöveggyűjteményekben sem olvasható). A harmadik James W. Carey *Communication as Culture* (1989) című monográfiája, amely a kortárs médiakutatás egyik meghatározó paradigmájába: a rituális kommunikáció elméletébe nyújt bevezetést (ez is hiányzik a brit szöveggyűjteményekből).

A kötet ára borsos: 7990 forintot kérnek érte. A terjedelemhez képest azonban ez nem is nagy ár: a szöveggyűjtemény három-négy szemeszternyi anyagot tartalmaz. Kötelező olvasmány.

IRODALOM

- Ang, Ian ([1985]1995): A Dallas és a tömegkultúra ideológiája. *Replika*, június, 201–214.
- Angelusz R. (2000): *A láthatóság görbe tükrei*. Budapest: Új Mandátum.
- Boorstin, D. J. (1961): *The Image. A Guide to Pseudo-Events in America*. New York: Atheneum.
- Boyd-Barret, O.–Newbold, Ch. eds (1995): *Approaches to Media. A Reader*. London: Arnold.
- Carey, W. (1989): *Communication as Culture*. Winchester, MA: Unwin Hyman.
- Cohen, Stanley ([1972]2000): Ifjú szörnyetegek. A modok és a rockerek megteremtése. *Replika*, június, 49–65.
- Császi L. (2002): *A média ritusai*. Budapest: Osiris.
- Császi L. (2003): *Tévéerőszak és morális pánik*. Budapest: Új Mandátum.
- Gerbner, G. (2000): *A média rejtett üzenete*. Budapest: Osiris.
- Gripsrud, J. ([2001]2007): *Médiakultúra, médiatársadalom*. Budapest: Új Mandátum.
- Hall, Stuart ([1976]1999): A média és az erőszak. *Replika*, április, 43–54.
- Hallin, D.C.–Mancini, P. eds ([2004]2008): *Médiarendszerek*. Budapest: Gondolat.
- Horányi Ö. szerk. (2003): *Kommunikáció I–II*. Budapest: General Press.
- Keane, J. ([1991]1999): *Média és demokrácia*. Budapest: Helikon.
- Klapper, J. (1960): *The Effects of Mass Communication*. New York: Free Press.
- Marris, P.–Thornham, S. eds (1997): *Media Studies. A Reader*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- McQuail, D. ([2000]2003): *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest: Osiris.
- Morley, David ([1980]1999): A Nationwide nézői, avagy hogyan értelmezzük a televíziózást? *Replika*, december, 29–53.
- O’Sullivan, T.–Dutton, B.–Raynier, Ph. eds ([1998]2002): *Médiaismeret*. Budapest: Korona.
- Rosengren, K. E. ([2000]2006): *Kommunikáció*. Budapest: Typotex.
- Terestyéni T. (2006): *Kommunikációelmélet*. Budapest: AKTI–Typotex.